

Михайло
Старицький

ОБЛОГА

Буші

БОГДАН

Хмельницький

М. Сваричевський

ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ТА СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

*Михайло
Старицький*

ОБЛОГА

Буші

БОГДАН

Хмельницький

Харків
«Фоліо»
2018

УДК 821.161.2
С77

Серія «Шкільна бібліотека української
та світової літератури» заснована у 2010 році

Передмова та коментарі
Н. Т. Бойко

Художник-оформлювач
Д. О. Чмуж

План-проспект серії затверджено
Міністерством освіти і науки України

Старицький М.

С77   Облога Буші. Богдан Хмельницький / Михайло Старицький; передмова та коментарі Н. Т. Бойко; худож.-оформлювач Д. О. Чмуж. — Харків: Фоліо, 2018. — 269 с. — (Шкільна б-ка укр. та світової літ-ри).

ISBN 978-966-03-5461-6

(Шкільна б-ка укр. та світової літ-ри).

ISBN 978-966-03-8367-8.

До цього видання включено історичну повість «Оборона Буші», а також драму «Богдан Хмельницький», одну з кращих п'єс української класичної драматургії. Михайло Старицький (1840—1904), видатний майстер гострих драматичних ситуацій і сильних характерів, відобразив у них боротьбу українського народу проти польської шляхти, всю складність цієї боротьби, зіткнення в ній різноманітних інтересів (навіть в одному таборі). Письменник неоднозначно заявляв, що пише «для рідної України». Створені у складний час межі століть, ці твори утверджували національну свідомість, підтримували віру в невичерпність народних сил, у здатність народу, нації відродитися для нового життя, знайти свою історичну дорогу, що так важливо і в наш час.

УДК 821.161.2

ISBN 978-966-03-5461-6

(Шкільна б-ка укр.

та світової літ-ри)

ISBN 978-966-03-8367-8

© Н. Т. Бойко, передмова
та коментарі, 2018

© Д. О. Чмуж, художнє
оформлення, 2018

© Видавництво «Фоліо»,
марка серії, 2010

ПЕРЕДМОВА

Прикметною особливістю українського письменства є актуалізація широкого кола проблем, пов'язаних з подальшим існуванням українців як етносу, об'єднаного спільною територією, традицією, культурою та історією, така тенденція була особливо помітною в періоди бездержавності й на тлі постійних антиукраїнських заборон. Зважаючи на те, що в підросійській Україні історія як наука тільки частково виконувала свою функцію, відповідно художня література перебирала на себе роль популяризатора історичних подій та ставала невід'ємним чинником формування національної свідомості, вибудовуючи захисні механізми супроти тотальної денационалізації й дегероїзації вітчизняної історії.

Українська історична проза XIX ст. пройшла кілька етапів становлення: у перші три десятиліття відбувалося олітературення народно-поетичного епосу (Г. Квітка-Основ'яненко) і з'явилися російськомовні історичні повісті і романи: «Зиновий-Богдан Хмельницький» (1829) П. Білецького-Носенка, «Нежинский полковник Золотаренко» (1842) і «Чайковский» (1843) Є. Гребінки, роман «Михайло Чернишенко» (1841—1842) П. Куліша. У 50—70 роках XIX ст. побачили світ (в основному вже українською мовою) твори на історичну тематику різні за художньо-стильовими особливостями і відображуваними подіями: повісті «Рогніда-Гориславна» (1860) В. Ільницького та «Князь Лаборець» (1863) А. Кралицького; оповідання «Січові гості» (1861), «Мартин Гак» (1863) та ін.; оповідання «Невільничка» (1865), повість-казка «Кармелюк» (1865), повість «Маруся» (1871) Марка Вовчка; історична казка «Запорожці» (1873) І. Нечуя-Левицького, «Оповідання Грицька Ключника», «Сповідки про Микиту Леонтійовича Коржа», «Прокіп Іванович», роман «Марко Проклятий» (1879) О. Стороженка та ін. Безперечно, знаковою подією цього періоду і для україн-

ського письменства в цілому став вихід у світ першого українського історичного роману П. Куліша «Чорна рада» (1857), в якому автор, взявши за основу вальтерскоттівську стилістику відображення історії, художньо реалізував власні історіософські погляди на події «чорної ради» 1663 року та історію козацтва. Подальшими жанрово-стильовими пошуками позначені 90-ті роки XIX ст., коли з-під пера репрезентів української прози почали з'являтися історичні твори широкого хронологічного та проблемно-тематичного діапазону: повість «Захар Беркут» (1883) І. Франка, повісті «Облога Буші» (1891), «Червоний диявол» (1896), «Заклятий скарб» (1900), «Первые коршуны» (1900), «Останні орли» (1901), «Разбойник Кармелюк» (1903), трилогія «Богдан Хмельницький» (1894—1897), дилогія «Молодость Мазепы» (1893), «Руїна» (1899) М. Старицького, романи «Князь Єремія Вишневецький» (1897) та «Гетьман Іван Виговський» (1898) І. Нечуя-Левицького та ін. Автори історичних творів другої половини XIX ст. намагалися привернути увагу читачього загалу до славних і призабутих сторінок української історії та вилучених з історичного обігу імен.

До написання своєї першої історичної повісті «Облога Буші» (1891) М. Старицький приходить у зрілому віці, заживши слави засновника і мецената українського театру, майстра слова — поета, прозаїка і драматурга. Започатковуючи такий масштабний історичний проект (його прозові й драматичні твори хронологічно охоплюють значний історичний відрізок), письменник ставив перед собою як культурно-просвітницьку, так і патріотично-виховну мету: екстраполюючи події минулого на сучасність, убачав у козацькій епосі приклади боротьби за національну свободу, гідні наслідування. Власне, така «втеча» у світ національної історії є одним із складників романтичної поетики і засвідчує переважання романтичної естетики в художній практиці М. Старицького. З-поміж індивідуальних особливостей М. Старицького як автора української історичної прози варто виокремити те, що у центрі художньої обсервації завжди перебуває непересічна історична особистість у надзвичайних обставинах, а створені ним жіночі образи вирізняються своєю активною життєвою і громадянською позицією. Для його історичних творів також характерне своєрідне структурування тексту (розділи завершуються інтригою) і широке залучення пригодницьких елементів, що, з одного боку, зумовлювалося газетно-журнальними умовами друкування творів, з іншого — мало на меті підтримувати читачький інтерес.

В основу повісті «Облога Буші» покладено один з епізодів Національно-визвольної війни (1648—1654) — героїчна оборона подільського містечка Буша, яке в XVII ст. було фортецею. У березні 1654 року під її стінами козакам удалося розбити урядове вій-

сько Речі Посполитої, а вже 18 листопада того ж року поляки під командуванням Станіслава Потоцького й Стефана Чарнецького обложили фортецю і після триденних жорстоких боїв увійшли в практично зруйноване й безлюдне містечко. Завдання оборонців фортеці полягало в тому, щоб на деякий час затримати просування польського війська, давши можливість гетьману Б. Хмельницькому зібрати і перегрупувати свої лави.

Нагадаємо, однією із жанрових особливостей історичної прози є її залежність від зовнішніх текстів. Із цього погляду українська історична проза XIX ст. генетично пов'язана з народно-поетичними творами та історико-мемуарною прозою середини XVII—початку XVIII ст., що простежується як у поетиці, так і в системі образів. Проте звернення письменників, і зокрема М. Старицького, до історичних джерел, покликання на них чи навіть деінде цитування не мало на меті достовірного відтворення історичного минулого, а радше було потрібне для створення ілюзії правдоподібності. Безперечно, мав рацію І. Франко, зауваживши в передмові до «Захара Беркута», що «Повість історична — се не історія. Історикові входить передовсім о вислідження правди, о сконстатування фактів, натомість повістяр користується тільки історичними фактами для своїх окремих артистичних цілей, для включення певної ідеї в певних живих, типових особах»¹.

Козацькі літописці Самовидець і Григорій Граб'янка не описують згаданої вище події, а от Самійло Величко наводить: «...поляки, ввійшовши в Україну, без жодного пошанівку сплюндрували дощенту вогнем і мечем Немирів, Кальник і Бушу з людьми, які там були...»² Буша стала ще однією трагічною сторінкою в історії України, адже в містечку, як, проте, і в багатьох інших подільських, урядові війська Речі Посполитої практично знищили все православне населення. Про славних оборонців Буші складено чимало народних переказів і дум, у примітці до твору М. Старицький зауважив: «По Костомарову, Оріся, героїня Буші, була Завісного жінкою, а по інших джерелах — дочкою. Народні перекази, які й по цей час у баєчних формах живуть, іменують один камінь у Буші — Сотниківною, а печеру одну — Бабинцем». Цих скупих історичних фактів М. Старицькому вистачило, аби на їхній основі створити одну з найкращих історичних повістей кінця XIX ст. про масовий героїзм, у якій переплелися любов до рідного краю і самопожертва, однодумність і мужність, щире кохання і відданість.

За жанрово-стильовою структурою «Облога Буші» — багатопроblemна історико-романтична повість, написана у вальтер-

¹ Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. К., 1978. Т. 16. С. 7.

² Величко С. Літопис. К., 1991. Т. 1. С. 157.

скоттівській стилістиці. У її сюжеті наявні відповідний мотив викрадення, романтична інтрига і провісні сни, події розвиваються динамічно і мають несподіваний поворот. М. Старицький порушив проблему гуманізму та беззаперечної готовності захистити рідну землю і пов'язаного з нею вибору, детермінованого суспільними обставинами. Повість пронизана героїчно-патріотичним пафосом, доміантною постає ідея патріотизму, самопожертви заради православної віри й України, готовність у будь-яку хвилину скласти голову за той клаптик землі, де людина народилася і де минуло її дитинство, звідки черпає духовні й фізичні сили і куди щоразу повертається з ніжним трепетом. В образній системі повісті захисники фортеці постають не як тло чи безіменна маса, а як повноцінний суб'єкт, який творить історію своєї країни. Кожен із них знає напевно, що не вдасться утримати фортецю і що за це розплата поляків буде жорстокою («поховає нас хижий звір...»), та всі однодумні: «Зуміємо вмерти... і святині нашої в руки поганців не кинемо!» У повісті козацтво представлено в ідеалізованому образі, вони — безстрашні воїни-характерники, навіть приречені на смерть вони не втрачають людяності й почуття гумору й іронії, святощами для них є православна віра, рідний край і побратимство. Тож не випадково останні глибоко патріотичні роздуми сотника Завісного сповнені синівською любов'ю і звернені до України: «...рідна, дорога країно! Широко ти, неосяжно розкинулася, мальовниче обгорнулася гаями, причепурилася рясними ланами, оперезалася річками блакитними, прикрасилася селами біленькими... всім наділив тебе Бог, красуне наша, тільки от чомусь щастя-долі не дає поки... Палили, рабували тебе усякі варвари, топтали різні пройдисвіти... А все ж таки не доконають дітей твоїх кривих — стоять вони непохибно і стоятимуть до загину за свою змучену неньку і, доки світ сонця, ні за які скарби, нізащо в світі не продадуть своєї любові до тебе, наша люба вітчизно!...»

Художньо реалізуючи ідею патріотизму, М. Старицький вперше в українській літературі створив героїчно-романтичний образ жінки-борця, вольової особистості, котра не спасувала перед смертельною небезпекою, а навпаки, усвідомила, що і від неї безпосередньо залежить доля не тільки кількох тисяч містян, а й цілого краю. Як справжній воїн і патріот своєї землі Оріся Завісна просить у Богородиці: «Не від куль, не від стріл ворожих, не від смерті ховай моє серце, а від немочі та страху! Пошли і мені, о всепिता Мати, силу і мужність з відважною усмішкою на страту піти за нашу бездольну родину...» Новаторство цього жіночого образу полягає і в тому, що автор наділяє Орісю такими основними рисами національного характеру, як особиста і національна гідність, жага волі й стійкість. Відчайдушність і безкомпромісність («За мене не

зачервонієш») її натури письменник логічно обґрунтовує не тільки вихованням у традиційно козацькому дусі, а й спадковістю, при-відкривши за допомогою ретроспективи завісу родинної трагедії. У портретній характеристиці, поданій короткими й чіткими штрихами, письменник ніби змальовує двох різних осіб: зауважує ніби якусь дитинність: «Ії струнка постава, закутана сизими хвилями з кадильного диму, здається легесенькою, прозорою», проте тут же додає суттєве спостереження: очі «з-під довгих темрявих вій палають вогнем; На мармуровім чолі лежать не дитячі думи».

Із двох варіантів М. Старицький обрав саме той, де легендарною захисницею фортеці, котра підірвала склад із порохом, вважається сотниківна. Завдяки цьому художньому домислу письменнику вдалося не тільки розширити сюжетну лінію (кохання Ориси Завісної — Антося Корецького) твору, а й поглибити психологізм повісті й художньо реалізувати ідею неперервності патріотичного духу. Створюючи романтичний й водночас трагічний образ Ориси Завісної, письменник через внутрішні монологи й діалоги з Катрею показав боротьбу, яка точилася у душі героїні, коли вона дізналася про перехід коханого Антося на бік поляків: «Так, я люблю його... зрадника моєї вітчизни, цього Каїна, що підняв камінь на брата...» Письменник кілька разів повертає Орису до складного вибору між особистим і суспільним, а втім, щоб не порушувати логічності цього образу, не залишає їй іншого варіанта, адже любов до Батьківщини не дозволила б їй жити хоч і з коханим, але перступником Корецьким.

Щодо ідеї слов'янської єдності і спроб примирити українців і поляків, то вона була актуальна ще в 40-і роки XIX ст., особливо серед учасників Кирило-Мефодіївського братства. Свого часу і Т. Шевченко у Передмові до поеми «Гайдамаки» з гірким смутком зауважив: «весело послухать його (кобзаря. — Н. Б.), як він заспіває думу про те, що давно діялось, як боролися ляхи з козаками; весело... а все-таки скажеш: «Слава богу, що минуло», — а надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слав'яне. Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами». М. Старицький, як активний учасник «Старої Громади» і митець, теж намагався привернути увагу до цієї проблеми і вже в зачині повісті констатував: «два кривих народи, призначені на дружнє та рівне буття, вчинили між себе розраду й, піднявши стяги на стяги...» Подібна ідея примирення двох народів (шотландців й англійців) і подальшого мирного співжиття зустрічається і в історичних романах Вальтера Скотта («батька» історичного роману), які він традиційно завершував романтичним весіллям закоханих представників двох протиборчих таборів. М. Старицький, до речі, моделює

ситуацію, коли в обох таборах знаходяться прихильники примирення, бо війна — це шлях у нікуди: польний гетьман Лянцкоронський: «така бойня шалена появить за собою саму-но руїну, яка, нарешті, і стане могилою Польщі: не в знищенні своїх кривих підданих, які й боронять наші крайниці, лежить сила держави, а в спільній користі та згоді». Схожої думки дотримується і сотник Завістний: «І коли минеться ця братерська різня, грабіжка та розбій на Україні?!» Та попри наявність у повісті складників вальтерскоттівської поетики, вона завершується трагічно, а поєднання закоханих — Орісі Завістної та Антося Корецького, на переконання письменника, неможливе навіть у вигаданому художньому світі через насамперед глибину суперечностей, яка їх розділяє.

Концептуальним з погляду реалізації ідеї єдності слов'янського світу є образ Антося Корецького — примирника (посередника). Такий образ традиційно пов'язують із біблійною літературною, де Бог як Слово є посередником між Богом і ним же створеним світом. («Один бо є Бог, і один Посередник між Богом та людьми, — людина Ісус Христос, що дав Самого Себе на відкуп за всіх». І Тим. 2:5). М. Старицький же, вибудовуючи цей романтичний образ, посередника між двома протидіючими таборами, поглиблює психологічно, ускладнивши його роль проблемою постійного вибору, адже він — нащадок знатного шляхецького роду, котрий з дитинства виховувався у родині козака Завістного. Православна віра і козацькі традиції стали невід'ємною частиною його духовного світу, сформувавши як особистість і воїна. Тож коли юнак опиняється у шляхетському родинному колі і чує кпини і закиди шляхти, то з гордістю заявляє: «...ті хлопи мене змалку вчили правди, і честі, й добра, вчили, по своїй вірі схизматській, і в ворозі людину вважати і битися з ним по-лицарськи чесно». З іншого боку, Корецький мимохіть пожалів, що був позбавлений розкоші шляхетського життя, і він як лицар і людина честі готовий «усю кров до останньої краплі пролити за добро і за спокій моєї ойчизни, за честь нашого пишного лицарства і за свободу нашої Посполитої Речі». Відповідно до авторського задуму, повернення Антося у шляхетську родину мало б стати початком примирення. М. Старицький устами Корецького проголошує беззаперечну ідею мирного співжиття поляків і українців, зважаючи на ментальні особливості останніх: «...оті щирозлоті серця і зимної мужності, і теплої, безкрайньої прихильності повні; не чіпайте тільки їхньої волі, їхньої віри, їхніх звичаїв, — і вони на свої перса дужі здіймуть увесь тягар наскоків хижого азіата, і слаутня Польща за залізним муром буде спокійно цвісти...» Однак така ідея не мала шансів реалізуватися, тому чим більше Корецький дізнавався про життя і нориви польської шляхти, тим частіше усвідомлював марність своїх сподівань

і тим відчутнішою для нього ставала його подвійність: поглиблювалися докори сумління, зумовлюючи напружену душевну боротьбу і як наслідок — неунікненність складного вибору. І якщо для Орісі Завісної нелегкий вибір лежав у площині особисте — громадське і вона обирає останнє, то для Антося громадське було не настільки однозначне. Зрештою Корецький обирає особисте, адже без коханої Орісі не бачить сенсу свого подальшого життя. Безперечно, образ Корецького — авторська вигадка, можливо, серед іншого письменник хотів підштовхнути читачів до роздумів, що подібне взаємопоборення обернулося трагедією для обох народів, особливо якщо зважити на становище обох країн протягом XIX ст.

Попри певну суперечливість і роздвоєність образу Корецького, письменник змалював його доволі привабливими барвами («огрядний і стрункий — красень юнак; його біле, благородне чоло обмежали золотисто-каштанові кучері, на виразнім обличчі світилися ласково і відвагою сині очі»), інша річ — образи і характери представників польської шляхти, які, відповідно до поетики романтизму, постають суцільно негативними. Прийом контрастного зображення польської шляхти простежується як у їх світогляді («в винищенні ворога до ноги і лежить благо ойчизни»), так і в портретних характеристиках: «І криклива пишнота, і вираз обличчя, що довчасно злиняло на розпусних ночах, і хітливі безсоромні очі, і млява, знесилена постава — нагадували швидше фігуру знудженої повії, ніж мужнього ватага Посполитої Речі» (Потоцький); «від його мусянжового, загартованого в боях обличчя віє холодом зимовим, з горбинкою ніс загнувся йому гаком, нагадуючи дзьоб у хижого птаха; в зеленастих очах яскріє сваволя і лютість» (Чарнецький).

Віра в Бога, християнські ідеали як основа гуманності, поєднання ідеї патріотизму з відданістю християнській моралі постійно перебувають у центрі уваги письменника. Наявність релігійного чинника у творах М. Старицького дослідники зазвичай пояснюють його неонародницьким світоглядом, проте релігійне піднесення українців, художньо реалізоване ним і в інших історичних творах, пов'язане щонайперше з тотожністю релігійного й національного, оскільки конфесійність часто ставала підставою національної самоідентифікації. Тож не випадково християнську категорію гріха у творі пов'язано із страхом і малодушністю: «Гріх! От перед цією Святою Матір'ю гріх! — показала на образ Оріся.— Вона віддала ради нас свого сина на муки, на смерть, а ми будемо побиватись, що доведеться за віру святу й за вітчизну вмерти!» З іншого боку, пиха й брутальність польської шляхти, тяжіння над нею давніх упереджень щодо українців стали причиною пору-

шення християнських норм й їх антигуманної поведінки, проте Бог як чоловіколюбчець «дивився згори лагідно на сп'янілі і розсатанілі від злоби обличчя, позирав кохано на дітей своїх, за яких і розпинавсь на хресті». Таким чином М. Старицький актуалізував у повісті біблійний заклик: «Прощайте, як маєте що проти кого, щоб і Отець ваш Небесний пробачив вам прогріхи ваші» (Мар. 11:25), який би міг привести до порозуміння.

З-поміж таких позасюжетних елементів твору, як інтер'єр і пейзаж, варто звернути увагу на змалювання батальних сцен у повісті, оскільки вони були новим у творчій практиці письменника. Так, про початок бою письменник дає мало тактико-стратегічної інформації, натомість розлогою є його емоційна оцінка: «Сила смертей, ріжучи з виском і свистом сполохане жахом повітря, ринула на голови згвалтованих лав»; «Почалась різанина, та ненатла, огидна, звіряча різанина, коли чоловік, сп'янілий від крові, розсатанілий від гвалту, запінившись, з хижим реготом б'є нещасного, безоружного брата, що плазує край ніг і благає, на Бога, пощади»; а дещо детальніше змалювано наслідки взаємних гарматних обстрілів, у героїко-патетичному плані подана атака Вернидуба і його сорока завязців. Характерною особливістю змалювання воєнних атак стала романтична традиція, з акцентуванням на їх жорстокості й кривавості, героїзмі в цілому та передусім останньому бою окремо взятого козака.

Так уже складається в історії України, що кожне нове покоління дає свою жертву заради державної незалежності та особистих свобод і кожне нове покоління живе переконанням: «З нами Бог і Україна!» У повісті «Облога Буші» М. Старицький підсвітив одну з трагічних і водночас героїчних сторінок нашої історії, засвідчивши, що історичний твір не може бути просто відображенням минулого, а передусім має стати зразком тому, хто обирає шлях борця і прагне змагатися за ясну мету — свободу рідного краю.

Н. Т. Бойко

ОБЛОГА БУШІ
Історична повість

Ой напилися і сестри і браття кривавого пива край лугу,
Та не дали ні себе, ні віри святої ворогам на поругу!

(Із народної думи)

I

Це було в самий розпал великої трагедії, що уготувало польське панство у спілці з прислужниками Лойоли, завзявшись на святиню українського духу, на його буття, — трагедії, що охопила пожарищами всю Україну-Русь, пронизала серце в Польщі й під її руїнами закінчилася. Це було тої доби, коли розпанахана Україна мусила у московського царя Олексія Михайловича оборони шукати, коли він, уже по Переяславській раді, послав свої потуги в Литву. Це було тої доби, коли знеможена від ненадлого гніву Польща, закупивши татарські загони, кинулась разом з невірою на омиті слов'янською кров'ю країни, аби сплюндрувати їх упень і повернути геть усе на руїну. Це було тої доби, коли два кривих народи, призначені на дружнє та рівне буття, вчинили між себе розраду й, піднявши стяги на стяги, стали «у дідівську славу дзвонити»... Це було восени 1654 року.

На південь від Могильова, за двоє гін від Дністра, на високій скелі лівого побережжя притулилось містечко Буша з тверджею-замком, що панував над околицею. На вузькім стрімчаку, немов орлине гніздо, повис отой замок і на синьому небові далеко білів своїми зубчатими мурами, своїми бійницями-баштами. Край п'яти тієї скелі розсипались, мов курчата круг квочки, манесенькі селянські й міщанські хатки, окутані вітами зелених садочків; між критими соломою стріхами здіймались де-не-де й високі черепичні дахи, що червоніли між яриною здалеку. Саме місто Буша, цебто торговий

майдан — з одного боку тулилось до стрімчастої скелі, а зокола було обмежане високим земляним валом і добрим дубовим гостроколом. За містом уже посувався пригород аж до узбіччя; з двох боків його огортало провалля, з третього — вали, а з четвертого — великий ставок, який набравсь з річки Бушки і тримавсь кам'яною загатою. Отой замок «Орлине гніздо» з містечком Бушею, з цілим ключем окружних сіл і маєтків належав до роду Чарнецьких; відтіля вони налітали на ратаїв українських, на сусідніх панків і шарпали в своїй пазурах неслухняних схизматів. Від самого початку пожежі, що на Запорозжі з залетілої з Суботова іскри спалахнула і покотилася широкими вогняними хвилями аж до старої Польщі, Чарнецькі зняли крила і до Варшави полинули, а гніздо своє лишили на безбаш; його незабаром, після січі під Корсунем та Жовтими Водами, захопили левенці, батави з Дністровського полку, з сотником Завістним на чолі, і озброїли добре як вартову наддністрянську стражницю.

Посередині замкового дворища стояла досить простора, з трьома банями і окружним піддашшям церква; вона була вже повернута панством у костьол, а потім знов козаками на благочесний храм пересвячена; його відсвятив на ім'я Покрови Пресвятої Богородиці отець Василь, якого з містечка Бара вивіз сотник, пан Завістний.

Стояв хмурий, глибокої осені, вечір. Дрібен дощ, мов кризь сито, мрячив і сизими хвилями славсь по долині, криючи широку далину млою. Часами лишень, коли вітер на мить розривав туманисту заслону, яскріла з одного боку в глибокій долині Дністрова стяга, а з другого, навпаки, по широких згорищах і площинах чорніли якісь плями непевні.

Кругом церкви, на цвинтарі, стояли ватагами козаки. Голови їм усім були непокриті, і буйний бавився вільно чупринами. Широкі спини огрядного та дужого люду покриті були розмаїтою пістрявою одіжжю: тут вбачалася і руда та порвана свитка, і білий, виложений шнуром кобеняк, і кармазиновий запорозький жупан, і короткий кожушок і замазаний в дьоготь оксамитовий польський кунтуш, і саетова рожева, з панянських цукрових плечок, накрітка.

В суворім погляді похмурих очей, в непорушних обличчях лежала якась-то дума глибока. Всі були скам'янілі й похмурі, тільки-но діти з палкими, цікавими оченятами не могли всто-

яти на місці, а нишпорили крадькома то між юрбою по цвинтарі, то по дзвіниці.

Із широко розчинених церковних дверей тихий спів лине: «Святий Боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас!»

Церква світлом сяє. Перед намісними образами у високих ставниках горять товсті зелені свічки, а кругом них і коло самих образів миготять цілі сотні манесеньких свічечок жовтих; за хвилями з кадильного диму вони яскріють зірками, скрашаючи сизі прозористі хмари червоними барвами, а вгорі отой дим під банею уже поклубами чорніє, оповитий у морок. Вузькі вікна у церкві, розквічені різноколірними шибками, світяться тьмяно, спалахуючи часами де-не-де відблисками веселки.

Правий притвір і середина церкви набиті козацтвом. Засмажені, мужні обличчя, обернені до ликів святих, визирають під променем ласкавого тремтячого світла вже менше суворо, а не знаючі страху очі вогкі їм від сердечного молитовного зрушення. Сиві оселедці, підголені чорні чуприни і лисі геть голови схиляються, хрестячись, низько. Попереду перед Царськими вратами стоїть Михайло Завістний, сотник, з золотою китицею на правому плечі; високий, широкоплечий, з сивими довгими вусами, з шрамом на лівім виску, він подібен до могучого дуба, що нажив собі силу під бурхотом бур. Ліворуч за ним стоїть молодий ще козак красень Островецький, з чорними, ледве закрученими вусиками, з підголоною хвацько чуприною, з ознакою хорунжого на лівім плечі; праворуч від Завістного молиться геть лисий, з білою поживклою бородою дід, а далі вже йде старшина та козацтво значне.

В бабинці, у лівім притворі, скупчилась сама-но жонота; рідко яка голова там пов'язана стрічкою чи хусткою, а здебільша скрізь кораблики та очіпки, зап'яті довгими білими намітками, що спадають до самого долу серпанками.

Жіночі уста шепочуть благання; очі піднесені догори святобливо; інші палають лиховісним вогнем, інші яскріють сльозою, яка неслухняно зривається з вій; але в жадних не світиться ні жах, ані розпач, в жадних не видко безсилої жіночої муки.

Попереду скраю стоїть у чорній стрічці сотникова дочка Оріся, а поруч неї у глазетовім кораблику — її подруга Катря, молодого хорунжого жінка, що з неї не зводить очей.

Орися стоїть перед образом великомученика Степана; її струнка постава, закутана сизими хвилями з кадильного диму, здається легесенькою, прозорою. Вродливого личенька риси і елегантні, й шляхетні; в чорних, стиснутих трохи бровах криється непорушна воля й відвага; карі очі з-під довгих темрявих вій палають вогнем; на мармуровім чолі лежать не дитячі думи, хоч у виразі уст пишає дитяча краса.

Орися замислено дивиться на лик, безміро ласкавий, осяяний світлом з лампади; їй мріється далеке небо безхмаре, білі, розпечені палом мури, сліпуче сонячне сяйво і ревуча юрба, розсатанілі обличчя, підняті з каміннями руки на глашатая правди й любові, і на устах у мученя на сконанні лагідна та прихильна ухмілка.

«Так, постраждати за віру, за правду, за своїх друзів-братів, — дума вона, — непомірна утіха! Тут, на землі, усе зрадливе й брехливе; усі присягання людські — порожні слова, поглум над знудженим серцем... Там тільки і спокій, і щастя — у сяянні довічного неба».

Вона придивляється пильніше до образу й бачить, немов очі живі у святого і зорять їй у душу; але ті очі знайомі, її серце з ними зжилося, їх промінь тільки й грів її душу самотню... Та це ж не святого стражденника очі, а очі її коханка і друга, властителя радісних мрій, очі вродливого юнака Антона Корецького. Де він тепер? Ні слуху, ні вісточки. Чи його почоломкала куля ворожа, чи він зрадив її, безталанну, і забув свої присягання? Пропав, пропав без пуття, а з ним разом пропав і життя її стямок...

«Що це я? — кинулась раптом Орися. — У таку хвилину і де про милого стала гадати? Це ворог людський бентежить натруджене серце. Відступися, нечистий!» І вона почала ревно молитись.

А це далеко десь раптом постріл розлігся, і луна покотила його по байраках та горах. Усі здригнулися і переглянулися значно; а клир тихо співав: «Слава в вишніх Богу і на землі мир, в чоловіцїх благоволені!»

Скінчилась відправа; отець Василь вийшов у Царські врата в епітрахилі, з кипарисовим, у срібній оправі хрестом і тихим, злегка тремтячим голосом обернувся до молільників:

— Братіє і друзі мої, хреста цього оборонці, на нем же розп'явся за гріхи наші Син Чоловічеський, мужайтеся ду-

хом, ібо наступає година нужденна, і возлюбивий нас страс-
тотерпець покликав вас стати твердо і купно до останнього
подиху за хрест цей і за матір Україну. Ворог цілими хмари-
щами оточив наше убіжище, що донині крилося Богом, і вже
погрожа нам вигуком смертодайним. Поклоняючийся Хрес-
ту Господньому брат покликав до помочі бузувіра, аби в спіл-
ці з ним повалить під ноги нечисті святиню... Не даймо ж ми
на знущання ні хреста, ні жінок, ні сестер, ні дітей, а ляжмо
кістками за нашу правду і за нашу віру!

— Ляжемо, панотче, голови положимо! — перенісся від-
клик по церкві й розлігся на цвинтарі.

— Хай підкрепить же ваші душі і мишці правиця Господня,
хай криє вас від стріл і напастей Покров Пресвятої Богороди-
ці, заступниці нашої перед престолом Всевишнього! — велеб-
но прорік панотець і благословив хрестом тричі весь люд.

Усі почали до хреста прикладатись; спочатку підходила
старшина, потім — значне козацтво, за ними прості козаки
й сірома, а нарешті вже матері, жони і сестри. Все те чинило-
ся богобійно, порядно, без зам'ятні й хапанини; панувало над
усім якоесь враження надзвичайне, і кожен почував над собою
уже помах смерті крила.

Коли всі перейшли до хреста, отець Василь вийшов з ним
через відчинені двері на цвинтар; за панотцем рушила півча,
а за нею значкові понесли хоругви й стяги, за якими вже по-
сунули всі козаки. На дзвіниці ударили в усі дзвони; півча
співала: «Отверзи очі Твоя, Боже наш, і внемли молящимся
Тобі». Процесія обійшла тричі круг церкви, потім обійшла
мури в замчищу, зупиняючись край кожної башти; потім
отець Василь з півчею й старшиною дістався на самий мур до
бійниць і звідтіля, з високості, окропив тричі і містечко Бушу,
і пригород.

Козаки стояли під муром в бойовому шикі, лавою. Різкий,
пронизуватий вітер тріпав прапори й стяги і гнав по млисто-
му небу клочками пошарпані хмари; з отця Василя зірвало
прб'ягом його скуфіюку і понесло геть униз по дністровській
долині, у хорунжого мало-мало не вирвало з рук хоругви
і тільки-но держално вломило. Всі були лиховісним перед-
чуттям похилені.

Сонце, сідаючи за гору по той бік Дністра, проглянуло
з-поза хмар на хвилину і останнім променем попрощалось з зем-

лею; він спалахнув жарким полум'ям на високих хресті і полинув, згасаючи, до високостей темрявих. Отець Василь ще раз окропив козаків, ще раз на воїнство чесне поблагав благословення у Господа і з причетом журно до церкви вернувся.

Коли зачинилися двері церковні і всі козаки й добровольці зібралися на невеличкім плацу біля цвинтаря, а жонота стала поштиво півколом геть осторонь, то сотник Михайло Завістний зняв шапку перед своєю батавою і до неї обернувся тихою мовою:

— Панове, товариші-громадо! Дозвольте до вас слово держати!

— Держи, держи, батьку, ми слухати тебе раді! — відповіли всі разом, уклонившись пану сотнику, та й насунули шапки набакир.

— До сеї пори у цім затишку наших жінок і сестер боронив Господь від нещастя; але воля Божа прийшла, і поклика вона нас і наших кривних цілком постраждати за діло велике, і постраждать до кінця. Двадцять тисяч щонайкращого польського війська під гетьманством Потоцького й Лянцкоронського стоїть за півмилі; пан Яскульський — і пройда, і зух — вилазив по Бахчисараю та Царгороду, закупив башів у султана та й приволік сюди татарву — на грабежі наших дібр, на гвалти й знущання над нашими сестрами і жінками і святій нашій грецькій вірі на поглум, пригнав сорок тисяч невірних поганців, і всі оті ворожі потуги накерував воєвода Чарнецький на нашу горстку нещасну, аби добуть свою спадщину — орлине Чарнецьких гніздо.

— Так, так, — підміцнив сивобородий дідусь, — учора ми добули язика; се його непохибне жадання: сісти знову в цьому гнізді і розносити по околицях на хрещений люд жах.

— Ще б то не так, коли он геть надокола, мов вовчі зграї, розлізлись загопи татарські, — додав хорунжий.

— Знати, наважились вони, — вів далі сотник, — або перерізати нас усіх до єдиного, або забрати, як бидло, живцем: нас — під червону таволгу, на неволю і каторгу до галер, а жінок, і дочок, і сестер — на всесвітній глум, на поругу... і се моя перша річ.

— Не дамося собакам живцем! — покрикнула громада. — Хіба через наш труп переступлять поганці!

— Не віддавайте, братці, дешево псам і козачого білого тіла, а візьміть з наших напасників добру ціну, — прошамкав по-старечому сивий кобзар, обводячи незрячими очима юрбу.

— Дорого, діду, заплатять! — зухвально покрикнув хорунжий, і юрба відповіла на те ухвальним гомоном.

Катря гаряче пригорнула Орісю, а та тихо сказала:

— Добрий козак.

— Слухайте ж, панове, мою другу річ, — знову почав сотник, і тиша запанувала. — Чотири дні тому від славного нашого полковника Богуна — продовж йому, Господи, вік — відібра я наказа, щоби ми, в разі нападу на нас сил ворожих, затримали їх тут в шермицерії наскільки мога, аби тим дати пану полковнику час діждатися підмоги у Барі. То як, на вашу думку, панове, чи надовго здолаємо ми затримати злочинців?

— А що ж, пане сотнику? — спитав середнього віку, покарбований шрамими лицар, увесь голений, з самим лишень оселедцем, закрученим за єдине вухо зухвало. — А скільки приходиться на козака тієї погані?

— Та голів двісті на християнську душу... — відповів сотник.

— Гм! Не дуже багато! — зареготавсь оселедець. — Коли в добрий час та на добру руку, так наш брат порішив би до обідньої доби таку купу; ну, а щоб їм подолати одну душу козачу, то тра часу днів зо три або й чотири — не менше... чи так, братці?

— Так, так! — відізвались деякі весело. — А такого убгати, як ти, то й тижня мало!

— Так, стало буть, панове, на тому й стоїмо, щоб затримати їх тут, та й квита, по-моєму, хоч навіть на тиждень, а вмирати, братці, козакам не диковина, — сказав сотник і надів на голову високу смушеву шапку з червоним верхом і кутасом.

— Даймо, — вставив старий козарлюга, — що наосяще, по правді сказати, умирати ще я не вмирав, а для того я и не можу сказати, що воно за диковина? Жартами шуткував з смертю не раз, а щоб зовсім умерти, то ще не доводилось... Ну та це пусте — спробувати можна.

— Тим паче, — додав сивий дід, — що доведеться тільки раз на віку скуштувати того меду!

Всі засміялися і якось весело підбадьорились.

— Так слухайте ж мого наказу, — сказав сотник, і все козацтво мовчки, покїрливо поздїмало шапки. — Всїми своїми потугами, наскїльки в нас є, ми засядемо в пригородї: там всякого припасу досхочу. З правого боку у нас непролазний ставок, з лївого — невилазне провалля, а просто — добре окопище з гакївницями та гарматами; відтіля нас і зубами не витягнуть: прохїд до валів і вузький, і занадто довгий; їм розвернути своїх потуг буде нїде, а ми їх потроху і почнемо лущити та локшити... потїха вийде, та й годї!

— Так, пане сотнику, добре ти розумом кинув!

— Нащо й краще! — підміцнили чупруни.

— Ну, а коли нас, по Божому попуску, з тієї позиції виб'ють, то ми перейдемо у містечко, і тут хоча й труднїше нам відбиватися буде, проте ще днів зо два чи зо три продержимось...

— Чого не продержатись? Продержимось! — підкреслив молодий хорунжий, що вже на новому держалні здїймав хоругов.

— А щодо замка, то ми його лишимо на дїтей, на дїдів та на жоноту, — провадив сотник. — Доки ми будемо кришити ворогів, то й вони допомагатимуть нам з високих бїйниць, а коли ми всі поснемо сном козацьким, то наші сестри й подружжя продержать ще замок днів з пару, бо він і сам по собі недосяжен. А коли нарештї увірветься всередину ворог, то вони зуміють не датись у руки живцем і не попустять наших святинь на поругу!

— Не дамося живцем! — покрикнула грізно жонота.

— Зуміємо вмерти, — відказала відважно Оріся, виступаючи наперед, — і святині нашої в руки поганців не кинемо!!

— Батькова дочка! — зауважив кобзар.

— Ну, попрощайтесь хто з ким хутко, по-козацьки, і гайда у пригород, в шанці: того й гляди, що голомозї захочуть нас навідати.

Юрба заколивалась; намітки помїшалися з шапками, хустки і стрїчки — з шликами; стихло все, і тїльки вчувались то поцілунки гарячі, то обїями мїцні, то зїтхання; але жоден стогїн, жодне ридання не вразило завзятців, і хїба-но крадькома на чїїх-не-чїїх чорних молодих та яскравих очах набїгла була слїзоза неслухняна, та й та зронилася безгучно на землю...

Сотник Завїстний протер очі, поправив вуса і обняв гаряче свою одиницю, свою останню на життї втіху — Орісю.

— Прощай, доню! — промовив він переривчастим голо-
сом. — Ти знаєш... як тебе я люблю... ніхто, як Бог... Його воля!
А от пам'ятай, що покійну матір твою один пан, що наїздом
мій хутір спалив, хотів був до себе узяти... Дак вона сокирою
йому голову провалила; побоялися приступити до неї надвір-
ні та й спалили з хатою разом.

— Пам'ятаю, батьку, — велебно відповіла Оріся. — За мене
не зчервонієш ти, вір!

Сотник ще раз пригорнув свою доню до серця і хапливим
кроком попрямував просто до брами, крикнувши всім:

— Пора! За мною!

І всі, насунувши аж на очі шапки, рушили мовчки до бра-
ми. Насовувалась на землю смеркова мла, і в п'ятьмі тій ледве-
ледве було запримітити, як одномірно коливалися списи
й шапки і як довжелезна многоголова потвора, немов баєчний
той змій, вповзала у браму широко.

Оріся стояла довго і нерухомо край скелі, втопивши в хо-
лодне беззоряне небо свої допитливі очі; але воно було не-
відмовне, глухе; чорна хмара грізно здіймалась зі сходу, і в не-
осяжній п'ятьмі миготіли лишень блискавиці далеких
пожарищ...

II

Ніч. Тихо й похмуро в Орісиній світлиці, що в закутній
башті. Висока цівчата середина, обмежована товстелезними
мурами, ділиться стінами нахрест; в одному з сегментів уміс-
тилась кімната, чудної форми, з високою стелею, яка закінча-
лась склепінням.

Під одною прямою стіною, до богів приголів'ям, стоїть
ліжко дівоче; з-під газетового наметика визира безліч поду-
шок і подушечок у білих, як сніг, пошивках. Під другою пря-
мою стіною широко розсілася груба; блискучі кахлі розмальо-
вані хитро візерунками; на довгій лежанці гріються товсті
сулії і сушаться трави пахучі. Тут же побіч і низенькі двері
вхідні; над ними висить мальована напрочуд картина...

В третій, вигнутій луком, надвірній, стіні прорізане вікно,
вузьке-вузьке та глибоке, майже не вікно, а бійниця; і в ясний
сонячний день через ту розщілину мало до дівочого покою
світу сягає, а тепер воно якось лиховісно чорніє. Проти вікна,

в гострім кутку, навпаки, лагідно й ясно: багато наставлено там богів і в рамах, і в ризах коштовних, і київського, і польського письма, а перед ними на довгім шнурку, оздобленим паперовими квітами, висить лампадка. Легесеньке тремтяче світло її осяює стиха святобликий лик Божої Матері, що своєю ризою закрила мир від напастей; променистими хисткими пасмами стелиться світло по мурах і по високих склепіннях, яскрить по гранястому склу, миготить на одній сулії, м'яко лежить на ріжку подушки і на розсипаних по їй хвилях з русявого шовку і никне в сутіні на круглій стіні; а на долівці, під лампадкою саме, тремтить пляма кругляста, від неї довгими смужками розбігаються тіні, ламаються по стінах і збігаються аж на склепінні біля залізного гака, до якого і шнурок причеплено. Химерні довгасті тіні маревними нарисами лежать на білій сосновій підлозі, повзуть по мурах, хитаються, тремтять і сповнюють кімнату якимсь таємничим смерком.

А надворі скаженіє буря; вітер гуде і жалібно в комині виє, мов голосить по згубі когось близького, дорогого... В куточку тріскотить стиха лампадка та вчувається часами стогін задушеного ридання.

На ліжку, до подушки припавши лицем, Катря лежить непорушно; тільки часами ледве примітне здригаються плечі у неї. Спала з неї намітка і одним кінцем на подушці звисла, а другим долі лягла; коса вибилась з-під кораблика і, звинувшись химерним вузлом, неслухняно лягла на плечі; одно крило плаhti відхилилось свавольно і виявило огрядну ніжку, узуту в червоні чобітки з срібними підківками. Тільки на частині голівки, на заломі коси та на одному плечі лежать світові плями, а решта в темряві з наметика потонула.

Край вузького вікна, схиливши на руки чоло і втопивши очі в чорну пітьму, сидить мовчки Оріся; вона силкується туди прозирнуть, куди пішли дорогі її серцю люди, вона прагне дізнатись, що діється тепер у містечку Буші і в пригороді; але густий морок закрива від неї далину чорним серпанком, і тільки коли-не-коли на тім морі безпросвітної темряви заблима якась непевна іскра і згасне...

Оріся повернулася до образу і зупинила на Діві Пречистій свої замислені очі; від довгих вій лягла сутінь стріляста на її личко бліде; руки її з несили на коліна впали і сплелись у стисі нервовим; у нахмурених бровах непохибна думка застигла.

Довго і нерухомо так сиділа Оріся; чи вона складала з благання молитву, чи доручала небесній розважниці свою тугу-печаль — зосталося то таїною.

Нарешті Оріся повагом перевела свої очі, що світилися темним вогнем, на ліжко, на Катрю — і на її виду перебігла хмарина.

— Годі, Катре! — промовила вона строго. — Не плакати тепер, не в сльозах губить силу, а набиратись треба її для останньої боротьби.

Катря ще більш заридала безнадійно і глухо, і її плечі заколихалися під хвилями збурених мук.

— Гріх! От перед цією Святою Матір'ю гріх! — показала на образ Оріся. — Вона віддала ради нас свого сина на муки, на смерть, а ми будемо побиватись, що доведеться за віру святу й за вітчизну вмерти!

— Не те, не те!.. — відповіла риданнями Катря, підвівши голівку і спершись нею на руку. Кучеряве пасмо русявого шовку з-під очіпка впало на її заплакані очі і надало молодесенькому обличчю вираз дитячий — нестотно ображене дівчинятко заплакало, почувши ласку уперше. — Не те! А дай мені виплакаться! Дай мені в останній раз тут... на самоті... натішитись своїм лютим горем... а там уже я не заплачу!

— Сором з своїм горем тепер панькатись! — ласкавішим уже голосом корила Оріся, присівши до Катрі і гладячи її шовкове волосся. — Коли б воно на тебе лишень упало саму, то тоді б могла... а воно ж на всіх нас злягло рівним тягарем і роздавить усіх нас разом, укупі...

— Не на всіх, не на всіх однаково! — гвалтовно скрикнула Катря і заломила в скрутоньці руки.

— Як неоднаково? — навіть схопилась Оріся. — Та хіба у тих, що пішли туди на певний загин, не було ні радощів, ні втіх на землі, або що?

— Може, й були, та вони вже ними натішились, а я не нажилася ще на світі... — відмовила, рвучи слова, Катря.

— А я чи нажилася? — спитала нервово Оріся. — Туди... на муки... на страту... мій батько пішов... єдине моє кохання, єдина відрадість... єдина моя слава і втіха; але глянь — я не плачу і не збентежу його останньої хвилини сльозою.

— Ох, правда, — мовила Катря, гамуючи сльози. — І ти не нажилася, але ти й не жила зовсім! Ти не зазнала іще того

щастя, яке охоплює райською жагою і розум, і волю, і серце, і всю людину цілком приковує до втіхи земної... ти ще не кохала!

— Почім ти знаєш? — відказала упавшим голосом Оріся і провела рукою по білому чолі, немов бажаючи змести з його уїдливу боліч. — А може, кохання моє ще страшнішою п'явкою вп'ялось мені в серце!

— Твоє кохання! — нестямилась Катря, підвівши голівку і затаївши враз сльози: дитяча цікавість перемогла її страждання. — Ти, моя перша подруга, посестриця, і ніколи мені про те не промовила й слова.

— Суть такі рани, які жадалось би і від себе самої сховати, а не то що від миру, — важко зітхнула Оріся, відвернувши від Катрі свій зрушений вид.

— Орісю! Ріднесенька! Зірньо моя! — обнімала Катря свою кохану посестрицю, переставши плакати і ласкаючи свою товаришку по горю. — Скажи мені хто? Поділись горем — легше буде... Коли виплачешся і розважиш тугу — завжди на душі легшає...

— Ти пам'ятаєш того козака... Антона Корецького... що до нас приїздив у Бар?

— А, пам'ятаю, пам'ятаю... Такий гарний, хороший, з руськими кучерями, синіми очима і білим панським лицем?

— Так, так!

— Як не пам'ятати! Пам'ятаю і за сто сажнів пізнаю! Я в його, коли признатись тобі, — усміхалась уже Катря, щаслива тим, що таїну вивідає, — мало-мало не закохалась... Не здолала чисто й глянути на ті закручені вусики... Тільки тривай... — зупинилась вона, міркуючи... — Адже ж то брат твій? Він тебе називав сестрою?

— Ні, він не брат: він по крові мені був зовсім чужий, а по серцю... ех! — Оріся нетерпляче махнула рукою. — До чого ці спогадки тепер? Навіщо намучене серце вражати?

— Квіточко моя, сонечко ясне! — благала Катря. — Скажи... повідай, хоч кришечку... хоч капелиночку!

— Ах, яка-бо ти! Нестотно мале дитиняtko, — годилась через силу Оріся. — Довго розказувати, а ще довше переживати ті муки. Бачиш, я з тобою спізналася в Барі, а ми перше сиділи далеко на хуторі — я там росла ще дитинкою... І так було славно, ох, як славно! Батько приїздив часто... мати

жила... кохала, ласкала мене... Я її ледве згадаю... Потім наш хутір спалили... матір теж... Як приїхав на пожарище батько, позеленів, заскреготав зубами і знову кудись-то майнув. А за тиждень вернувся і привіз хлопчика на кульбаці, літ дев'яти. «Знайшов, — каже, — сироту безпритомного на шляху, так треба нам його приховати, за сина прийняти!» — Оріся змовкла, пригнічена вагою спогадів давніх.

— Ну, ну! Що ж далі? — допитувалась зацікавлена Катря.

— Що ж? Звичайно... став він у нас мешкати... в другім хуторі, — ми переїхали далі від Бугу; росли ми вкупі, як брат з сестрою, вкупі бігали, пустували, гулялись... ну, призвичаїлись, поріднилися... ех, та що й згадувати!

— Ні, ні! Докажи-бо, хоч капельку!

— Ну, вирости ми; а він стрункий такий став, та моторний, та дужий!.. Співав гарно... Батько почав його вчити герцям лицарським, брав і на Запорожжя з собою в науку... Потім він приїздив до нас такий радісний та щасливий... і до Бара ото... а вже я його так ждала й виглядала, як Божого світу... Ну, ми й покохались.

— Так де ж він, твій Антось?

— Не питай! Як він присягався, Боже! А батько раз сам вернувся додому й сказав, щоб я отого перевертня, зрадника із голови викинула! Для чого? Батько промовчав, але я знаю, що він дарма не скаже...

— І ти викинула? Забула його?

— Не руш! Годі! — сказала рішуче Оріся, зсупивши брови від вразкої, наболілої муки, і Катря припала до її колін і притихла, почувши незміряне горе.

Знишкли посестри, немов заніміли, замерли — одній боліч здавила до нестями серце, а другу заколисала недоля, і Катря, мов дитинка, заснула безжурно у своєї подруги на колінах.

Осінній дощ кропить дзвінко шибки, і вітер стогне — веде якийсь спів похоронний...

Немов темна мармурова фігура, сидить нерухомо Оріся; її погляд сягнув далеко-далеко і потонув у чорніючій млі...

Зринають з п'їтьми перед нею другі, непохожі картини, і віє від них і світлом, і ласкою, і теплом.

Тихий літній вечір. На заході гасне поволі рожевистий світ. Біля хати на килимку стоїть ще вечерея; якась баба, не

дуже стара, прибира і ложки, і миски... А своєму коханому Орисенятку дає медовики й вишні. На призьбі сидить молодий ще тато Орисин; вуси йому аж на перса упали, а в зубах коротесенька люлька. Схилившись йому на плече, притулилась молодиця хороша і приязно, кохано зазира йому в вічі. Розтопившись рученята, підбігає з сміхом до татуса красунька Орися, а батько їй пускає назустріч клубочками дим... Їй весело, вона заливається, аж дзвенить, — і навтеки, та знову-таки вертається з галасом на дим, поки не закашляється; молодиця тоді злякано хапає її і притискає до лона.

— І як-таки тютюном та на дитину! — зірвався з її уст лагідненький докір.

— Нехай привчається до запорозького курива! Правда, доню? — зареготавсь батько і ущипнув за щічку Орисю.

— Мамо, я привчусь, — засміялась дзвінко й Орися, визираючи з-під руки в матері зухвальними оченьками і ловлячи рученятками дим.

Линуть пахощі від бузку по садочку. Десь рипить віз і гавка собака, над головою прогудів хрущ.

Орися схопилася його дігнати; а це її перейняв другий і вдарив; вона — в сльози і зараз під оборону до тата. А тато ще дратує й сміється:

— Гай-гай! І не сором тобі? Жука злякалася! Ти ж козацька дочка? Так не то, не бійся жука, а й татарина-пса... бий їх!

І Орися, підбурена батьком, біжить знов на хрущів, а запашний український вечір ласкаво огорта натомлену землю.

А ось друга ніч... чарівна, тиха. Над головою розсипавсь стожар; райський шлях простягсь угорі зористою стягою; все небо миготить тихими вогниками... Мама на призьбі сидить і жде тата; він поїхав ненадовго, а ось третій день — і нема...

А це раптом як затупотить кіньми... Розлігся галас; хутір прокинувся; перелякані бліді молодиці і діти повибігали з хат; вскочила нянька, кричить: «Вороги!»

— Бери Орисю! Рятуй її! Ховай! — до неї з благанням кинулась мати і передала їй дитину на руки.

Баба біжить з дорогою ношею в ліс. Віти хвиськають їх, огортає пільма, гонить жах... Здалеку досягають і лемент, і крики, й постріли, а от через прогалину видко, як на місці, де хутір, зайнялися немов великі свічки, і полум'я від них полинуло аж до вогнистого неба.

Червона кров... чорні, обгорілі трупи... жаховиті обличчя... стогін і плач... і сиротинна самотність... тиша могильна... Мамо! Мамо!

Зимовий вечір. Другий уже хутір. Хатка заметена снігом. Намерзлі манесенькі вікна ледве пропускають той світ. Баба порається коло печі. Батько велику книгу чита про страдників Божих, що за віру святу йшли з ухмілкою і в огонь, і на страту. Кожне слово мірної батькової речі запада їй у душу; а поруч стоїть молодий кучерявий хлопчина, названий її брат; почуває вона в стуканні серця, що він їй ближчий за брата...

А старий батько розказує вже про діда Дніпра, про скажені пороги, про синє море безкрає, про криваві січі з турками та татарами, про страшезні бурі, про турецьку неволю, про пекельні тюрми і про смердючі галери...

Але час летить. Яскраве літо і спека. Розжеврене небо безмаре високо знялось у безодній блакиті. Вітер ані шелесне; буйне жито своє стигле колосся до землі клонить, мов проситься на спочивок у снопи, а не то ронитиме на землю викохане, достигле зерно.

Орися бреде по цьому золотистому морю, розсуваючи його хвилі руками; на голові в неї віночок з васильків та волошок. Хтось крикнув поблизь: «Агов!» — і красень козак зненацька виринув ось перед нею і обвив руками її стан...

Вона чує, як стукотить його серце, вона чує його поцілунки гарячі... їй і боязно, і хороше, і мліє солодким тремтінням серденько...

— Пусти, Антосю! Годі-бо! Що ти? Побачать! — вибивається вона з обіймів.

— Хай бачать! Хай цілий світ збереться сюди, і перед усіма, як перед оцим небом, я скажу, що кохаю тебе більше всякої радості, більше життя!

— Коханий мій, любий! — шепоче вона і хова на його дужому плечі свій зчервонілий видочок, а очі її таким щастям палають, яким тільки раз на віку займається серце.

— Твій, твій! І ніщо на світі нас не розлучить! — присягається рівно козак, притискаючи її до своїх могутніх грудей...

І знов усе лине, зника... далі, далі!

Осінній дощ кропить дзвінко шибки, і вітер стогне — веде якийсь спів похоронний...

Тихо рипнули двері, і на порозі з'явилась згорблена бабуся, пов'язана по очіпку чорною хусткою і в чорній намітці.

— Не спиш усе, моя ягідочко? — прошамкала вона, наблизившись до Орисі. — Уже швидко світ; приляж, засни хоч хвилину... сили наберись... не сумуй!

— Я, бабуся моя, не сумую і Божій волі корюся! — промовила тихо Орися. — А тільки не спиться мені... голову думи обсіли...

— Ох, моя квіточко рожевая! Яка то гірка твоя доля! — зітхнула, проголосила бабуся, цілуючи Орисю в голівку. — Жити б тобі та радіти, а мені б у землі сирій тліти... Ох, а Господь інакше міркує...

— Не наді мною одною Його воля свята, а над усіма, — відізвалась спокійно Орися. — Та мені життя мого і не шкода: які в йому радості, які втіхи? От тільки тата кохала та бабуся, як неньку рідненьку... — І Орися схопила і поцілувала руку у баби.

— Що ти, що ти, моя безталанна? — кинулась бабуся обнімати Орисю, утираючи дрібні сльози, що котились з старечих очей.

— Люблю, от що! А ховати ні тобі мене, ні мені тебе не випаде: поховає нас хижий звір.

— Та ще, моя ягідко, Господь один віда, що станеться; а може, з потилиці налетить наш славний Богун Іван, дак нечисть уся від його шкереберть покотиться...

— Сили, бабуся, у ворога дужі — не подолати! А проте — хай буде, що буде, що Богові миле... а ти от що скажи: чи молодую моя матуся вмерла?

— Молодесенькою.

— А як горіла вона, ти бачила?

— Годі! Годі! Господь з тобою... Най її криє покровом своїм Цариця Небесна! Не думай... засни хоч трішечки: ти одна тепер голова на ціле замчище та панотець...

— Я засну, бабуся, — безпечала Орися.

— Засни, моя дитино! А я готую обід і всяку страву, щоб у долину нашим оборонцям знести...

— Ох, бабуся, ненько моя! Яка ти люба, хороша: все дбаєш лишень про других... а я-то про себе... Готуйте, готуйте, і я піду допомагати... — заметушилась Орися і встала, перекинувши обережно на подушку голову Катрі.

— Ні, ні! Ти відпочинь, там помічниць досить, а ранком і ти нам допоможеш. Відпочинь, послухайся твоєї бабусі, адже я тебе більше за рідну доньку люблю.

— Послухаюсь, бабусю, — згодилась Оріся покірно.

— Пошли їй, порадице Мати Свята, хоч на хвилиноньку спокій! — промовила побожно бабуся, перехрестившись до образу і тихо, зовсім згорбившись, вийшла з світлиці.

Осіній дощ кропить дзвінко шибки, і вітер стогне — веде якийсь спів похоронний...

Зупинилась Оріся перед ликом Небесної і тихо навколішки стала.

— Царице безгрішна! — шепотіли уста її тихо. — До тебе, до нашого прибіжища тихого лине моя остання молитва! Не від куль, не від стріл ворожих, не від смерті ховай мое серце, а від немочі та страху! Пошли і мені, о всепітая Мати, силу і мужність з відважною усмішкою на страту піти за нашу бездольну родіну, за нашу зневажену віру і за твою, панно Пречиста, віковічну славу!

Лампадка спалахнула і погасла. Все пірнуло в хмурій пільмі, тільки крізь шибки в вікні ледве-ледве сірів наступаючий ранок.

Коли це раптом навдалі щось блискавицею свіргонуло; через хвилину гуркіт розлігся і полохлива луна відгукнула його по долині. Задзвеніли шибки; Оріся здригнулась і стала Катрю будити:

— Вставай — уже починається!

III

Глупа ніч; проте у польськiм обозі край намету коронного гетьмана Степана Потоцького жвавий клопіт і рух. Слуги з походнями нишпорять, бігають від мажі до мажі; випаковують і припаси, і начиння всяке — куфи, барилки, пляшки; в обгорілій хатині приладнались кухарі з куховарством і край яскравого полум'я готують, печуть, на рожні шкварять і лають. Навкруги, під дрібним холодним дощем, не горять, а куряться вогнища; коло них в туманистих загравах кривавими плямами вбачаються постави людські — інші лежать скорчившись, інші сидячи сплять, і тільки де-не-де ходять між ними з рушницями пильні вартові.

А в спустошеній каплиці бенкет іде і варом кипить шляхетське життя.

Розіслано на долівці дорогі килими; розставлено складні шкураґяні канапи й кріселка, розложено столи і білими обрусами вкрито; на них у срібних тяженних, нюрнберзької роботи, шандалах горять десятками свічі воскові; на срібній і золотистій посудині їх полум'я миготить і блискоче зірками, яскріє діамантами в кришталі. Сайгаки і голови з вепрів стоять на столі; розмаїті потравки, бігоси, лозанки парують і смачним пахом дратують охоту до їжі; у куфах, суліях, пляшках леліють ласкаво та втішно і старки, й наливки, і заморські вина, і темні та густі сорокалітні меди. Слуги метушаться упадливо та улесно, підносячи більше та більше і вигадливих страв, і цілющого трунку.

На канапі, медвежою шкурою вкритій, майже лежить сам вельможний господар, сам гетьман коронний — Потоцький, син старого Миколи Потоцького, що завершив сумно під Корсунем свою бойову славу. На йому довгі сап'янці з золотими острогами і срібна місьюрка, а зверху наопаш — розкішний кармазиновий кунтуш з венеційського оксамиту, облямований горностаєм; на голові соболевий шлик з струсевим пером, що діамантом коштовним прип'ято. Многоцінне каміння яскріє і свіргоче йому на руках, і на застібках, і на піхвах прип'ятої до лівого боку дамаської шаблі.

І криклива пишнота, і вираз обличчя, що довчасно злиняло на розпусних ночах, і хітливі безсоромні очі, і млява, знесилена постава — нагадували швидше фігуру змученої повії, ніж мужнього ватага Посполитої Речі.

Попліч Потоцького справа сидить польний гетьман Лянцкоронський; він, навпаки, одягнений в звичайну бойову одіж; обличчя йому повне достоїнності й поваги; в очах, синіх, великих, світиться розум.

За ним сидить в сталевих шелягах воевода Чарнецький, на всю округу — пекло і жах; від його мусянжового, загартованого в боях обличчя віє холодом зимовим, з горбинкою ніс загнунвся йому гаком, нагадуючи дзьоб у хижого птаха; в зеленастих очах яскріє сваволя і лютість.

Ліворуч почетнее місце сина кримського хана Махмета-Ґірея — на цей раз порожнє: він чогось не прибув на сьогоднішній бенкет.

Далі за столами по достотам міститься панство вельможне; убране в саєти, єдваби, злотоглави та в зброю блискучу, воно зібралось тут, немов на мазура, з пишними красунями панями та панянками, а не на воювання суворе. Деяким не вистачило стільців, так вони зірвали зі стін схизматські образи, положили їх тилом на зруби та на них і розсілись. Одного образа вони дістать не здолали, бо високо висів, так він і зостався у них свідком єдиним.

Не дбаючи про холод і про вітер, що вривався в розбиті шибки і хитав тривожливе полум'я свіч, обличчя у бенкетарів, розшарені старкою, та добрим венгерським, та литовськими медами, палали вогнем і світились звірячою втіхою.

І регіт, і вигуки, і скоромні вигадки, і дзенькіт склянок, і цокіт ножів — все змішалось у галас безладний та дикий.

— На моє здання, — провадив польний гетьман, запиваючи свою мову ковтками старого венгерського, — не слід нам затримуватися тут повними силами ради якоїсь там жмені ошарпаних гультіпак — і негоже, і мети нема, та й часу жаль: Беллона страх вередлива і за марнування часу помстить жорстоко.

— Найперше, — сьорбаючи сонливо з золотого келиха мед, суперечив йому гетьман коронний, — панська вельможність надуживає злегка правдоту: ця горстка наволочі нас затримає тут не зможе, а дасть тільки малий відпочивок і сяку-таку розривку...

— Не я, яснійший графе, надуживаю правдоту, не я, — підкреслив свої слова збуреним голосом Лянцкоронський. — Замок Буша — це орлине гніздо: воно недосяжне, спитайте хоч пана Чарнецького.

— Так, вельможний гетьмане, мій батько його будував, а він знався на справі вояцькій і винайшов виборну місцевість, — підкріпив пан Чарнецький.

— Тим краще, панове, — більше потіхи... але я доведу його вельможності, що над правдотою вчинено гвалт, — вів далі Потоцький, і в його масних очах заяскріла ненависть. — Вчора ми одного з того бидла скрутили, і він на сковорідці признався, що в пригороді засіла лишень купка мізерна якоїсь рвані та втікачів-хлопів, а в вашому ухваленому замку лишилась-но жонота сама, розуміє пан — самі кобіти, — це раз; в замку сховані усі добра, і козачі, і окольних селян, та й награбовані у поштивої шляхти, — це два; в замку, нарешті, ми

наловимо живцем молодлиць і дівчат... а при наших похідних нуждотах, при січових голоднечах-постах воно не поміха — це три; чи не так би то, лицарство славне?

— Правда, правда, яснійший графе! — загоготіла шляхта. — Се головна річ, і по наших нужденних трудах, ой-ой, яка ласа!

— Даруйте, пане гетьмане... — почав було Лянцкоронський.

— Пшепрашам, вельможний пане, — перервав його пан Потоцький, і польний гетьман, ображений, змовк.

— За кобіт і за любовці! — підняв келих Потоцький.

— Віват! — заgrimотіло навколо.

— Хоча й оті хлопки, — вів далі, смакуючи губами, Потоцький, — неелегантні, грубі, незграбні і кізяком тхнуть... але іноді, панове, я люблю дичину залежалу... Хе-хе-хе!!

— Досконале, ясний графе! — підхопив, потираючи руки, червоновидий, банькатий, з закрученими догори вусами пан Яскульський. — Присягаюсь святим Паркелем, що кобіта і вино, та ще як до них додати пеньондзи — найкращі утіхи на світі. За Венеру ж, Бахуса та Меркурія, ясне лицарство! In hoc trinitario est veritas!¹ Віват!!!

— Віват! Віват!! — розляглося навкруг.

— Тільки єдину увагу додаю я, — відмовив Чарнецький, — щоб українських хлопок до кобіт не єднати: вони — тварюки!

— Між українками і по красі, і по душевних достотах суть привабні жінки і дівчата, сперечив якомсь ніяково і нервово молодий шляхтич, що сидів осторонь і не доторкався до кубка.

Всі звернули увагу на таке в лицарськiм колі зухвальство — на оборону підлих схизматок, які у вельможної шляхти мались за найгідші, принижені тварі.

Зборонець був огрядний і стрункий — красень юнак; його біле, благородне чоло обмежали золотисто-каштанові кучері, на виразнім обличчі світились ласкою і відвагою сині очі.

— Хочай й лицарський повин боронити кобіт, але на цей раз, пане, твоя оборона занадто смілива і дражлива, — зауважив по невеликій паузі гетьман Потоцький.

— Даруйте мені, яснійший графе, що я насмілюся тут виявити свою думку; але мене змалку наставляли говорити прав-

---

¹ У цій трійці — правда! (Лат.)

ду усюди, — промовив з достотою молодий лицар, уклонившись гетьману низько.

— І я прошу вибачення за його, — додав Чарнецький, — тим паче, що він, на лихо собі, виховався у хлопів і не зміг ще досконально спізнати магнатських звичаїв і обичаїв.

— Яким робом міг шляхтич шанобний виховуватись у хлопів? — здивувався Потоцький.

— Дуже просто, ясний графе: якийсь із сих гайдамаків розбишака спалив, нібито з помсти за свою бидлиську сім'ю, у мого дівера хутір, вигубив цілу фамілію, і захопив гвалтом одного лишень хлопчика у полон, і повернув шляхетного сина на своє хлописько.

— Він мене мав не за хлопа, а за свого рідного сина, — поправив тремтячим від обурення голосом молодий шляхтич.

— Сором, пане! — покрикнув грізно Чарнецький. — Через тебе сороміцькою кров'ю спалахнув мій вид: не мати гонору і перед лицарством хвалитись своєю ганьбою, що був змушений гвалтом сином лічитись тієї родини, що твою матір, сестер і братів поконала...

У молодого шляхтича блиснули очі благородним вогнем, і він згорда відповів:

— За мене, пане воєводу, не знадобиться червоніти нікому: хочай мене вигодовано і виховано у хлопській сім'ї, але ті хлопи мене змалку вчили правди, і честі, й добра, вчили, по своїй вірі схизматській, і в ворозі людину вважати і битися з ним по-лицарськи чесно.

— Ого-го! — перенісся ображений буркіт довкола. Чарнецький збурено стиснув у шаблі держак; Потоцький стукнув об стіл келихом, аж многоцінна рідь розлилася; один тільки Лянцкоронський усміхнувся самовтішно і згорда.

— Я вірю панському слову, що гайдамаки винищили мій рід, — вів далі поривчасто шляхтич, — але той, що мене зрятував, чи був межи ними, то ще питання? Навіщо б він, панове лицарство, визволяв ворожого сина? Хіба б, може, для тяжчого катування, для гіршої муки, але ж не задля ласки й упаду? Це непорозуміння страшенне, ця пекельна непевність мені вибачає зневір'я... В нашу добу, коли й закон, і права повалені в крив'яні калюжі і безкрая брато-губна...

— Братогубна?! — спалахнув гетьман Потоцький і брязнув шаблою об криселко. — Коли б тільки на тобі не шляхет-

ська зброя, ти б мені заплатив головою за те, що нашими братами хлопів назвав.

Молодий шляхтич підвівся і затремтів, обурений гнівом.

— Я мушу, ясний графе, заступитись за молодого драгуна, за його щиросерде завзяття, — промовив улесним голосом Лянц-коронський. — Звичайно, і хлопи суть християни, тільки іншого розуму, а всі християни вважаються за братів по Христу.

— Чи не набралася й панська вельможність якого-небудь схизматського розуму? — процідив пан Потоцький, повернувшись з показною погордою до Чарнецького. — В кожному разі, пане воєводу, я вбачаю, що юнак має такий небезпечний і до наших шляхетських засад не подібний світогляд, на який не можна упевнитись в бої.

Поблід від образи юнак, відкинув назад свої кучері пишні, підголені елегантно кружком, і відповів з благородним запалом:

— Мій світогляд, мої думки, яснійший графе, мені кажуть усю кров до останньої краплі пролити за добро і за спокій моєї ойчизни, за честь нашого пишного лицарства і за свободу нашої Посполитої Речі. З дитинства ходив я до грецької церкви і там навчився віротерпіння; проте, дізнавшись, що мене охрещено католиком, я зумію чесно ним бути і зумію вмерти, але за правду, за волю і за наш край! Присягаюсь яснійшому пану усім, що маю святого, — могилами батьків і дідів, славою моєї Литви і величчям Посполитої Речі, що без вагання буйну зложу, де скаже мені мій повин.

— Незле слово, — прищурилась Потоцький, — але все ж прошу пана воєводу керувати поки новака не до бою, а до перемов; очевидно, язиком владає він ліпше, ніж мечем.

Шляхтич хотів був ще відповісти на теє, але Потоцький рукою махнув, і молодий драгун, уклонившись поштиво, вийшов геть із каплиці.

— От за таку образу, — покрикнув Чарнецький, аж зашарівшись від шаленості, — що огидне бидлисько покалічило нанівець мого родича, от за одно це буду мститись до сатанинського нестяму, — ні баби, ні жінки, ні дівчини, ні навіть дитини не ощаджу, — випалю, винищу, видавлю все, щоб і насіння від цього гадючого кодла не лишилося!

— Ось моя рука, пане воєводу, — простяг свою руку Потоцький, — тільки-но в винищенні ворога до ноги і лежить благо ойчизни.

— Так, так, ясний графе! — відізвалася більшість, а меншість похнюпилася мовчки.

— А я мислю, — підняв голос гетьман напольний, — що така бойня шалена проявить за собою саму-но руїну, яка, на решті, і стане могилою Польщі: не в знищенні своїх кривних підданих, які й боронять наші крайниці, лежить сила держави, а в спільній користі та згоді.

— Шкода, бардзо шкода, що ми з паном вельможним навпаки розійшлися думками, — відрізав з пихою гетьман коронний, — але тим паче я поступитись своїми не можу і даю наказ: сьогодні ж уранці всіма потугами вдарить на Бушу, сплюндрувати її, розграбувати до пня, жодної душі не випустити живою, жодної, — наддав він, — причь вродливиць з жоноти... а гірших — татарам.

— Я повинен коронному гетьману заявити, — напружив слово Лянцкоронський. — Інтереси війни, а з того й вітчизни потребують не забарювати тут війська, а лишить задля наглядку хіба одну яку коругов; нам треба хапатись до Бара і зломити борвія у цім краї — полковника Богуна; тільки в тім разі ми з безпекою зможемо рушити на головні сили ворожі. Всяка ж забара дасть Богуну змогу стягти потуги, скріпитися силою; тоді ми опинимось в лабетах і наші спільники татари, утративши надію на здобич, кинуться наші краї грабувати і на нас самих зброю повернуть... Уже недарма і на сьогодні не прибув сюди ханський син.

Слова Лянцкоронського були надто важливі і зрушили своїм тягарем всіх; але це збурило іще більш непохилу волю магната.

— Чудову панської можності думку я заховаю на спогад, — кепливо відповів крізь зуби Потоцький, — але преці ж я по волі славетного сойму тут стою за коронного гетьмана, то з того на мені одному і відповідальність лежить за розпорядки, а панський обов'язок лишень пильнувати, аби мої накази справлялись до слова.

— Свої обов'язки, ясний графе, я знаю! — промовив Лянцкоронський, кивнувши головою недбало.

— Ну, так я наказую: зараз же удосвіта, не гаючи й хвилини, добуть Бушу і до ноги знищити всіх!

— Ким не ким, а вже мною яснійший граф задовольнений буде! — гримнув, скрегочучи зубами, Чарнецький. — Я їм

гарячого сала за шкуру заллю, потішуся над собаками! Нагадаю їм до сконання мого небіжчика батька.

— Так, так! — злорадо зареготав гетьман. — За потіху пана Чарнецького, за його помсту преславному! — підніс він налитий джурою келих.

А осяяний тріпотливим світлом лик богочоловіка дивився згори лагідно на сп'янілі і розсатанілі від злоби обличчя, позирав кохано на дітей своїх, за яких і розпинався на хресті.

IV

Цілу ніч у пригороді йшла тихо, але й безупинно робота: насипались землею лантухи, плелися тури з верболозу і набивалися глиною, уставлялися в дві а й в три перії дубові мажі, окуті добре залізом, — найкраща оборона рухома супроти нападу кінниці, — підглибшались рови і окопи, перетаскувалися майже на плечах бойові всякі прилади — гармати, діла і гаківниці. Поважно, порядно, без зам'ятні, з безперечним послушенством сотниковій волі, з епічним спокоєм і навіть веселим гумором чинилася справа.

— Ануते, хлопці, тягніть сюди, на середину, нашу «паню» пузату та постеліть постіль добрячу, обложіть її гаразд турами та подушками, набитими глиняним пухом.

— Ми нашу товстопузиху обложимо, пане сотнику, як гетьманшу, а вона за те нам подякує, — відгукнулись у темряві зігнуті спини, що по кругляках тягли гужем широкогорлу гармату.

— Ще б не подякувала? Як плюне, дак будуть ляшки-панки протирать очі! — весело додали ті, що коло бійниці заступами та лопатами працювали.

— Запорошить! — завважив, усміхаючись, і пан сотник. — А ви ще, хлопці, приволочіть їй до гурту й до бесіди хоч зо дві «панянки» та приладняйте їх по обіруч у «пані»; нехай вони втрюх завтра побрешуть та поприскають трохи на вузьенький той шлях, дак мені навіть цікаво, як до наших добродійок дістануться непрохані гості.

— Повинно не іначе, як рачки або шкереберть, — постановив Шрам — зналий запорозький гармаш, під чийм доглядом і риштувались бойові озброєння.

— Вірно! — зміцнив і пан сотник. — А ось, Шраме, я ще міркую у ці закутки приладнати по дві гаківниці і по дві «плющихи» в додачу. («Плющихами» в інших місцинах звалися баштові рушніці з широкими на кінці і сплющеними гирлами.)

— Чого й краще! — згодився Шрам. — Коли б навіть і «гетьманша» з «панянками» не зупинила безглуздих, то можна буде їх покропити ще нахрест.

— А ми ще з-поза маж почастиємо, то й будуть вітанням контентні, — пояснив сотник.

— Потіха, та й годі! — додали з реготом ближчі чуприни.

— Тривайте, братці! — укинув з тривогою сивоусий козак. — А де ж наші «баби»-цокотухи? Без них, бра, і свято не в свято!

Всі сполошилися й оточили діда кружком.

— Як без «бабів»? Без «бабів» неможливо! Вельможній «гетьманші» і «панянкам» буде скучно без «баб», та й нам самим за їхньою лайкою охвітніше! — загомоніли довкола.

— Не турбуйтеся! «Бабів» я волочу! — почувся з п'їтьми голос хорунжого. — Дві захопив, а чотири на всяку пригоду лишив у містечку; та й важкі ж, прокляті, — по три пари волів ледве тягнуть.

— Нам і двох досить, адже й дві «баби» ярмарок чинять, — завважив пан сотник, і юрба відповіла на те спільним реготом. — Ти от, Шраме, упорядись з «жіноцтвом»: ти ж коло цього діла ходити зугарний!

— Коло баб'ячого? — засміявся Шрам. — Воно хоч у нас, у Січі, за цей крам частували киями, ну та ачей Господь Бог і неука умудрить: ми цих «бабів» між «панянками» та «плющихами» приладнаємо, дак вони у свій час як вергонуть галушками та горохом, то й вийде лишень «пшепрашам»!

— Ух, славно! «Баби» наші, верещухи-брехухи! — зраділи козаки своїм любим і погладили ласкаво по мідяних пащах.

— А в містечку що діється? — спитав хорунжого сотник.

— А тамечки Максим Розсадилоб з левенцями порається — підновляють окопи, розставляють гармати і запасують припасу; а як упораються, так лишать там на сторожі вартових, а самі з припасом прибудуть сюди.

— Добре, — промовив пан сотник, — так ми до світу геть-геть улаштуємось і вхитримося ще й відпочити, поки вилежуватись будуть вельможні панята. Ну, а у млин під лотоки на чати готуються?

— Авжеж, пане сотнику! Вернидуб бере десять чоловік з левенців та тридцять з охочих...

— О? То чудесно! — заспокоївся сотник. — Дружніше, хлопці, метніться, напружтесь та кінчайте роботу!

Всі заметушилися. У хмурій п'їтмї, завіяній ще туманистою мрякою, на плямах мутного одсвітку з ліхтарів ледве мрілися широкі плечі та могутчі розхристані перса, що згиналися й розгиналися нишком. Скаженіла негода; лютував вітер; холодний дощ, а то й ожеледь аж різали по виду, а козаки в самих сорочках, що парусили на вітрі, та в широких штанях з такою втіхою походжали, немовбито душної літньої ночі, чекаючи до розмови коханку.

Коли всі земляні роботи було скінчено, гармашню геть розставлено, бойовий припас знесено і розпайовано до потреби по торбах козачих, тоді пан сотник зібрав усіх оборонців край своєї мажі і мовив:

— Ну, тепера, товариші-братове, все готово до зустрічі гостей — і кавуни, і галушки, і горох, і капуста, і пиво червоне, так і нам оце слід перед бенкетом смикнуть оковитої. Тільки слухайте мого розпорядку: ти, Шраме, заправляй «панями» і «бабами»; ти, Лобуре, засядь з своєю лавою в правий закуток, а ти, Жидолупе, — у лівий; хорунжому доручаю тридцять Вернидубових левенців та сім десятків охочих — це задля віпаду до потреби... щоб в усіх келепи, шаблі, й ножі, та пістолі, а то й списи. Та слухайте ще, братове, — у стрільбі не хапатись, не метушитись і не пускати набоїв на вітер, а міритись добре, аби кожна куля козака несла смерть, кожна бомба — погибель: адже їх — ворогів і поганців — як сарани, цілі хмарища, так, спасибі Богові, мета буде ловка. Ну, а тепер по трудах виг'ємо.

Кашовар налив перший кухоль пану сотнику, і той, піднявши його угору, промовив:

— Ну, дорогі мої друзі і браття, — за святу віру, за волю, за нашу матір Україну і за вас, за орлят! Хай вороги не потішаться нашою полохливістю та покорою, а хай у сто крат заплатять за кожну душу козачу! Покажемо, братці, цілому світу, як ми уміємо за праве діло стояти, як ми уміємо весело й умирати.

— Покажемо, пане сотнику, покажемо! — розлігся дружний галас навколо.

— Ну, випийте ж тепер кожен по кухлю та розставте вартових на чатах, а пластунів пошли, Шраме, на засіди; решта ж спочиньте трохи перед весіллям.

— За твоє здоров'я, пане сотнику! — всі відгукнулися радо і по черзі, з повагою стали до кашовара підходити.

За півгодини все козацтво бентежно попід валами та під возами лежало, і тільки-но буйний висвистував якусь-то погрозу.

Нарешті прокинувся день і глянув на світ Божий підсліпуватим, сльозовистим оком; в пригороді застав він усіх козаків і жвавих, і бадьорих, і веселих, при ділі: інші вигострювали шаблі й ножі, інші переносили в потрібні місця припас і оружжя, інші наладовували у рушницях кремниці, інші чинили коротку молитву, а здебільша лежало по валах та по мажах і, смокчучи люльки, пантрувало пильно за кожним рухом ворожим.

А ворожий табір починав уже теж ворухитись і розпозатись чорними плямами, мов збентежений той мурашник. Праворуч, за греблю, незграбною хмарою насовувались татари; ліворуч, коло польського генерального обозу, риштувались лавами польські улани й драгуни; і в даліні млистій можна було відрізнити високі ківери від живчастих патлатих шоломів. Посередині густими потугами згромаджувалась піхота.

На білому пишному румаку у многоцінній збруї виїхав граф Потоцький і зупинився на найвищому горбику; за ним тягся потужного лицарства поїзд. Гетьман глянув на башти розкішного замку, що красували з-за широкого ставу, глянув на містечко і пригород, що тулились до скелі під крилом його і були сповиті мертвим покоем, глянув навколо і здивувався, що й досі ще нападу не почато.

Генеральний обозний пояснив яснійшому графові, що польний гетьман казав перетягти спочатку на греблі гармати і розгрюкати окопища, а потім уже на здобут міста рушити.

— З такою рванню та ще церемонії вигадав? Послать миттю татар і розчавити відразу гадюк у їхнім кублі, — спалахнув Потоцький.

— Татари зреклися від штурму, — відповів обозний.

— Гієни падлючі! — процідив з злобою гетьман. — Тільки на падла збігаються! Так женіть до напольного гетьмана і від мене накажіть, аби зараз п'ятсот чоловіка німоти і тисячу наших на пригород рушили і гарда добули, — я хочу ниньки обідати в замку.

Генеральний обозний послався віддавати накази, і за півгодини на краю вузького шляху, що вів аж до пригорода, лаштувалась уже грізна батава.

— Чого це пани-ляхи так довго морочаться? — спитав сотник, занудившись чеканням.

— Уже на шляху готуються, дурні, — відповів Шрам із бійниці. — Ти, батьку, дозволь мені першому привітати їх гостинцем.

— Та тобі, Шраме, завсігди щонайперша шана у Бога, — згодився сотник, смакуючи люлькою, і сам зіп'явся на мажу, щоб полюбувати першим привітом.

— А славно обмерзли голошоком окопи, — завважив він, глянувши, — от для воріженьків буде скобзалка напрочуд.

— Так, так! — відіззався й Шрам. — Михайло святий нам споміг.

Шляшок до окопищ звивавсь понад берегом і тулився одним боком до ставка, а другим — до узбочі, що стрімкою кручею зривалася вниз до страшного провалля; чим ближче до пригороду, тим урвище ставало і глибшим, і жаховитішим: в одному місці воно вузило шлях до шести сажнів, потім знову відходило і знов наближалось, утворюючи якусь площину на взір виспи, якої ворогам було не примітити. Довгастими лавами, під згуки литавр і сурем, напасники рушили весело, оглядно.

— Гармаші, пильнуй! — командував Шрам. — Набивай «бабів» дрібною картоплею, а «паній» — галушками, а гаківниці й «плющихи» — горохом, наводь усі метко на тамту площину, підготуй на зміну набої, і як махну люлькою — шквар!

— А в вас, хлопці, чи рушніці готові, чи на полицках є порох? Оглядіть, підсипте сухого! — обернувся до козаків, що за возами засіли, пан сотник.

— Усе, батьку, наготові, тільки гукни! — відмовили з-поза маж веселі обличчя, хочай очі їм блимали лиховісним вогнем.

Батава дійшла до вузької перейми, зупинилась у непевності, боячися пастки; але, завваживши, що далі шлях ширшає і що, дасть біг, не буде жодної відсічі, рушили наперед.

А Шрам за ворогами пильно зорив, і коли останні зайшли на площину, він махнув люлькою. Блиснув вогонь, здвигнулася земля, і здригнули, задзвеніли залізом вози, із пащів у «баб» і «панянок» вибухнули довгими цівками густі клубища білого диму і розіслалися по шляху широкими колами. Сила смертей, ріжучи з виском і свистом сполохане жахом повітря, ринула на голови згвалтованих лав; пекельний борвій змішав і зім'яв ураз людську зграю, за хвилину ще огрядну й грізну, а тепера розметану і повалену в порох, — сотні молодих жизнедужих побратимів скошено рукою кривих братів, і осквернилася рідною кров'ю омита земля, і повисли в повітрі крики на пробі, і лемент, і обірваний стогін...

Збилася в купу юрба і почала давить один одного; інші зривалися з узбочі у провалля, інші кидалися у воду; решта посунули було навпаки, так трупи загородили й без того вузький перехід, а новий вибух з «баб» і «панянок» розкидав їх грудую навкруги; з нестямю і жаху кидали безталанні геть зброю, кидалися осліп зі скель, ринули у плин по крижаній воді і, задубівши, зразу пускалися на дно...

— Tausend Teufel!¹ — покрикнув німецький проводир. — Наперед! Не то вони, собаки, нас тут, як курчат, перелуплять!

— До зброї! Бігцем! — розляглася і в другім місці команда.

Звиклі до послушенства і до бойового вогню німці рушили перші, а за ними пішли й поляки. При виході з другого, ще вужчого, переходу зустрів їх вибух гарматний і вчинив жаховиту руїну; чавун і свинець пронизували з шкваром ряди, крушили кістки, обляпували мазкою живих; охоплені жахом мізерні купки вганялися і в ставок, і в провалля, і вперед... Але ледве надбігли кілька кроків завзяті, як підпали під перехресний вогонь з гаківниць і «плющих», який нівечив їх украй; проте недобитки, з палу не тямлячись і нічого не бачачи в диму, навмання, осліп все ще ринули до окопищ.

— Ануте, хлопці, тепера наша черга! — крикнув сотник, і двісті жерел, виставившись із-за окопищ, затріскотіло у перса недобитків могутньої сили.

---

¹ Тисяча чортів! (Нім.)

Розсатанілі, з скаженим жахом на обличчі, злиденні останки кинулись у рів, а звідтіля поп'ялись на вали... І вони, сп'янілі від помсти, таки дістали б мети, і не одна б козача душа попрощалася з білим тілом, коли б не пошклила валів ожеледиця: забісованці кидались на окопища і склизили шкереберть у рів, збиваючи з ніг товаришів.

— Гляньте-бо, хлопці, як ляшки-панки скобзаються! — сміявся сотник.

— Занятно! Го-го-го! — реготіли хижим реготом козаки, кепкуючи над німцями та ляхами. — Ануте, нуте! Поскобзайтесь трішечки ще, а ми вам носи підлатаємо.

— Агов, хлопці! Локшіть їх упень! — крикнув сотник і випалив із пістоля у німецького ватажка, що кричав мов скажений:

— Donnerwetter!¹ Бийте тих хлопів!

Молодий біловусий німчина тільки руками розвів і навізнак упав нерухомо.

Почалась різанина, та ненатла, огидна, зв'ярача різанина, коли чоловік, сп'янілий від крові, розсатанілий від гвалту, запінившись, з хижим реготом б'є нещасного, безоружного брата, що плазує край ніг і благає, на Бога, пощади.

А з вишнього замка, з дзвіниці, назустріч звитяжному галасу і стогону бездольних скональців линув урочистий дзвін і велебний псалом славословців до Господа, і всі оті згуки разом неслись за крайниці життя, аж до небесних осель Бога любові та ласки...

V

Потоцький любував з пригорку за ладним, огрядним рухом могутньої пішаниці і з нетерплячкою чекав тої миті, коли вона, проминувши залому, стрімголов кинеться на вали і розчавить жменю безглуздої рвані, що зважилась його незчисленній, необорній потузі опір давати. А бути може, оті злиденні тхори повтікали і хоробра батава перейде без постраху Бушу і придбає Лянцкоронському довічну неславу за його полохливі, підсліпі поради? Це зовсім можливо: ні пострілу, ні погуку, ні шелесту... А це враз несподі-

---

¹ Матері його ковінька! (Нім.)

вано з далеких валів вибухнуло і покотилося два поклуби білого диму, а за хвилину здвинулася земля і розлігся грім у повітрі аж до темного лісу, розсипавшись по йому гуркотнею. Шелеснувся кінь під Потоцьким убік і захріп почувши, що наступає жах. Не встиг пан гетьман від подиву й стямитись, як гримнув знову гуркіт другий, а потім і третій...

Ясний граф був такий упевнений неспромогою хлопів до доброї відсічі, що не дав розпорядку припасти на пригоду підмогу, а Лянцкоронський нарочито виконав дослівно необачний наказ свого верховодаря, не бажаючи підлатати його своїм досвідом.

Коли ж по малім часі прибігло з боїща п'ять чоловіка і довело, що все послане військо погинуло до ноги, що там, за скопищами, певно, сила гармат і повстанців, то скаженій лютої коронного гетьмана не було й краю: і забруднений гонор, і ганебна публіка, і жадова до помсти зайняли йому перса пекельним вогнем і обарвили червоно-синіми плямами бліді його щоки. Він пройняв до крові острогами коня і полетів навзаводи до польного гетьмана.

— Панська вельможність не домислилася дати підпомогти? — накинувся граф Потоцький, бажаючи при старшині генеральній на Лянцкоронського зіпхнути вину.

— Ясний граф на тее наказу мені не поставив, — відповів з уїдлигим усміхом Лянцкоронський.

— Коли дав я наказа до штурму, то мається розуміти, що решта виника із його: не нянька ж я, щоб показувати кожну ступінь!.. — розпалювався Потоцький. — Гадаю, що на те ясно-вельможного пана і озброїла владою Річ Посполита, аби йогомосць пантрував за боями.

— Але ясний граф відхилив мої розпорядки, і йогомосць, — підкреслив ущипливо Лянцкоронський, — зауважив мені, що відповідає за все гетьман коронний, а польний тільки має пильно справляти його накази, отож я їх до цяти і справив...

— Не час тут, пане вельможний, до елоквенції, а час до поновлення честі нашої славетної зброї і до відплати отим гадюкам за смерть стількох лицарів мужніх, до відплати такої страшної, від якої б здригнулося й пекло! — Очі у графа Потоцького аж яскріли під запалом хижого сказу, а сині губи крилися білою піною. — Але їх там не жменя; панську вельмож-

ність ошукав хлоп, а з того-то й вибухло таке лихо: там, певно, цілі полки чортяки того Богуна з немалим числом і гармат.

— Там, ясний графе, нема Богуна, це мені досконально відомо, — відповів Лянцкоронський трохи недбало і згорда. — Там засіла манесенька купка завзятців; але я мав честь коронному гетьману пояснити, що Буша по недосяжній місцині дужа позиція і що шкода на цю забавку тратить час і людей.

— Хоч кров з носа, а вона мусить бути добута! — крикнув Потоцький і аж посинів.

— Коли то необорна воля яснійшого графа, то тра повести справу уважно, запобігши напад гарматним вогнем.

— Поставте хоч усю гармашню; руйнуйте, шматуйте, рвіть на повітря, чиніть що хочете, аби-но до вечора не лишилося там жодного озброєного пса, а ті, що впадуть у руки живцем, щоб корчилися і скавчали від нелюдських тортур.

— Усе буде вчинено, ясний графе; але до вечора мало часу...

— До вечора! — заносливо крикнув Потоцький і відїхав навзаводи, не бажаючи ніяких суперек вислухати.

Лянцкоронський дав наказ воєводі Чарнецькому незабаром на кам'яній греблі устави дванадцять далекоюсяжних гармат і почать безупинно ними по валах грюкати.

— Хочай ця позиція для пострілів і гожа, — зауважив Чарнецький, — але захисту для гармат тут нема і дати його неспромога, а це небезпечно.

— Правдісінько так, — згодився й Лянцкоронський. — Саме найкраще було б спорудити земляні захисти ген там на площині, але граф править конечно, аби сьогодні місто добути, ergo non possumus¹.

Чарнецький кинувся безперечно чинити волю гетьманську, а Лянцкоронський доручив ще Корецькому зробити розвідки по той бік греблі і ставу, чи не можна було б іще звідтіль на замок ударити?..

їхав ходою Корецький на своїм коні воронім, схиливши замислену голову. Багато її обсіло думок з учорашнього вечора, багато болючих думок: оті бахури гвалтовні та п'яні, оті огидливі речі, оті звіроцтва, ота пекельна ненависть і злоба до брата — та хіба ж таким виром нелюдських загар може

---

¹ Ми не зможемо (лат.).

бути владована згода в розхитаній і облитій кров'ю державі? Ні, тисячу раз ні! Він зна цей народ, який завзялось обездолити і винищить розбещене панство, — він разом з ним жив, він укупі з ним паював і радощі, і боління; оті щирозлоті серця і зимньої мужності, і теплої, безкрайньої прихильності повні; не чіпайте тільки їхньої волі, їхньої віри, їхніх звичаїв — і вони на свої перса дужі здіймуть увесь тягар наскоків хижого азіата, і славутня Польща за залізним муром буде спокійно цвісти... Та хіба ж ці думки можливо натхнути навіженій сваволі? Він знайшов був собі й однодумців, але переважне число супротивних їх подавило...

Зажурені думки його зняли і полинули в сизу, туманисту млу... Перед очима у його снуються якимсь маревом картини малого дитинства: виринають розкішні палаци, бенкети бучні, музика весела, коні баскі і зграї хортів. Між думних і пишних постав туманіє одна — і хороша, й ласкава; вона ясними очима на його зорить і легесенькою рукою перебира його кучері або плаче, притуливши його до свого лона... Аж ось за реготом і вигуками вчувається лемент і стогін; перелякані, тікають вони удвох і замикаються щільно... Далі все захиталось і розпалося у руїні... Якийсь галас, і гвалт, і несамовитий жах чорної ночі... а далі вже хата проста, тепла сім'я і лагідний спокій... Минають перед його очима інші картини; вони пишають ясними барвами, вони гріють знадливим теплом його змучену душу.

Глибоке зоряне небо; місяць-князь високо стоїть на ясній оболоні й блідне перед наступаючим ранком; східний край неба вже побілів і понявся рожевим серпанком; з сизої мли виринають непевними очертами безлисті дерева: де-не-де блискотять зашерхлі калюжі, але снігу нема — його змів уже весняний подих.

Стоїть він у садочку з своєю милою і очей не відірве від її хорошого личенька, зблідлого під розсвітом блакитного ранку; свіжий вітрець пройма їх живцем; але юнак огорта свою любу в кереу і гріє своїм духом її похололі рученьки; тільки дівчина не усміхається, як колись, а зажуреними широкими очима дивиться йому в вічі: вона хоче прозирнуть крізь них в саму душу козачу і довідатись, чи незгладимо там відзначилося слово «кохаю»?

— Сьогодні їдете? — пита дівчина трудним, мов надірваним, голосом.

— Батько казав, до схід сонця, — далячись, відповів юнак.
— Значить... за хвилию... — По обличчю дівчини блискавкою промайнула мука, ясною росою відбилася в очах. — І коли вернетесь — невідомо...

— Під осінь, як завжди...

— О, чи так би-то? В мене сповила серце нудьга, якесь передчуття гризе, — схрестила вона пальці, витягла руки, відкинувши назад безнадійно голівку.

— Бог милостив, скільки раз крив від напасті, то й тепер на його уповай, — поцілував юнак у мармурове холодне чоло свою горлицю, — наша доля така: аби день до вечора — так не варт заздалегідь і тужити.

— Не жах мене пригнітив тугою, — повернулась поривчасто дівчина, і на її блідих щоках спалахнуло зарево, — не за твоє життя я боюсь, бо й про своє не вельми-то дбаю; не того в мене серце болить, що мушу розлучитись з тобою, ні! Ти їдеш по козацькій справі: боронити нашу питому матір Україну, і коли, по волі Божій, поляжеш за неї, добуваючи слави, то я гордо з своєю мукою піду між людей і вмиватимусь дрібними, щаслива, бо все одно ти будеш жити в цім серці, поки воно не захолоне у грудях...

— Єдина моя, навіки, навіки! — Обняв козак дівчину і занімів у тих обіймах.

— Слухай, — поклала вона йому свої білі руки па плечі, а голівку заховала на персах, — тільки... мене не забудь... цим серце ниє... що б не сталось... пам'ятай, що воно цілком, без розділу у тебе...

— Тебе забути? Та хай земля розступиться піді мною!.. — присягається козак і поцілунками глушить її речі.

Лагідний образ голубки-дівчини прозорою тінню заколивавсь і взявся туманом, тільки теплий погляд хороших, щирих очей все проймав його душу; а ось знову піднявсь якийсь нелад і розрух і скаламутив колір прозористих мрій.

Знову пишний палац. Яскравими зорями миготить світло. Все навкруги розкошами і перепихом сяє. Музика луна: голосять скрипки і стогнуть суремки; з знадливими згуками зливається шепіт знадливий і хвилює у теплім та воннім¹ повітрі. Між барвистих сліпучих кольорів оксамиту, едбабу,

---

¹ Пахучім, запашним (пол.).

парчі малюються сніжно-білими плямами плечі цукрові, здійснюються високо перса, усміхаються небесною втіхою личенька гожі, вабливі, очі залассям горять і спокушують раюванням незнаним... І він, бідний сирота, козарлюга запеклий, там, між панством тим пишним, тільки в якійсь химерній, неподобній одежі... він там, і всі йому вклоняються, всі вітають його, бо він сам і єсть властитель тієї пишноти. Якесь сталося чудо, але те чудо сп'янило його, задурманило чарами розум; хлоп став вельможним магнатом, лихий бідар — дукою; можна було вчадіти, і розпочався якийсь чудовий, маревничий сон, в яким і розібратись думками було неможливо. Він тільки про одно марив: щоб прищепити свої думки-гадки на панських гадках, але поки що вони не приймались...

Якась пишна та делікатна панянка, з білесеньким прозористим личком, з хвилями кучерявого темного шовку, з синіми, як волошки, очима, з рожевими устоньками, щось шепоче йому, залицяється і пориває до танцю; вся її постать, легесенька та струнка, то згинається, то звивається красно, легурно; ручка стиска його руку, голівка лежить на плечі, а від неї аж пашисть гарячим, запашним духом... Отрута збурює кров, мозок туманить, а проте в серці стоїть якась непрохана, негасима дратівля...

— Яка я неомірно щаслива! — втішається красуня.

— Чого ж то, моя пишна кралю? — спалахнув лицар.

— Того, що... хіба ж пан не бачить, серцем не чує... — червоніє, лицяючись, краля. — Ах, ця солодка хвиля як налінула несподівано, так незабаром і зникне... а потім знов, — зітхнула милесенько панна, — ще гірша темрява і нудота...

— Для чого ж панна в одну тільки хвилину хоче замкнути ціле життя? Воно широке і має безліч солоднеч і розривок, які чергуються і тішать нам почуття...

— А коли яка радість, — щуриться панна так любо, — охопить усі почуття і опанує серцем цілком... Хіба пан ще не кохав нікого ніколи?

— Я? — аж зблід, пополотнів пишний лицар, так його зразу здавила за серце незвана нудьга.

— Так, пан! — допитувалась панянка, положивши свої манесенькі, гарнесенькі ручки на його дужу й жилаву руку і не зводячи з його очей пронизистого погляду. — Скажіть-бо!

Ну, я прошу... Чого ж пан мовчить? Хіба моє прохання так мало варте у пана, що його можна занедбати?

— Для чого вам знать те? — важко зітхнув пишний господар і понуро схилив голову.

— Для того... — у пишної кралі здригнула брова, і якась хмарина перебігла по захололому личку... — я хочу знати, я хочу! — тупнула вона ніжною.

— Ну, коли панна править... так я кохаю...

— Кого? — аж загорілась і затремтіла красуня...

— Навіщо ймення? — глухо і натрудженим голосом відповів лицар. — Її тут нема... вона далеко...

— Хлопка! — скрикнула панна і зникла.

Закипіло у юнака серце, нудним йому здався той бенкет, холодом повіяло від усього цього розубраного та пишливого панства, огида заворушилася в душі, і йому стало жаль своїх викоханих жадань, своїх випечених по широких степах мрій, свого січового завзяття, своєї буйної волі...

Тепер він тихо-тихо їхав, попустивши повіддя, і понуро міркував над питанням: що далі чинити? Коли б не цяцькований той шляхетський повин, — не зрадить вітчизни, коли б не нестрачена ще надія оздоровити шляхетські думки народним духом, то він би зараз... Але справді, за що ж він стоїть і що нищити хоче? А вони, оті, що п'яничили вчора, за віщо стоять, за яке добро, за яке благо? Нащо вони привели у надро своєї родини сорок тисяч вовків-сіроманців, сорок тисяч хижаків лютих? В голові у його туманилось, а на серці тупа, неминуча боліч розпалаялася зараз таким пекельним вогнем, такою нестерпимою мукою, що йому здавалось, ніби його серце гарячими кліщами рвуть на кавалки... І знову у тім пошарпанім серці воскрес образ дорогої тихої дівчини і мріяв вабливими барвами...

«Де вона тепер, моя зірочка ясна, моя запашна квіточка? — маячили перед Корецьким думки. — Адже вона єдина над моім серцем цариця, і ніколи, довіку, до суду, у моїй душі не згасне світ очей її, не змовкне срібlistий згук її голосу, не зникне ухмілка її сміло окреслених уст... А от доля відірвала мене і незагігну рану на серці вчинила; кому ж на потребу та мука, кому ж на рятунок офіра?»

Надїхало до Корецького два улани з десятком татар.

— Прилучені до пана хорунжого воеводою Чарнецьким, — пояснили шляхтичі.

Корецький здригнувся. Пасмо думок його обірвала тяжка, огидлива дійсність. Він підібрав повіддя, торкнув острогами коня й покрикнув:

— За мною, панове! ...

VI

— А що, хлопці, чи повкладали усіх воріженьків спати? — запитав сотник у козаків, що по кладках із рову вертались до маж.

— Усіх, батьку, до єдиного, — відповів сивоусий запорожець, — одному німоті не хотілося страх як з оцим світом прощатись — усе махав шаблею, боронився, дак я таки його упрохав, садонувши під ребро списом поштиво... ну й послушався, язика показав...

— Це він тобі в насмішку, на глум, — засміявся Шрам.

— Та хай йому вже Господь Бог пробачить, як і я дарую, — відповів запорожець сумирно.

— А з наших ніхто не поцілував землі-матері? — спитав сотник.

— Трьох-таки, кляті, уклали, — пробурчав Шрам. — Спочатку вони були покидали зброю і стали валяться на пробі в ногах, а коли нашим було неспроміжно руки спинити, що замашно розмахалась і воріженьків, як галушки, на списи стромляла, так деякі в скруті кинулись знову до зброї і давай відбиватись... ну, трьох наших кулями й цокнули...

— Кого ж та кого?

— Ех, славних козаків, товаришів добрячих, — зітхнув глибоко Шрам. — Стецька Спотикача, Охріма Шибайголову, Романа Гонивітра...

— Зробім же першим новосельцям і першу честь — похаваймо їх по-козацьки, по-лицарськи, щоб вороги над їхніми тілами не знущалися, а за те, може, й нам наші друзі відшукують там, угорі, по придобній місцині: адже все одно, братці, ми тут не забаримось.

— Не забаримось, не задержимось! — відповіли деякі сивочубі понуро.

— А мене навіть кортить туди швидше, — зауважив весело Шрам, показуючи на небо рукою, — що скільки там нашого славного лицарства — сила!

— І ніхто ж то назад до нас не вертається, — додав, міркуючи, сотник.

— Знати, що й там добре, — запевнив чуприндир-запорожець і почав з другими козаками копати спільну братську могилу.

Вирили незабаром яму глибоку, поклали в неї трьох товаришів мертвих при повній зброї козачій, поставили кожному в голови по пляшці горілки й покрили червоною китайкою.

Сотник перший кинув на неї лопатою грудку землі і промовив:

— Спіть, брати-товариші, спокійно! Нехай над вами земля пером, нехай милосердний Бог пригорне ваші душі козачі, бо за його, святого, та за родину-матір ви їх положили.

Всі побожно поздіймали шапки і понурили замислені голови...

Орися з Катрею стояли на вежі у замці і пантрували за подіями першого нападу пильно. У стислих бровах і в холоднім погляді у Орисі не знати було ні цікавості, ні тривоги, а світилась лишень непохила воля та похмуре жадання продати життя найдорожче; зате нервово, ворушливе обличчя у Катрі відбивало на собі всі перелети бурливих сердечних почуть.

Нижче по мурах, між бійницями, купчилась інша жонота і діти; жінки прикипіли очима до дружин своїх, до братів, до синів, що скаженому напаснику-ворогу добру відсіч давали; по скам'янілому виразу думних лиць було не пізнати, які боління трудили їм серце, по німому тремтінню їх уст було не рішити, чи вони шепотіли молитву за братів своїх кривних, а чи прокльони на ворогів? Самі тільки діти, безжурні, цікаві, перебігали раз у раз з однієї бійниці до другої і голосно й весело переказували одне одному свої подиви і враження.

А отець Василь з хоругвами і процесією ходив по мурах і віддала кропив оборонців святою водою, благаючи у милосердного Бога ласки на погибель і загин ворогів і співаючи йому хвальний псалом:

— Помощник і покровитель, бисть мні во спасеніе!

Стара няня вийшла з закутньої башти, а їй ще три баби услід; у кожної на плечах по мішку книшів, паляниць, пирогів, сала.

— Я, моя дитино, — обернулась до Орисі няня, — понесу сніданок нашим заступникам, а то вони натрудились...

— Неси швидше, мамо, — поквапила її Орися, — хай хоч трохи підживляться, поки вороги послупили, а то як прочуються, то не дадуть і шматка хліба до рота узяти.

— І я піду з бабусею, — захвилювалася Катря, — хоч на одну мить гляну, побачусь...

— І я, і я теж! — кількоро голосів ще похопилося.

— Ні, — відперечила Орися, — і я, може б, жадала, ще й як, свого батька хоч раз ще побачити, проте не піду і вас прошу не ходити: не гаразд у такі хвилини, коли душа уготувалася до смерті, хвилювати її світовими прихилами і збавляти тим її силу.

— Воістину так, — підміцнив і отець Василь, — мені подобає до тружденних зійти і окрилити їх силу хрестом, а ви зоставайтесь тут з миром.

І панотець за проводом дячка і бабів спустився з закутнової башти в містечко і попрямував аж до окопищ.

Сивий кобзар сидів на мурі під одним зазубнем спиною до валів і розпитував у свого проводаря і у других хлоп'ят, що робиться у пригороді й навкруги, — чи перемагають ляхи козака, чи не ламається сила козака? Коли ж йому довели про славетну відсіч, про знищення до ноги перших напасних ватаг, то старець незрячими очима заплакав і голосно заспівав:

Лечу конем, махну мечем, списом перекину
Та захищу на часину свою Україну.
Ой чого ж ви полягали, ворожії душі?
Мабуть, добре напилися під мурами Буші?

Тихо, уважно оточили народного співця і молодиці, і діти, і баби і з розчуленим серцем вчували ту думу захватну та вельбучну.

А надалі, на греблі, ворог готує нові жахи: звозять на кам'яну загату шестериками й восьмериками устяж тяженькі гармати, повертають їх пащами до пригороду і набивають смертодайним знаряддям; коло них гармаші метушаться і зносять усякий припас.

Зауважив пан сотник, що на греблі лаштується грізна грімниця, почесав сердито потилицю і обернувся до Шрама:

— А що, пане Шраме, ляшки-панки, здається, готують нам подарунки?

— Бачу, батьку, — відізався Шрам, — це б іще байдуже, а досадно, матері його ковінька, що несила нам їм назад відіслати гостинців: панянки наші, мабуть, що не тее, а от хіба товстопузиха чи не доплюне, та ще, може, от оця «баба»...

— А спробуй-но зараз, — сказав сотник.

Заметушився з підручним Шрам, навернув жерлами до греблі гармати, намірив метник добре і двигонув першим набоем із «баби». Всі з надзвичайною пильністю, захистивши долонями очі, стежили за летом знаряддя, за місцем вибуху; але ядро, очеркнувши величезну дугу, не досягло мети і шелеснуло перед греблею в воду, метнувши догори цілі пасма яскравого поплеску.

— Ова! — засміялися козаки. — Стара «баба», видко, на втори слаба!

— Авжеж! — додали другі. — Розгуркалась змолоду, так тепер, як із решета...

— Або як із верші, — вставив запорожець.

— А тривайте, хай гукне ще й «пані», — сказав Шрам і приставив гнота до полицки.

Грюкнула «пані», та так, що аж земля кругом стріпонулася і посипалась грудками в рів, що аж присіли козаки-гармаші; далеко дихонула вона поклубом білого диму і важко відкотилась назад. З вискотом ядро різонуло повітря і невидимо полинуло наперед; вискіт хутко змінився стогоном, який теж ослаб умить і завмер, а разом з ним у сподіванці завмерло багато сердець; але плесо на ставку було все ясним, супокійним, знати було, що ядро все ще летіло, не черкаючись поверху водяного... а це враз на самісінькій греблі між пушкарями знялась хмарою курява і щось замиготіло в повітрі...

— Докинула, докинула «пані» вельможна! — зраділи козаки. — Саме на середину греблі шерепнула!

— Спасибі, добродійко! — поклонились другі. — Відпасла, хвала Богові, черево, так за те ж по-панські й гримнула!

— Та он, гля, братці, — деякі аж припали до греблі, — певно, винохують... панський гостинець...

Усі зареготалися весело.

— Гей, пильнуй! Стережись! — крикнув Шрам. — Ворог запалив люльку.

На греблі щось блиснуло і в одному місці тоненькою цівкою вибухнув білий димок; але жодного гуркоту ще не чу-

лось у повітрі. Деякі козаки присіли за турами й за мажами. Аж ось розляглось, наближалось хутко якесь немовби квок-тання і щось недалеко від берега шелеснуло по воді, кинувши догори цілий сніп з бризок, та й чавкнуло іще ближче у твані, розляпавши її бчертом.

— Не доплюнула! — крикнули козаки.

— Не радійте ще, хлопці, бо рано, — зауважив пан сотник.

— Та то вони приміряються тільки, — вставив Шрам, — а гармати у поганців подужі: ач як кашляють!

Тільки тепера долинув до них здалеку гуркіт і покотився луною в долину.

— А ось, братці, й друга закурилася, і здається, немов у лівий куток, — постерегав Шрам. — Гей, ти, Жидолупе, пильнуй!

Знов у повітрі почувся квокіт летючий, і щось важке про-майнуло над головами і щезло в долині.

— От тепера вже, братці, сподівайтесь справді гостинця, — повиншував усіх чуприндир-запорожець.

— Поки прилетить, і ми плюнемо! — крикнув Шрам, приложивши гнота до товстопузики.

Але не встигло ще заспокоїтися сполошене грюком повітря, як почувся різкий тріскот на валі, і три тури розлетілось у скибки, обсипавши козаків глиною та цурпалками.

— Важно ляпнули! — підхвалив запорожець, утираючи полою собі вид, і чуприну, і вуса. — Їй-богу, добре, от хоч і ляхи, а коли добре, так добре!

— Що й казати, — згодились другі, — запорошили очі.

Але ось налетів з скиготом другий вибух, посипалась і розметалась геть-геть надокола з окопів земля; одна підбита «панянка» з дзенькотом похитнулась і заорала носом; дальній, аж у лівім кутку, віз з дзвяком розпався... Почувся стогін...

— Стає душно, — зауважив пан сотник, — тільки ви, хлопці, начхайте на оці переклики здалеку: нісенітниця, одні жарти.

— Авжеж, звідтіль у руки не візьме! — згодився запорожець. — Досадно тільки, хрін їм та редька, дарма стояти — руки сверблять.

— Потерпи, пожди, — буде робота й рукам...

Коли це вмить як шерепне ядро в найближчу мажу, так відбитою глиною і відшматувало у запорожця аж за пальці лівицю.

— От тобі й дочекався! — засміявся сивоусий завзятець. — Ще спасибі, що ліву, а то б за праву я лаявся здорово, їй-богу! Ач, — роздивлявся він розботовану в шмаття долоню, — хоч би ж відтяли та по-людськи, а то тільки понівечили... Гей, Лобуре! Ану лишень відітни її чи сокирою, чи шаблою, тільки щоб мені рівно!

Без суперечок і без жодних відмов підійшов Лобур, махнув по повітрю разів зо два ятаганом турецьким і вдарив по скаліченій руці, яку запорожець поклав на полудрабок; по самісінький згиб рівно відчахнулась рука від сурелі і впала на землю, а з відрубка похлинула кров.

— Оце так справно! — похвалив запорожець. — А тепер порохом та землею забивай мерщій виразку та замотуй тугіше повивачем, — ухміляючись у вуси, наставляв він свого випадкового лікаря, — а мені, батьку, дозволь михайлик горілки, бо трохи щипа...

— Випий, голубе, на здоров'я... — стиснув йому правицю пан сотник.

А ворожі ядра налітали частіше, лягали густіше, руйнуючи все надокола, шматуючи біле тіло козаче...

VII

Під кам'яним склепінням на греблі, саме під яловим спуском, що мався на повідь, була порожня місцина, яка льохом тяглась і під млин; з цих льохів було вийстя одно під лотоками, і в них засіла Вернидубова ватага з десяти левенців, запеклих і завзятих у січі, і з тридцяти охочих, ще не скурених димом. Усі вони, зігнувшись, навколішках чи майже лежачи, тислись під темним склепінням у печері; тільки через вийстя досягав туди неповним променем світ, та й те на тепер було завалено каменем. Край самої продушини лежав Вернидуб і пильнував за ворожими рухами; на цьому просвітку вирізувалась показно широчезна спина і груба, жилава шия, на якій придобно було б гнути обіддя.

Вернидуб бачив, як праворуч від них уставлялися на греблі подужі гармати; гармашів коло них по його рахунку було чоловіка з сотню, а мо', й більш, та зараз же за греблею при гармашнім обозі вартувало з півтори сотні піхотинців. Найближчі ж загони головних потуг стояли за вузьким

та стрімким узвозом сажнів за двісті від греблі, а кінниця бовваніла ще далі, сягаючи лівим крилом аж до хмарищ татарських.

Козаки на засідах чули, як з грюкотом та брязкотом з передків здіймались гармати, як командував і верховодив усім гвалтовно не лях, а якийсь чи німота, чи, може, француз, як прилетіла на греблю з окопищ перша бомба, як ударила з дзенькотом у щось металеве і як за вибухом розляглись і крики, і лайки, і стогін.

— Доброго гостинця прислали наші, — засміявся тихо Вернидуб.

— То, певно, дядько Шрам так вітає, — зауважив сусіда.

— Авжеж, не хто, — підміцнив Вернидуб.

А на греблі хтось басом ляско зіпав:

— Проворніш! Підніміть поранених і побитих! Наводь, намірюю на тих бестій першу й другу! Пильнуй! Готуй! От я їх, псів...

— Але ті бестії... молодець! Браво, браво! — проводив басові якийсь тенор.

Здригнулася гребля раз, два і грюком та громом заглушила козаків у підвалі; два-три камені зірвалося з склепіння, і посипалась на спини козаці крем'яшня й глина.

— Уже гавкнули, іроди! — прошипів Вернидуб, коли змовк гуркіт.

— А що, як нашим? Докинули? — цікавились найближчі до його.

— Не видко, братці; та, певно, докинуть — гармати у цих гаспидів добрі, здорові, — з нашого добра накували.

— Поскидаємо їх у воду! — гукнув Безухий (у його таки справді одно ухо було ятаганом відтято).

— Пождіть трохи, хлопці, — почав був Вернидуб, а це як грюконе з шести гармат вибух — громом забив враз його голос і так здвигонув мури й склепіння, що в деяких місцях засвітилися щілини.

Зараз за цим вибухом гримнув другий, далі третій... і почався страшенний пекельний гуркіт і гвалт; усі інші згуки згубились у йому; козаки поніміли й поглухли; вони в цьому страшносудному громі тільки тілом вчували, як зрушалось повітря, як здвигалась земля і як з усіх боків їх посипало каміння.

Одна бомба з окопищ ударила саме в склепіння під спуском і, пробивши дірку аж наскрізь, застряла, але через щілини окружні й прозорі проступила вода і почала спадати двома чималими цівками в льох.

Збентежились козаки, почувши під собою воду холодну, яка хоча й поволі, а все прибувала, заметушилися і, спираючи один одного, подалися всі до віддушину, коло якої лежав Вернидуб.

— Дядьку Дубе! — кричали йому на вухо найближчі сусіди. — А чи ж нам у холодній воді потопати, то краще удармо!

— Пождіть! Покупайтесь трохи! — відгукнув Вернидуб. — З холодної купелі ще охотніш буде грітись; тільки-но порохівниці та рушниці вище тримайте, — пильнуйте, аби не замочили, — а гасло я дам!

Вода все прибувала і заливала печеру; вже лежати козакам було неспроміжно в калюжі, і вони, зігнувшись під низьким склепінням, стояли майже по коліна в воді, яка різала їм пекучим холодом ноги; деякі непривичаєні хлопці тремтіли й цокотіли зубами, другі, навпаки, були ніби контентні з цієї новини, — це їх бавило.

— Ач, уже за коліна сягнуло, можна буде швидко й попливати; далєбі, чудесно скупатися перед парнею! — вигукнув один чуприндир, мочачи у крижаній воді свою голену голову.

— Незабаром пірнеш і з чуприною, — відповів другий, — вода почала гаразд прибувати — певно, прорвало дірку цілком.

Вернидуб тим часом пильно зорив, як густий дим з пострілів по греблі туманом слався і заволікав її геть білою хмарою; коли вона непрямою пеленою окрила все чисто, так що й найближчі очерети, й речі в їй потонули, Вернидуб підліз, розкидав награмасаний у пролазі камінь і стиха гукнув: — Ану, тепер, хлопці, за мною — пора!

Ніким не помічені, сорок завзятців викралися з темного льоху і нишком по скосу за млином на греблю дістались. Тут було трохи-трохи не виявив їх ворожий вартовий, що безпечно собі люльку палив, так курінний похопився завчасу пронизати йому перса ножем і зупинити його сполоханий окрик на півгуку.

Ушикувавшись на греблі, наготувавши стрільбу і взявши кинджали у зуби, наші запеклі шибайголови наближались

потай до гармашні. Густий дим дозволив їм надійти кроків на двадцять, і козаки, зробивши вибух смертельний, кинулися з гуком та гвалтом на переляканих жахом гармашів. Оті голені голови з гадюками-чупринами на повітрі, оті вирячені пекельною лютістю очі, оті піднесені руки з ятаганми, кривими шаблями, отой нелюдський регіт і гик, з яким вони в куряві на ворогів остовпілих метались, — здавалось, належали до втікачів з самого пекла і ціпили все надокола жахом. Без відсічі, безборонно всі гармаші були посічені шаблями впень, потрощені келепами; кинулась була до помочі щонайближча сотня, так козаки її привітали таким чортячим насскоком, що оборонці вмить накивали п'ятами, та марно: здебільша їх лишилось на греблі і скрасили її геть усю червоною кров'ю, деякі попадали у ставок на глеїсте дно, і тільки хто-не-хто від біди втік, галасуючи зопалу, що незлічимі богунські ватаги греблю добули.

Поки Вернидуб порався з німцями та ляхами, левенці лагодили гармати: заклепували цвяхами запали і відбивали келепами «панівки».

— Гепаї їх усіх у ставок, — певніша річ! — верховодив Вернидуб.

— А може б, хоч одну дотягти нашим? — завважив один козак, весь обляпаний кров'ю.

— Чи не здурів ти? — сперечив Вернидуб. — Та ти ще спробуй дотягти свої ноги, то й то буде з тебе!

За хвилину всі гармати з грюкотом і виплеском шубовтались і зникали під пінявими хвилями у ставку.

— Ну, лицарі, справили справу, а тепера час і назад в ноги, — квапив завзятців своїх Вернидуб, — нам уперед через хмарища ляхів та татар не пробитись, а марно гинути жаль, так спробуємо по той бік ставка прокрастись до своїх на підмогу.

— Чому не спробувати? Спробувати! — відгукнулись козаки. — «Втік не втік, а побігти можна».

— Тільки ось двох наших забито, а трьох поранено, — завважив Безвухий, — не лишати ж їх на знущання, пане отамане?

— Мертвих у ставок вкинути, а поранених узяти на плечі з собою, — постановив Вернидуб. — Та проворніш, он уже ляхи наступають.

Дійсно, крізь опавший злегка до землі дим можна вже було проглянути, як густими лавами піхота насовувалась до греблі, а кіннота з другого боку бчертом наступала, аби відрізати відступ. Козакам ще щастя сприяло, що вороги, збентежені й здивовані зухвалим нападом степових «чортів», надходили дуже поволі, з великою осторогою, — сподівались на велику силу козачу.

А козаки, окриті димом і млою, щасливо греблю минули і майже бігцем прямувати стали другим берегом до окопищ; уже перейдено було більшу частину шляху, коли ляхи постерегли, що тільки горстка одна забісованих коліїв такий розрух вчинила. З прокльонами і з криком до помсти, добувши шаблі, дві сотні драгонії понеслося на цих зухвальців, і ніякий би опір не спинив їх смертодайної сталі, коли б не знайшлась несподівано по шляху їм ковдобина, що її не завважила якомсь погоня; перші коні, що наскочили на неї, попадали, а через них і другі ряди — то перекидались, то плутались, то розбігались врозтіч.

Тим часом, поки ці дві сотні, повикидавши покалічених коней, шикувались задля нового нападу, Вернидуб добіг до одної досить вузької коси, що врізалася у ставок; зупинився він на краю і наказав козакам покидати тяжу у воду, а самим плисти через став до окопів, умістивши між парами плавців і поранених; сам же він з тими, хто захоче, зостанеться тут — зупинити драгонію і тим захищати відступа. З Вернидубом побажало одинадцять чоловіка лишитися, а решта вирядилася уплинь, один тільки з поранених відпрохався зостатись.

— Мене, братці, не беріте з собою, — прохав він товаришів, — мені перебито обидві ноги, я і в дорозі, і вдома буду тільки на перешкоді... покиньте мене краще тут та покладіть навкруги набитих рушниць штук п'ять, а то й десять; дак поки наші левенці будуть стояти, то й я, може, кількоро гриваків укладу і не з порожніми руками на той світ прилізу...

Так і зробили: посадовили його з рушницями на купині в кутку, а самі кинулись уплинь другого берега досягати.

Не забарилася наскочити й розсатаніла драгонія і кинулась на цих дванадцятро шаленців; призначені смерті грюкнули враз із рушниць і підставили довгі списи; кількоро коней упало й загородило тісний прохід, а другі кинулись уплинь... але й тут перших зустрівач спис або куля...

Недовго, проте, здолало дванадцять чоловіка такої сили противитись: ближчі напасники падали, але другі злазили з коней, бігцем добігали до обложених і навіжено кидались урукопаш. Стали козаки колом, спинами досередини, персами до ворогів, і давай працювати списами. Не одного розсатанілого драгуна з яскравою шаблею у руці піднято було догори списом і скинуто, мов снопа, у воду, не одного ще й перед списів валив кулею додолу Безногий... Але все ж таки багато списів уламалося від трупа, багато завязтців з сталевого кола поклонились рідній землі від куль, якими посипали їх з берега вороги.

— Постоїмо ж до краю, братці, за віру і вмремо, як лицарі, чесно! — покрикнув Вернидуб, ухопившись за міцний держак.

— Умремо, батьку, як слід! — відгукнулись товариші дружно.

Блиснули у руках у козачих кривулі, засвірготіли леза в повітрі блиском холодним, та на кожне ж з них впало десять других; розлігся в повітрі брязкіт від криці, хруст від келепів, хрип від прокльонів і стогін...

Сивий запорожець Безвухий уже чотирьох шляхтичів пишних шаблею вклав, а лівцею встиг і двом німцям встромити кинджала, але догодила й йому криця шляхетська у лівий висок, і сп'янів козак від того чоломкання, випустив з дужої руки омочене у крові лезо і безвладно рухнув на землю. Молодий чорнобровий козак, що з ухмілкою постачав пообіруч смертельні дарунки, з ухмілкою ж поліг на Безвухого; страшенно захріп і рябий запорожець, закотивши під високий лоб свої очі орлині; повалився за ним услід і Лопата, не постерігшися з тилу кривулі, яка розпанахала йому спину аж до вірного серця...

Тільки двоє ще з Вернидубом стояло та третій, Безногий, все сидів ще між трупом і часами посилав у перса ворожі незрадливу кулю...

— Гей! Продаймо себе щонайдорожче! — крикнув Вернидуб і, зібравши останні сили, ринувся у окружню юрбу; за ним кинулись разом і два товариші.

Осатанівши від скаженого скруту, з нелюдською силою стали локшити ці леви все, що їх оточало: їх велетенські п'осіки розбивали надвоє голови, розкраювали молоді вродливі обличчя, розвертали перса могутні; поранені, покривавлені перебійці все ще рушали вперед під блискавками навислої над їх чолами криці... Але ось у одного товариша

якось ліниво підвелась шабля угору, та на півколі зупинилась на мить і спустилась безсило додолу, другий товариш присів чогось і собі, самий тільки Вернидуб все ще махав перебитим геть лезом, аж ось і йому на голову впав з хрустом тяженний обух, та похитнувся дуб і поліг, зваливши розгоном свого мертвого тіла якогось шляхтича в смерть.

Озвірені, розсатанілі від страшного опору ляхи з ненавистю кинулись над козачим трупом знущатись і наскочили якось ще на живого Безногого. Завзятий ватажок батави підбіг до його перший, бажаючи живим узяти на дратівлю; але напівсконалий Безногий, що вже кров'ю зійшов, змертволю рукою підняв ще раз пістоля і послав ватажку у самісіньке серце кулю прощальну... Зблід молодий пан і посунувся на руки жовнірам, та покотився до ніг його і Безногий, порубаний, посічений шаблями...

А плавці вже досягали до свого берега і радісно віталися з своїми братами, яким вони добре воза доклали; тільки-но двоє з найтяжче пораним серед ставу барились і безнадійно задубілими на кригу руками гребли по зимній воді, що сніговою кашкою вже шерхла.

— Братці! Пустіть! — став нещасний проситись. — Все одно не дотягти вам мене...

— Як же так кинути? — сперечив йому підручний плавець, якому вже забивало дух від втоми.

— Та, їй же богу, мені на дні буде й спокійно, а ви й там станете у пригоді.

— Чи не правду пак каже Книш? — зауважив другий.

— Правду, братці, святу правду! — стогнав поранений. — Все одно мені вже на світі не жити.

— Ну, так бувай здоров, друже, та нас жди! — попрощались товариші і кинули пораненого на волю; він зразу й пустився на дно, лишивши на плесі води кілька кіл, які розходились, коливаючись, і зникали наваді.

І знялась, полетіла козача душа за своїми подругами услід за хмари високі до невідомих і недосяжних просторів...

VIII

Сивий, зовсім лисий дід стояв у бійниці рогової башти і пильно стежив старечими очима за боротьбою; біля його

стояла бліда, зі зціпленими зубами, з божевільно уткнутим в пригород поглядом Катря; вона не почувала, де вона стоїть і що робиться навколо. Душа її, покинувши тіло, здавалось, тінню літала над пригородом, шукаючи межі уламками свого дорогого хорунжого. Оріся стояла сама, трохи віддалік від цієї групи, спершись головою на камінь, зосереджена в самій собі, застигла в однім охопившій її істоту почутті; вона зимно дивилася на тусьменіючу далину. Скоро грім гармат, що ніс округлі смерть і розрух, зненацька несподівано замовк і завмер перекотливою луною. Оріся очунялась і обернула здивовані очі на греблю; там, в чаду, вона спостерегла щось надзвичайне, а водограї скаламученої води підказали їй, що це штуки молодців-запорожців. Слідуючі прояви лицарського герцю та скаженої смертельної боротьби визвали на її бліді щоки фарбу задоволеної гордості і захвату. Вона підійшла до діда й велебно промовила:

— Діду! Ви, що вже нажились на своїм віку і своїми ділами придбали собі славу, можете вмерти тепер радісно, з великою втіхою. З такими дивовижними душами, як он ті, бути в однім місці — надмірне щастя!

— Велике щастя, дитино моя, — відповів зворушений дід, — велике! Не вмере наша широка Україна, коли вона родить таких синів і таких дочок, як ти!

— Я ще не вспіла, діду, ні натішитися життям, ні зробити нічого на користь моєї бідній Україні...

— Ще зробиш, — сказав пророчо дід.

— Ні, ні! Час мій урвано, і вже надходить його близький кінець; одного тільки б прохала я в Бога — зуміти вмерти так, як уміють вмирати наші не знаючі жаху орли.

Саме тоді, як упав Вернидуб, з містечка розітнувся глухий, довгий вибух; в повітрі почулося якесь чудне гудіння, змішане з свистом, і по воді коло польських драгунів в багатьох місцях підскочили бризки і бульбахи; четверо коней впало, останні жакливо метнулися вбік. Сполохались уцілівші драгуни і прожогом помчалися до млина, втікаючи від картечі.

— А чи не можна, діду, от з цієї «плющихи» послати їм гостинця навздогін? — спитала діда Оріся.

— Ні, не повернеться, — сказав дід, — вона наведена лише он на той шлях.

Усі глянули праворуч на шлях, що йшов понад самою бескидою, і побачили наближаючого вершника на баскому коні і в блискучому панцирі; за ним їхали два шляхтичі, улани й кілька татар. Уважаючи на гармидер бойовий, що стояв над берегом озера, перед очима з цього боку замку, на мурах вартових, вершники під'їхали занадто близько і почали розглядати мури й окопища.

— От цих добре можна шелеснути, — сказав дід, і Оріся запалила з його люльки гнота.

— Стривай! — скрикнула Катря, пильно придивляючись до стрункої постави вродливого лицаря. — Не піднось гнота! Знаєш, хто це?..

— Неприятель, ворог нашого народу, — байдуже відповіла Оріся.

— Знаєш, хто? — хвилювалась все більше подруга. — Це Антось, це Корецький твій... Скарай мене Пречиста Діва, коли брешу!

Мов ток електричний пробіг по нервах Орісі; вона опустила запалений гніт на плахту і, захистивши лівою рукою очі, вп'ялась у цього лицаря поглядом... Так, сумніву нема, — це він, її брат, її друг, її... коханець! Це його чудові, глибоко заглядаючі в душу очі; це його русяві кучері вибились з-під шолома; це його ухмілка осяває теплом благородні риси молодого обличчя...

Чимсь гарячим сповнилось її затріпотівше серце і вогнем розлилося у грудях, примусивши зашарітись червоною зорею її бліді лиця, блиснути чорним алмазом очі; груди сколихнула хвиля забутого щастя...

Весна, сп'яняючі пахощі квіток, лагідне сяяння місяця, тихі розмови, радісні мовчання під дзвінке тьохкання соловейка й ці, дивлячися закохано-велебно, очі, — все це промайнуло в одну мить в її запаленому мозку.

— Орісю, він, либонь, пізнав тебе! Дивись, — хвилювалась Катря, — який він славний, коханий твій...

Буцім ніж перевернувся в серці Орісі, фарба збігла з її обличчя, і брови суворо нахмурились.

— Коханець! — відгукнулась вона глухим голосом. — Зрадник! Невіра!

Вона на хвилю спинилась, почувавши нелюдську муку, і, перемигши біль, приставила до полички гнота.

Гримнув вибух, двоє вершників впало. Дід обняв оскаженілу Орісю і надтріснутим від здавлених сліз голосом сказав:

— Вище від цієї любові до своєї вітчизни, дитино моя, немає на світі!

Прискакав до греблі воевода Чарнецький; в лютості, не знаючи, на кому зігнати свій гнів страшенний, звелів він негайно запалити млин і дозволив летючим загонам укупі з татарами сплюндрувати і зрабувати всі окружні селитьби, не милуючи нікого, навіть кішки.

— Ясний гетьмане, — обернувся він до під'їхавшого Лянцкоронського, — моє передчуття справдилось — жменя проклятого бидла заподіяла нові рани нашим славним бойовим силам!

— Так, я бачу, — сказав з сумною ухмілкою Лянцкоронський. — З Марсом жартувати не можна, як бажає того отаман коронний; до того ж, опріч міцних природних позицій, Бушу ще боронить не жменя бидла, як єгомосьць мислить, а жменя левів!

— О, це гієни — не леви! Вони заплатять мені сторицею за кожную краплину крові шляхетного славного лицарства!

— Доки вони заплатять, багато ще проллється цієї шляхетної крові! — відповів замислено польний отаман і після невеличкого перестанку додав: — Чи не можна б для виконання цієї навіженої і безцільної вигадки вжити хоч татар?

— На штурм вони не підуть, та й місцевість не дозволить мені розгорнути свої сили! — відповів Чарнецький. — Поміж ними і так вже чути нарікання, і я дозволив кільком загонам понишпорити в околицях.

— Руїна, одна руїна, і нові болячки ойчизні, і нові краплі отрути в серця розлютованих дітей великої і славної колись Польщі! — зітхнув важко Лянцкоронський.

— Не дітей, а гадюк, ясний гетьмане, — відповів, скипівши, Чарнецький, і полум'я нелюдської ненависті свіргонуло в його очах. — Я, проте ж, придумав для них частування, услід за котрим підуть і татари.

— Яке ж? — зацікавився гетьман.

— Я от цю саму греблю звелю розкидати, одним вибухом висадити у вирій, випущу всю воду з озера в провалля, і тоді суходолом полізуть і татари і дощенту знищать це гадюче кубло!..

— Люто придумано, пане воєводо! — завважив гетьман. — Саме пекло навело тебе на цю думку...

— Воно ж завтра і потішатиметься на бенкеті кривавому, коли після розруху з гармашні вашої вельможності сарана налетить ззаду! — І Чарнецький так злорадо, з таким запеклим сказом зареготався, що навіть здригнувся від жаху Лянц-коронський і раптом повернув коня.

Коли вже стемніло зовсім і нових нападів навряд чи можна було сподіватись, Оріся пішла до своєї світлиці в роговій башті і по дорозі зустріла бабусю.

— Вклонявся тобі, доню, батько твій, — сказала бабуся, поцілувавши свою Орісю в чоло, — і звелів переказати, що Господь Бог огріває їх своєю ласкою, що не б'ється страхом козаچه серце і не слабшає силою дух, що й тобі він його посилає вкупі з батьківською молитвою.

— Спасибі тобі, неню, за переказане від його слово, — обняла бабусю Оріся, — воно ще надає мені сили; отцева й матчина молитва зі дна моря вертає, з тяжкої неволі визволяє... Що ж, як там? — додала Оріся. — Чи багато постраждало за правду?

— Є вже таки чимало в Божому раю, — зітхнула глибоко бабуся, похитавши головою.

— Так, в Божому раю, — підміцнила Оріся, здійнявши до млистого, неосяжного небосхилу свої велебні очі, — я цьому глибоко вірю, — і, помовчавши трохи, спитала: — Ну а як же там окопища, ще не зовсім розвалені? А з гармат чи вціліла ж хоч одна?

— Окопища розвалено, але їх уночі полагодять; а з гармат же тільки товстопузиха ще держиться та «баба», останні ж усі підбиті, — говорила спокійно бабуся, — а то й їх якось прилаштують... Еге, я й забула, про що мала казати, — заметушилась бабуся, — до тебе батько прислав двох пораниених...

— Де ж вони?

— Отам, коло твоєї світлиці.

— До смерті ранені? Так треба ж зараз їм допомогти або по батюшку послати, — стривожилась Оріся.

— Ранено їх здорово: у одного голова шаблюкою розрубана, а в другого нога, — повідала бабуся, — але вони не гоїтись прийшли, а допомогти нам оборонятися.

— Все ж таки треба б перев'язати і заживити їм рани, — клопітливо говорила Оріся, підходячи до світлиці, і зустріла

на порозі її двох козаків — одного, переправленого вплинь, з загону Вернидуба, а другого з загону хорунжого.

— Вітаю вас з славою, лицарі, — сказала Оріся привітно, — і заздрю вашій славі!

— Не заздрий, панно, — відповів молодий ще козак з зав'язаною скривавленим рукавом головою, — слави тут про всіх не забракне, але от тільки треба приготуватись і вам к завтрішньому дню.

— Як? Хіба вже пригород не може триматися надалі? — спитала неспокійно Оріся.

— Поки зможе — втримається, — зауважив другий ранений, — але проте ж супроти такої хмари далеко не посунеш; вони ж, антихристи, тепера розлютувались, так будуть дошкуляти страх як, — тож, стало бути, і треба приготуватись, щоб почастувати їх як слід.

— Та хоч відпочиньте трохи та дайте я з бабою перев'яжу вам рану.

— Не варто, панно, — відповів молодий козак, — на одну ніч і праці шкода, все одно завтра нові будуть.

— Правду кажеш, хоч і молодий, — зауважив з усміхом сивий січовик. — Так от що, дочко, рани нехай самі собі гояться, коли хотять, а ти нам покажи, де лежать колоди, їх треба розкласти як слід, так от ми й поможемо, бо воно хоч і ваш брат теж не дасть собі межи очі наплювати, але проте ж сили у вас супроти нашої нібито й менше... он воно що! Та й цебри задля смоли треба приготувати, дров наносити, коряків придбати, — от коло цієї справи постараетесь й ви, молодіці. Ну й весело промине останній день, далєбі, весело!..

— А ви, дядьку, й раді, — спитав, підморгнувши, молодий, — що і в останню дорогу послав нам Бог молодіць?

— Авжеж, радий! Чого мені брехати? Присяйбі, радий, — згодився щиро старий, — веселіш, одне слово, веселіш!

— Спасибі вам, діду, і тобі, лицарю, що не гребуєте нашою кумпанією, — сказала з ухмілкою Оріся, — ми вам вірними помічницями будем і в братерській дорозі не завадимо, бо там простору доволі.

— Певно! — підхопив дід. — Ну, поведи ж нас, розумнице, покажи все і попорядкуй, бо тебе батько тут головою настановив.

Орися вкупі з січовиком і молодим раненим пішла назад до мурів баштових і показала в трьох місцях складені колоди і бруси, а бабуся відчинила комору, де береглись цебри, коряки, шаблі, списи, булави й інша холодна зброя. Щоб перенести все отсе, було виряджено ще двадцять молодичь під проводом бабусі й два десятилітніх хлопці для переведення наказів. Упорядкувавши все і запевнившись, що робота під кермою січовика й козака закипіла та що для її виконання сил вистачає, Орися загадала собі ще піти до отця Василя поговорити з ним рішуче і вислухати його останньої поради; вона пішла праворуч, по дорозі до церкви, і спинилась недалечко від неї, коло глухого муру.

Надворі вже стояла ніч, тиха й морозяна. Небо було чисте й зоріло мільйонами блискучих і тихих вогників, тільки на заході з краю обрію темніло відірване пасмо хмари та на сході в трьох місцях блимала зоря, розливаючись кривавим відблиском угору. Орися повними грудьми вдихнула в себе хвилю свіжого повітря і почула, як у тілі її знов прокинулись життєві сили, рівніше забилося серце, швидше потекла кров і світліше стало в голові, але вкупі з прокинувшимися силами прокинувся в неї і страшний душевний біль — приплив пекучої і безпорадної нудьги, нестерпучих гризот, котрі доти були приголомшені нервовим запаленням; серце тріпотіло і стукало, як молоток, забиваючий цвяшки в трунову дошку. «Знай, — наче вибивало воно, — наді мною ти безвладна; ти змогла підвести руку на свого бога, могла залізом розбити цей коштовний келих, виточений для втіхи, для щастя, але відійняти в мене його образ ти не могла і не зможеш: він тут вічно царює і вмере хіба тільки з останнім ударом моїм!»

«Так, я люблю його, — промайнуло у неї в голові, — його, зрадника моєї вітчизни, цього Каїна, що підняв камінь на брата, — я все ж таки люблю його! Мої лица горять соромом за його, а я все-таки люблю... Невже ж це почуття дужче від мене? Невже ж і після смерті... Та чи вбито ж його? Хто впав?.. Вбито, вбито!.. — Вона провела холодною рукою по гарячому чолі і відкинула назад свою косу. — Ох, Антосю мій, любий, коханий! Нащо все так сталося? Нащо твоя злочинна рука тепер безвладно лежить на холодній землі? Нащо твої чудові очі застигли мутними крижинками? І нащо ж поклала тебе на козакому степу сестра ж твоя і подруга? Чому не лягли ми

разом з тобою в домовину, переступаючи поріг цього життя з вірою одно в другого і з ухмілкою раювання?! О, яка смертельна нудьга, який нестерпучий біль!..»

Орися схопилась руками за груди, буцім хотіла спинити в них тріпотіння серця, задавити цю пекельну муку. Непрохана сльоза повиснула на довгих віях; блукаючий погляд упав униз і втонув у чорніючим проваллі, а думка шепотіла щось непевне: «Нащо ж зосталась я сиротою? Нащо мені ця зайва година життя? Та в ній же, в цій недовгій годині, стільки мук і нудьги, скільки й довге безрадісне життя не вмістило б!»

Вона зробила крок, другий і на мить спинилася на самому краю... Спинилася і одеревеніла від жаху; але не вид смерті її вжахнув, а свідомість своєї хвиливої легкодушності, свого себелюбного і злочинного перед другими заміру.

«Як? — мигнула в неї думка. — Ще один крок — і я зробилася б такою ж, як і він, зрадницею вітчизни?! Мені доручена доля моїх братів, а я думаю, як би самій швидше спекатися турботи, як би збутися тільки свого власного горя, — коли ж воно нікчемне, мізерне перед великим горем моєї бідної країни... Ні! Геть від мене ця гидка легкодушність!» І вона твердою ногою зійшла з замкового муру, прямуючи до церкви.

Орися увійшла в піввідчинені двері і стала біля лівого криласа.

В церкві було тьмяно і сумно; одна лише лампадка миготіла перед образом Пречистої Матері, освічуючи стиха її лагідний образ і граючи блищиками на срібній ризи. Отець Василь стояв навколішках, упавши ниць перед владичицею неба, розважницею наших сліз і туги; він молився мовчки, але Орися знала, за кого з душі його лилася молитва і летіла поза межі всесвіту.

Орися затримала свої очі на божественному дитятку, що принесло на землю мир і дало людям ласку.

Отець Василь підвівся, приложився до образу і хотів був піти перед вівтар, але його спинила Орися.

— Я до вас, панотченьку, — сказала вона рівним спокійним голосом, — мій батько прислав з пригороду двох козаків для останньої оборони з нами замку — очевидячки, кінець наш прийшов!

— Усе зважено на відвічних терезах, — відповів стиха отець Василь, — без волі Творця ні єдиний волос не впаде з голови нашої.

— Панотче! Я без супереки скорюся Його святій волі і до-несу до кінця хрест, мені вложений.

— Не треба, проте ж, тратити надії, — казав далі батюшка, — закони Божі — недосліджені. Що для нашого грішного ока вбачається неможливим і неборним, те одним подихом уст Божих знищується в порошок: хто-бо єсть більший від Господа і де джерело любові!

— Батюшко, отче святій! — сказала тремтячим голосом Оріся. — Я вірю, глибоко вірю...

— І віра твоя спасе тебе! — сказав пророчо батюшка.

Оріся поцілувала побожно батюшкову руку і спитала після невеличкого мовчання:

— Чи не дасте, панотченьку, яких наказів? Може, треба що сховати від вовчих зубів або переказати кому з наших яку тайну, — бо часу ж лишилося одна тільки ніч.

— Ні, дочко моя, від цих гієн не сховаєшся, — відповів з журливою усмішкою батюшка, — вони все сплять і зрюють доценту, з могил повитягають покійників... А от що хіба тобі повідаю: під цією церквою викопано глибокий льох, і від нього ведуть чотири хідники до кожної башти. Вхід у цей льох — за лівим притвором; там є камінь, а під ним драбина, далі залізні двері, а за ними — головна комора, з неї є й потайний вихід до одної печери, зовсім закритий терном, що понад ставом росте; от і ключі візьми, — скінчив батюшка, віддаючи два ключі Орісі.

— Що ж там, у тім льоху? — спитала вона з цікавістю.

— Великі порохові складниці, припаси Богунові...

— О? Так я туди піду! — скрикнула, здригнувшись, Оріся.

— Піди, піди! Заховайся, голубице моя, від яструбів, — сказав ласкаво батюшка, — може, і врятуєш собі життя. Ти маєш право берегти себе, бо ще ж і не жила на світі...

— Ні, панотче! — спалахнула Оріся. — Хай впадуть прокльони і вічний сором на тую голову, хто подумає рятувати собі життя, коли всі призначені на смерть і муки! Треба всім стояти за нашу святиню до останнього і опісля разом чесно усім полягти в братерській могилі! Ні, отче святій, — додала вона, — не про своє життя турбуюсь я — воно для мене бур'ян і терній... Накрийте мене епітрахілем, хай він укриє від бур мою душу і підкріпить мої сили!

І отець Василь накрив епітрахілем схилену голову і, знявши до неба очі, жалісно сказав:

— Укрепить її, сили небесні, і окриліть душу їй, херувими!

ІХ

В пригороді за північ кипіла хаплива робота: підсипали вали, плели нові тури, лагодили вози, клали прямо долі безнадійно підбиті гармати, а до других станки з-під возів підставляли. Перев'язали собі звечора рани, випили за дозволом отамана горілки з порохом і лягли відпочити, маючи право на пільгу; на щастя, їх було небагато: поки спинив Вернидуб канонаду, покотом лягло шість козаків та ще ломаччям з возів та турів п'ять було ранено. Для вбитих вирили вже другу могилу, і отець Василь пізно вночі сходив у пригород в другий раз, аби над першими братерськими могилами відспівати відправу. При тусьменнім світі трьох ліхтарів, під широко розгорнутою вгорі над головами молільників ризою, осяяною зорями, тихо й журно велась відправа. Схиливши понуро підголені та чубаті голови, стояли довговусі козаки й побожно клали хрести на свої груди могуті. Тихо прорікав панотець, що душі тих, що життя своє положили в боротьбі за віру, «в селеннях горних упокоюються»; тихо, дрижачим голосом співав дяк «житейськеє море воздвизаємое»; тихо шепотіли козаки «вічная пам'ять»...

У грудях їх, мов криця, загартованих, мимоволі вставало передчуття, що завтра і вони також поляжуть на січовій ниві і нікому буде їх поховати, і хоч як вони байдуже не дивились на життя, але проте ж обличчя смерті викликало в їх неприязне враження, навівало якусь тяжку задуму і смуток. Коли все в пригороді затихло і потомлені нічною хапливою працею усі зборонці, крім вартових, положились, щоб хоча трохи відпочити перед останнім рахунком з бурливим життям, тоді й старий сотник пан Завістний примостився був на своєму возі, вкрившись від морозу кожухом, але сон не злітав йому на очі, і лише думи чорною хмарою обсідали йому голову, не даючи ні на хвилину спокою.

Орися, його єдина дочка, єдина втіха і радість, невідступно стояла йому перед очима й дивилася таким м'яким, замисленим, таким глибоко люблячим поглядом у душу, що серце

старого сотника стискалося незнайомою нудьгою і щеміло незвиклим жалем.

Він заспокоював себе тільки тим, що ненадовго ж, мовляв, вони розстаються — за кілька хвилин і побачаться, — але поруч з цією глибокою вірою виринали десь з тіні не то непрохана непевність чогось, не то бентежний страх невідомості...

— Ат, що буде, те буде, — сказав сотник, — а буде те, що Бог дасть! — І, заспокоєний трохи цим афоризмом, він набив люльку і почав смоктати міцний задурливий тютюн; але й жорстока мархотка не втишила йому нервів: турбота за Орісею все ж таки точила йому серце.

«Не віддасться вона в руки живою, о, не віддасться! — запевняв він себе. — Не таківська вона, батькова дочка! От тільки що молода, не вспіла ще при звичаїтись до смерті... Боронь боже, якщо вона прогаїть хвилину і її, голубоньку, схоплять ці бузувіри, ці пси-кровожери... Ховай боже! Адже ж не пошанують вони ані молодості її, ані вроди: назнущаються над її тілом чистим, насміються над її душею непорочною, натішаться її муками... О, захисти ж її, Царице Небесна, від цієї ганьби, від цього катування!»

Збентежений сотник навіть випустив люльку з рук і підвівся на возі.

«Краще піти зараз і самому її вбити, одним махом визволити від мук, що мають їй статись... Так, так, це ліпше, то й мені легше буде на той світ прямувати, — принаймні в останню хвилину життя не здригнеться серце від жаху за долю дорогої дитини! Ще вспію...»

Сотник рішуче встав, але новий приплив думок знов зупинив його.

«Ні, — міркував він, — у неї самої не здригнеться рука відібрати собі життя, коли той час прийде; я в цьому певний; так навіщо ж завчасу вкорочати їй це життя? Може, воно ще й потрібне, може, ще і в пригоді стане своїй Україні?.. Адже ж там, в оселях Творця, в Книзі Світової записана доля кожної людини, і ніхто, ніхто не посміє викреслити в ній ані жодного слова...»

Сотник сперся на воза і обвів очима по темрявій даліні; там теж ледве примітно мигтіли вогники, — знати, й ворог не спав, дбаючи про свої нові смертодайні сили; в морозянім,

тихим повітрі далеко чути було дзюрчання збуваючої води; це дзюрчання звернуло на себе сотникову увагу.

«От іроди! Яку сатанинську штуку придумали! Певно, спускають воду з ставу, щоб і звідти ударити!.. Проте ж хіба не все одно, яку б штуку не вигадали оті бузувіри, — міркував собі сотник, — все одно нам не встояти проти їх неомірної сили і треба всім полягти до єдиного; Богунові ж не випадає йти нас визволяти, бо мусить зачекати на головні сили, щоб з ними сполучитись. Добру послугу зробили ми для них, що дурних ляшків на три дні затримали. Закортіло їм Бушу взяти — ну й здорово ж заплатять вони за своє “бушування”!»

Сотник відкинув свою чуприну назад і замислився; якийсь сум охопив його душу, викликавши тим часом в голові елегантні думи:

«І коли минеться ця братерська різня, грабіжка та розбій на Україні?! От хоч би одним оком зазирнути в золоту книгу і прочитати там долю нашого рідного краю, нашої любшої нееньки України! Гей ти, рідна, дорога країно! Широко ти, неосяжно розкинулася, мальовниче обгорнулася гаями, причепурилася рясними ланами, оперезалася річками блакитними, прикрасилася селами біленькими... всім наділив тебе Бог, красуне наша, тільки от чомусь щастя-долі не дає поки, чи за гріхи твої, чи за достатки!! Жити б нам на тобі приязно, багатіти та радіти, так ні ж, — кожне заздрить на твої розкоші і з мечем та вогнем геть жене твої діти, віднімаючи у них все — і добро, і родину, і життя, і навіть кохання до тебе, до нашої нееньки! Скільки ти того горя зазнала — не злічити, не зміряти! Палили, рабували тебе усякі варвари, топтали різні пройдисвіти, шмагували свої, хатні, «удільні» чвари, плюндрувала тебе зі сходу насунувша татарва, а тепер обливають кров'ю степи і лани твої свої ж брати в спілці з невірою... А все ж таки не доконають дітей твоїх кривних — стоять вони непохибно і стоятимуть до загину за свою змучену нееньку і, доки світ сонця, ні за які скарби, нізащо в світі не продадуть своєї любові до тебе, наша люба вітчизно!...»

На сході вже починав ясніти край неба, коли сотник, обійшовши пригород, закримітив на самому ближчому майданчику, сажнів за триста, не більше, якийсь вал, на середині котрого видно було ясніші крапки; не встиг сотник гарненько розглядіти ці будови, як усі ці крапки разом сяйнули блис-

кавками і за хвилю розляглись страшним грюкотом, що приніс у табір спустошення.

— Гей, лицарі, хлопці! Вставайте! Лях уже до заутрені дзвонить! — І його грімкий голос вкупі з прилетівшою грюкотнею підняв на ноги заспаних козаків; вони флегматично підводились, підтягались, ліниво протирали очі і лаялись:

— От нехристи, їй-бо, нехристи! Доброму козакові й виспатися не дадуть!..

— А ти не чухайся, — сказав Шрам, — бо тепер швидко розчешуть — ач які гребінці понаставляли!

— Хай чешуть, — відповів Кудlach, — аби не самому морочитися...

Зійшло ясне сонце, офарбило в рожевий колір клубки білого диму, що стелився з площі вниз понад яром, освітило став, і замість блискучого дзеркала перед здивованими очима відкрилася лише сама чорна влогovina з твані й багнуки, що вилискувала де-не-де калюжками.

— Ба! Та й не іроди! Ач яку штукенцію підвели — увесь став попсували! — замітив безрукий запорожець.

— Тепер уже сподівайтесь татарської собачні, — зауважив Шрам, — це вони для цієї погані й шлях спорудили.

— А що мені той татарин? Ото дивовижа! — образився навіть запорожець. — Я йому, собачому синові, таку дудю скручу й самою правою, що зачхає, та коли до печінок дійме, то й лівою половиною в зубя ткну, їй-бо, ткну — та ще й як!..

— Он вони вже, мов комашня, повилазили!..

— Пильнуй праворуч! — крикнув сотник.

Але татари, кинувшись у став, пройшли не більше як п'ятдесят кроків і мусили повернути назад, — очевидячки, коні їх грузли в болотній твані до самого дна.

— Го-го-го! — весело реготались козаки, що дивилися на цю метушню. — По пузо, по саме пузо! От спасибі тобі, — дядько став не пускає по своїй спині погані топтатися!..

— Тепера не пустив, — замітив Шрам, — а от як морозцем візьметься болото, то й полізуть.

А серед козачої гармашні було саме пекло: ворожі ядра на такій близькій простороні лягали влучно і смертодайно, земля на валах розкидалась, злігала вгору і засипала рови; на

тріски розбивались тури, з дзвяком розпадались вози; товстопузиха встигла тільки двічі плюнути й шерепнулась, підбита, в землю; «бабі» влучило ядро в саму пащу, вона піднялась і зараз же простяглась навznak, плющихи теж були підбиті, і вся козача гармашня замовкла навіки.

— Тепер, панове-товариші й хлопці, стережіться галушок! — командував сотник. — Ставай лавами під вали, вартові, пильнуй!

Не збігло й хвилини, як град картечі обсипав увесь пригород; більшість її врізалась в окопища, деякі ж картечини з вереском і дзвонком пролетіли через голови в придолинок до Дністра, а деякі врізались у тіло козаке і повалили на лоно землі-матері непохитних оборонців правди. Гримнув ще й другий смертельний вибух, і з-за густої хмари диму посунула струнка батава майже бігцем до пригороду. Перший спостеріг ворога Шрам і гучно крикнув сотникові з товаришами:

— Гей, пане сотнику, німота насувається! За рушниці, хлопці!

— Всі — на вали! — підхопив сотник.

І висипало козацтво з запорожцями на вали, і, наче мак той, вкрило їх своєю різнофарбною одежею.

Затріщали рушниці й гаківниці на підбігаючого ворога і повалили перші ряди, але другі ряди перескакували через трупи і неслися вперед, підбадьорені тим, що замовкла в пригороді гармашня; ще раз ударив стріл, змішав ряди, проте ж не спинив нападаючих, — вони вже підбігали до ровів і по розвалених та підбитих ядрами й картечами укосах легко здиралися нагору.

— Гей, пане хорунжий! Ану візьми з собою завзятців з півсотки та спробуй їм у потилицю зайти, з болота; може-таки, став нам ще раз у пригоді стане!

Вибрав хорунжий з своєї сотні п'ятдесят завятих і поспішився праворуч, біля містечка, вийти на став; край берега оголене дно настільки вже було скуте морозом, що могло сміливо здержати козаків.

А німці, наче кішки, дралися на вали; козаки приймали їх списками, шаблями, пацугами і знятими з гармат та возів колесами; а Шрам, ухопивши голоблище, мотлошив ним ворога, широко розмахуючи та приказуючи:

— Ану!.. Ра-азом! От так їх! Валяй!..

І валилися німці як снопи; падаючі перекидали лізучих, і сповнялись рови трупами; повітря тряслося від брязкоту, хрупоту, стогону, лементу, від звірячих вигуків і прокльонів. Купи трупів сповняли рови і тим улегшали нападаючим приступ. Частина піхоти, ставши над берегом ставу, почала стріляти з рушниць, і кулі, пробиваючи козацькі ряди, скидали чубатих з валів униз, до німоти; між тим нові німецькі сили, бачачи, як зменшується число оборонців, ще з більшим озвірінням лізли на вали, захоплюючи найпридобрніші місця. Вже Мاستигуба, пробитий двома кулями, крикнув своїм: «Прощайте, хлопці!» — і впав навznak, відкинувши далеко свій закурений порохом чуб; вже Рубайголова, піднятий на чотири списи, впустив ятаган і тільки вспів показати ворогам дулю; вже Горілкодуй, з розрубленим по саме перепело плечем, повалився, і коли його хотіли підняти, просив тільки, скрегочучи зубами: «Покиньте мене, братці... Швидко дійду, а от поверніть мене тільки спиною до собак, щоб очі мої перед смертю не бачили цієї погані»; вже почала підупадати козака сила... Коли зненацька праворуч розлягся стріл, за ним услід страшений вигук, і хорунжий, мов яструб, ударив з своїми завзяттями збоку; батави, що стояли для підмоги остронь, згубивши відразу чоловіка тридцять, шелеснулися на цих же й зібгали їх; ті, що злізли на вали, остовпіли в нерозумінню, а хорунжий, як бурун, прорублюючи направо й наліво цілі вулиці, відсував ворожі ряди від валів до провалля.

— Спасибі, хорунжий! Добре! — кричав несамовито Шрам. — Так їх, каторжних! Бий, криши дияволів на шматки!

— Анумо! За мною, діти! Бий їх на всю руку! — гукнув сотник і з перначем кинувся вниз на відступаючого ворога.

— Гей, погуляймо, хлопці! — скрикнув Шрам, і все, що зосталося живого, роз'ятрене сказом одчайдушної оборони, кинулось потужною хвилею на збившогося в купу ворога.

Здригнулись німці і подалися назад, не маючи сили витримати з двох боків такого шаленого натиску, натовпом посунулись вони просто до ярів та бескидів... Ще хвилина — і ряди їх, стиснуті озвірілими козаками, почали стрімголов падати з сторчавих скель униз на гостре каміння і ребра граніту, а козаки до того оскаженіли в своїй лютості, що й самі почали обриватися з скель услід за німцями. Хорунжий схопив двох німців за горла, зіпхнув їх зі скелі і сам полетів за ними навздогін.

— Куди ти, к бісу? — спитав був його запорожець, а потім почухав потилицю й додав: — Ат, шкода чоловіка — добрий козарлюга був!

— Стривайте, дурноголові! — кричав сотник, піднявши скривавлену руку вгору. — Що то ви стрибаєте в прірву? Вже й жодного ворога не лишилося!

Коли юрба трохи опам'яталася, спинилась і вже почала була вимощувати на ранених свою ще не втихлу лють, сотник підняв над головою пернач і грізно крикнув:

— Годі! Ані з місця! Слухати мого наказу!

Всі оточили сотника і, знявши шапки, тільки обтирали піт і кров з розчервонілих облич.

— Дяка Богові, ми з цими ворогами порахувались; але й нас, братці, значно зменшилось, люті ж вороги оточують нас неоторним колом; підбито наші захисниці-гармати, розвалено окопища, випущено в Дністро наш став рідний, і от-от не мине й години, як цілі хмари сарани цієї налетять на нас... Так от вам яка моя рада: хоча й все одно пропадати нам треба, але проте ж хочеться подовше помахати руками і якнайбільше вирядити в пекло цієї тварюки, так для цього треба нам цей пригород покинути, а перейти у містечко, за мури замкові: там і вали суть, і чотири «баби», — все-таки трохи продержимось.

— Розумне твоє слово, пане сотнику! — з ухвалою відкликнулися всі.

— Ну, тож не гайте часу, братці, бо ляшки з татарвою нам відпочити не дадуть. Та от ще що: мертвих, тих, що зовсім сконали вже, ми з собою не візьмемо, бо нема часу з ними вовтузитися, а ранених не можна кидати катам на знущання...

— Не можна, не можна, пане отамане! — обізвалися Шрам і старий запорожець.

— А як і з собою брати їх теж неспроможно, бо й нам лишилося пожити на світі годин зо три, не більше, то моя рада така: поскидати їх он з тої кручі в провалля, — поки долетять, то й кістки їм розсипляться, стало бути, і смерть буде приємніша!

— Що й казати! — згодився сивий запорожець. — Що приємніше, то приємніше... Беркицьнутися разів зо два-три в повітрі, мов на релях, а потім і на перині лягти.

— Вірно! — піддержав Шрам. — Але от тільки мені здається, що треба б про це пораних спитатися.

— Ну й Шрам! — загомоніли навкруги. — Скаже слово — так мов тобі дратвою приточає!

І козаки кинулись лічити трупи та зносити поранених на край провалля.

— А що, панове-товариші й друзі, — звернувся до тяжко-ранених Шрам, — чи волите тут лишитися межи німотою, бо нам брати вас з собою незручно, чи хочете, може, прогулятися в останній раз от з цієї скелі і спочити козацьким сном на долині?

— Не кидайте, братці, нас тут на муки! — застогнали одні.

— Кидайте з скелі! — прохали другі.

— Від братньої руки й смерть красна! — рішили треті.

— Ну так, славні лицарі й дорогі друзі, ми вволимо вашу останню волю, — сказав велебно сотник, — і перед вашою отвертою могилою заприсягнемося ще от у чім: коли надійде наш останній час і вцілівша жменя нас не спроможна буде боронитися проти звіра, то ми також не дамо нікого живим ворогові в руки і вб'ємо один другого! Чи згода, панове?

— Згода, пане отамане! Присягаємось! — шпарко відгукнулися всі.

— Ну, тож попрощаємося з ними, — сказав сотник і поцілував першого пораненого в побілілі губи, витерши рукою очі й промовивши: — Прощавай, дорогий товаришу, не згадуй нас лихом!

А поранений теж шепотів:

— Пошли й вам, Господи, чесну смерть та швидше зобачитися!

Найближчі козаки поцілували ще раз підхопленого на руки товариша, а за хвилину він уже з шумом летів униз, наближаючись до смертного ліжка...

Х

Орися вийшла з церкви, прямуючи до околишньої вартової башти; там вона поміж лежавшим бойовим припасом знайшла цілий жмуток гноту і поклала його у фаргух; потім з цією ношею вона зійшла з муру до покою хорунжого. На порозі сиділа, наче статуя, Катря, склавши на підобгатих колінах руки й схиливши безнадійно голову, обважнілу від надсильних страждань. Орися окликнула свою подругу, але остання

не поворухнулась навіть, так далеко була вона в той час від цього місця.

— Катре! — доторкнулась Оріся її плеча. — Ти заснула і замерла зовсім?

— Чого треба? Хто прийшов? — спитала стурбовано Катря і скочила нервово на ноги.

— Тебе мені треба, — заспокоїла її Оріся, — ходімо поробимо вдвох, то, може, й на душі полегшає.

— Куди піду? До нього?

— Я поведу, візьми мерщій дві ліхтарні з собою, — командувала Оріся.

Катря вийшла покірно в сіни і зараз вернулась з двома засвітленими ліхтарнями.

— Ну, одну держи, а другу дай сюди і йди за мною.

Проходячи повз складниці всякої зброї під одною повіткою, Оріся взяла два заступи і один дала Катрі.

— На, неси!

— Куди ж ми йдемо? Яму копати? Для кого? — сполохалась Катря і вся затремтіла.

— От зараз побачиш!

Оріся підійшла до церковної огорожі, вийшла на цвинтар і почала в противолеглому кутку шукати щось межі кущами.

— Шукай ось тут камінь! — запросила вона й подругу.

Незабаром остання під корою наваленого пожовклого листя знайшла його.

Після двох-трьох потужних зусиль камінь здвигнувся з місця і одним боком піднявся; трохи завалившоїся землі впало десь глибоко у відтуленому під каменем колодязі, і це в порожнечі відгукнулося довгою луною.

Обидві подруги, сторожко ступаючи на щаблі старої драбини, приставленої до краю колодязя, спустилися на саме дно ями.

В круглих, видовбаних у глині, боках в одному місці чорніли вроблені в кам'яну оправу низенькі залізні двері. Оріся піднесла до них ліхтарню і почала вставляти ключ, а Катря тремтіла вся від вогкого холоду й цікавості.

Дзенькнув замок, і після дужого натиску Орісі й Катрі важкі двері трохи відчинилися; у відкриту чорну пащу вдарила зверху течія холодного повітря і мало не загасила ліх-

тарні. Проїшовши, або, ліпше сказати, пролізши через вузький і низький прохід, наші подруги спустилися в осередковий льох, що містився під самою церквою; він уявляв з себе помешкання середньої величини. Баня його піддержувалася в двох місцях товстими палями, що підпирали простягнуті вгорі дубові бантини. Праворуч у стіні чорніли ще менші залізні двері. Оріся відчинила їх і освітила ліхтарнею вхід; за дверима йшли вирублені з каменю східці і заверталися вузьким печеровим хідником наліво, вниз. По кутках головного льоху йшли низькі нори, нерівно вигинаючись і кінчаючись трохи меншими льохами, очевидячки, розміщеними під роговими вартовими баштами. В кожному льоху навалено було стільки бочок і барил, що трудно було й повернутися, а в головнім, опріч цілої гори бочок, стояв посередині ще величезний шаплик, сповнений доверху мушкетним порохом і вкритий рядном. В льоху пахло важким духом селітри і сірки; завдяки тільки вогкості порохнява не літала в повітрі, а лежала тихо на сирій долівці, бо інакше сміливість двох відвідачок з ліхтарнями не минулася б безкарно.

— Ну, постав, Катре, ліхтарні он туди далі, до стінки, і бери заступа, — казала Оріся. — Роботи багато, а часу мало.

— Що ж треба робити? — спиталася, не зрозумівши приказу, Катря з заступом у руках.

— От від цього шаплика треба до кожного крайнього льоху копати по рівчаку.

— Я думала, скарби будемо копати, — накопили губу Катря, і в її голосі почулося журне невдоволення.

— От скінчимо мерщій цю роботу, тоді й за скарби візьмемось, — заспокоїла її з усміхом Оріся.

І подруги з подвійною пильністю взялися до роботи.

Докопавши рівчак до бочок у першій роговій льоху, Оріся збила заступом облучі з двох-трьох бочок і висипала пригоршнями з них порох, заложивши всередину гніт; потім протягла цей гніт по рівчаку до самого шаплика.

А Катря сиділа, відпочиваючи, в осередковій льоху і нетерпляче ждала Орісю.

Те ж саме зробила Оріся і в другій роговій льоху, як і в першій, і, не спочиваючи, стала копати третій рівчак. Від надмірної напруги сил пекучі сердечні болі її непомітно німіли і мизок визволявся від бурі хвилюючих дум; одна лишень думка

панувала над ним повновладно: це вспіти довести задумане діло до краю і ошарашити радіючого ворога; якесь нове шпарке почуття охопило всю її істоту, — це було солодке почуття близької помсти...

Катря не довела-таки роботи до краю і, присівши відпочити, похилилась на складені в головнім льоху луб'я і кріпко заснула.

Орися сама скінчила останній рівчак, розбила в крайнім льоху дві бочки з порохом і провела гніт до шаплика, але їй тепер спало на думку: що, коли порох спалахне в осередковім льоху і вибухом завалить отвір раніше, ніж вогонь устигне по гнотах добігти до крайніх льохів, і вони тоді лишаться непорушені? Ні, треба зробити так, щоб не було й найменшого сумніву, що увесь замок злетить угору в одну мить. Невважаючи на те, що від тяжкої роботи руки й ноги в Орисі були мов оловом налиті і ледве-ледве пересувалися, вона зібрала останні сили і почала черпаком носити порох і засипати ним рівчаки від крайніх льохів до самого шаплика; потім, не задовольнившись і цим, вона ще попробувала сокирою, що валялась тут ж, у нижчих клепках шаплика чотири дірки над кожним з рівчаків, і коли з цих дірок у рівчаки посипався порох, тоді лише вона заспокоїлась, а проте ж таки ще раз пішла подивитися з ліхтарнею в руках, чи нема де проміжка в зроблених нею порохових стежках, і для більшої певності покривала їх лубками. Скінчивши всю цю роботу, Орися так була захоплена своїми думками, що й не помітила, як свічки в ліхтарнях догоріли і згасли. Темрява ночі, що так несподівано вкрила все навкруги, злякала Орисю. Вона, не знаючи, куди ступити, навмання обвела руками круг себе, намацала холодну й мокру стіну і... присіла. Спершу вона хотіла була йти кудись уздовж стіни — шукати виходу, але зараз же її так потягло спертися спиною на стіну й відпочити. Вона не могла встояти проти свого бажання, мимохіть простягла вільніше свої натруджені руки й ноги і замислилась... За кілька хвилин Орися вже міцно спала.

Час іде. Там, угорі, давно вже настав день і приніс з собою нове пекло і розрух, нові смерті і звірства, а тут, глибоко під землею, панує ніч і мертвий спокій; тільки далеко в темряві ледве примітно світиться біла пляма...

І сниться Орисі, що вона стоїть у березі Дністра, але що вона — не вона, а калина, вся напрочуд вбрана і квіточками,

і пишними червоними кетягами; на тім боці проти неї росте явір, та такий стрункий та гарний, що так їй і хочеться прилинути до нього, пригорнутися своїм листям і лагідним шепотінням своїм злитися з могучим шелестом явора. Але бистра вода буркоче, і крутиться, і розділяє їх широкими каламутними хвилями; даремно хилиться калина, даремно простягає вона до явора свої кетяги — їй не дістати його розмаїтого віття... Але що це? Ясне, пекуче сонце вкрила чорна, густа хмара; зі сходу невтримано несеться бурхливий, рвучкий вітер, вивертає в своїм хижім леті і каміння, і ліси, з свистом і грюкотом налітає на калину, вириває її з корінням і несе понад сердитим, клекочучим Дністром... Але й явір крутиться у повітрі... От він злетів угору, метнувся вбік і цупко обхопив своїм віттям калину, — вони сплелися, сплелися навіки, нерозлучно... Вкупі несуться вони понад Дністром, хвилі його ростуть, здіймаються високо, червоніють від крові, обертаються в страшне палаюче полум'я і ловлять у свої обійми улітаючих калину і явора...

Орися схопилася мов несамовита і довго від жаху не могла зрозуміти, де вона і що з нею робиться. Вона тільки почувала, що підупалі сили її знов почали зростати і що треба їй насамперед поспішитися, бо час, либонь, минув; зрештою згадала вона все і стурбувалась.

— Катре! Катре! Де ти? — кричала вона у темі, повертаючи голову і туди, і сюди.

Але Катря спала собі безпечним сном, і довго прийшлося Орісі кричати без відмови, доки, помацки посуваючись край стіни, вона випадком не знайшла її на лубках.

— Вставай, Катре! Ми з тобою розіспались, — смикала Орися її за плече, — вже ніч минула, а може, й друга почалась. Нам треба мерщій вийти на світ і довідатись, що там з нашими сталось.

— А! Ходім! — скочила Катря і впала, спіткнувшись на лубки.

— Стóрожко-бо! — скрикнула Орися. — Ти зі сну собі ще й голову розсадиш. Ходи за мною! — і вона помацки майже поповзла, прямуючи до блідої кулястої плями світла.

Як тільки Орися з Катрею вилізли з льоху на світ Божий і підбігли до замкового муру, саме в той час хорунжий довершив свою славну засіду. Катря очі пасла на стягу, що мальовниче маяв у повітрі і побідно гнав переляканого ворога.

— Це він! Це моя дружина! — велебно шепотіла вона.

— Так! Це наші знов женуть ворога, і нема смерті їх славі! — обняла її Оріся.

Але цієї ж миті дорогий стяг урвався з кручі і чез у проваллі.

— Ай! — скрикнула несамовито Катря. — Він пропав! — І вона кинулась на край муру, витягнувши вперед руки.

Але Оріся спинула її.

— Нащо ж мені тепер жити? — спитала ледве чутно Катря, стараючись випручатися з Орісиних обіймів і диким, блукаючим поглядом дивлячись перед себе.

— Для того, щоб помститися! — відповіла їй Оріся, міцно стискаючи її похоловшу руку, — помститись над катами нашої країни і над убийцями наших батьків і чоловіків!

У своїй світлиці в роговій башті, з котрої мусили пантрувати за вузьким шляхом межі бескидом і ставом і куди вже раз був направлений вибух, сиділи Оріся і Катря.

Остання, з божевільним, палким поглядом в очах, була нерухома і навряд чи розуміла, що казала до неї подруга, але раз по раз вона проймалася внутрішнім вогнем і, насуплюючись, шепотіла тільки одне слово: «Помститись!»

Коли ж Оріся, ставши перед образом, освітленим лампадою, з якимсь фанатичним запалом промовила: «Заприсягнемося ж перед Царицею Небесною, що й на одну хвилину не пожалуємо ані свого життя, ані життя близьких і дорогих нам людей, але продамо його за тисячі смертей ворогів божественного слова її розп'ятого сина!» — то й Катря піднесла свої руки до образу і вимовила твердо й виразно:

«Заприсягаюся помстити!»

Тоді саме увійшла до світлиці бабуся і сповістила, що до башти під'їхав якийсь шляхтич, а з ним ще два вершники з білими хустками на списах і засурмили. Оріся хапливо вийшла з світлиці, доручивши про всяк случай бабусі доглядати за Катрею.

Піднявшись на горішню площу башти, вона при яснім сонячнім світлі зараз впізнала в тім шляхтичі свого друга й коханця Корецького, про котрого думала, що він вбитий її ж рукою, — пізнала і остовпіла. І почуття радості, що він живий, і прилив колишнього щастя, і гострий біль, заподіяний його зрадою, — все це вдарило їй в голову, схвилювало кров,

зворушило гарячковим стуком серце. Зворушення її було таке велике, що вона, втраявши сили, трохи була не урвалася з муру, коли б завчасу не вхопилась руками за високий зубець башти; але за хвилику вона вже передужала себе, — повними грудьми вдихнула свіжого морозяного повітря і позвала на підмогу собі охолонувший розум.

— Стріляй з «плющихи»! — скомандувала вона двом козакам, що стояли коло гармати. — Ніяких перемов!

Гримнув вибух, але вершники були занадто близько, і увесь набій пролетів понад їх головами, не зачепивши нікого; тільки двоє коней під татарами шелеснулись убік, злякавшись вереску, а огир шляхтича, мов від корчів, тільки переставив ноги і повів ушима, та й сам шляхтич, склавши навхрест руки, непорушно сидів на коні, не зводячи очей з високої башти, буцім чекав своїми грудьми на більш влучний стріл. Молодці хапливо заправили новий набій і навели «плющиху» на непорушну мету. Але Оріся спинила їх порухом руки і, знесилена, опустила на камінь, відкинувши голову назад, на холодну стіну.

Минуло чверть години. Невважаючи на підняті вгору два списи з білими хустками, такої ж самої ознаки згоди на башті не виставляли, — залізна брама лишалась зачиненою, і висячий міст висів на гаках.

Тоді вершники з'їхались, поговорили про віщось, і один з них, вийнявши лука, натяг і пустив тятиву; стріла злетіла вгору, спинилась там на мить і потім, зробивши півкола, з силою вдарилась край п'яті башти і задрижала, вгрузши глибоко в землю. Козаки кинулись до стріли і знайшли прив'язаний до неї папірець. Оріся звеліла принести його їй і з пожадливістю почала читати. Вершники тим часом під'їхали поза межу стрілу і спинилися, очевидячки, чекаючи на відповідь. Лист був написаний до оборонниць замку, головне ж — до Орісі, а писав його до неї її коханець Корецький, на котрого вона вже двічі підіймала смертодайну руку; писав він ось що:

«Польний гетьман, яснійший пан Лянцкоронський, дивуючись мужності і одчайдушній обороні жмені ваших борців і бажаючи дарувати життя останнім завзятцям і їх родинам, радить вам віддати замок на капітуляцію, лишити в ньому всю зброю, а неозброєним вільно вийти з сестрами, жінками

і дітьми куди завгодно, на що для безпеки вашого життя і волі видадуть вам прохідні Речі Посполитої листи. Коли ж ви зречетесь цієї ласки і вперто змагатиметеся в своїм божевіллі, то він не пожалує тоді ні вашого, ані дітей ваших життя і від «Орлиного гнізда» не лишить і каменя на камені. Речинець для розсуду і виконання цього ласкавого призовлення скінчиться увечері. *Осаул Антін Корецький*».

Далі, внизу, був ще припис, звернений особисто до Ориси: «Сестро моя, життя моє і весь світ мій, Орисю! Чому доля не дала мені смерті від руки твоєї? І щонайлютіша смерть була б мені в сто разів легша й миліша, ніж та ненависть, яку ти до мене маєш... і маєш несправедливо. Ради моєї і твоєї матері, що передчасно загинули від руки катів, ради всього святого в світі дай мені можливість виправдатися перед тобою: я не смерті боюся, а лишень боюся невинуватим полягти у домовину. Я стоятиму нерухомо доти, доки ти не виставиш білої корогви на башті і не впустиш мене хоча на годину повідати тобі мою щиросерду й передсмертну сповідь».

Лист затріпотів у руках Ориси, щось гаряче ворухнулося в серці, сповнило вірадою груди і теплими самоцвітами зросло очі; вона відірвала той клаптик листа, де був припис до неї, і сховала його на своїм стурбованім лоні.

Потім вона встала і звеліла кликати громаду на цвинтар, запросивши туди й отця Василя; на мурах же і баштах приказала поставити дітей.

Коли всі зібралися, Орися прочитала громаді листа Лянцкоронського і попросила всіх висловити свої думки про це на польовій раді.

XI

На раді перше слово, певна річ, було надано панотцеві.

— Діти мої! — почав він, розміркувавши гаразд над змістом листа Лянцкоронського. — Я вбачаю, що в цій магнатській ласці обіцяно вам тільки життя, а про нашу святиню, за яку ви й проливаєте кров, не згадано ані жодного слова, — її призначено на руїну й блюзнірство.

— Не продамо нашої церкви і за наше життя! — вигукнув старий сивий запорожець, що теж прийшов на раду.

— Не продамо! — гукнули навкруги й жіночі голоси.

— Життя, певне, коштовний дар Божий, — провадив панотець далі, — але суть коштовніші дарунки, що надані нам Духом Святим, це — чиста віра в Творця всесвіту. Життя — це часове благо, та навіть і не благо, а тягар душі. Душа ж безсмертна, і якщо її положено за «друзі своя», за святу віру, вона досягне в світових житлах Божих довічного раю.

— Дак як же ваша рада, панове? Що відповісти на цього листа, що нам прислано? — спиталась Оріся.

— А ось що, — сказав лисий дід. — Зброї козак нізащо на світі не віддасть у руки ворожі; ми ж ні свого життя, ні життя наших жінок та дітей не цінимо, а шануємо лишень нашу віру святу, та рідну Україну, та свободу нашого вільного люду!

— От тільки, панове, — завважила одна з молодиць, — ми тут раду радимо без пана сотника і без старшини, а їх би слід було запитати.

Всім стало ніяково, і ніхто не знайшов, що відказати на цю правдиву увагу.

Але Оріся виступила наперед і гордо підняла голову:

— Я за батька відповідатиму і певна, що з моїм словом він згодиться завжди і всюди. Не здаватись ні на які улесливі слова ворогів, а вмерти всім при зброї, боронячи до останнього наші святощі! Але і вмираючи, силкуватись залучити за собою в могилу якомога більше ворогів!

А Катря, вискочивши усередину кола, простоволоса, з блідим обличчям і шаленим поглядом, мов божевільна, гукала:

— Усім їм смерть! Усім їм загин! Вони відняли в мене все, і тепер тут — пуста, пуста! — біла вона себе кулаками у груди. — Не треба мені життя, бажаю лишень їхньої, бузувирів, смерті! Поможіть, хто в Бога вірує, помстити оцім собакам! Поможіть помститись!

Вона, як божевільна, почала битися, і насилу вже її заспокоїла та взяла бабуся.

Рада розійшлася. Більша частина людей пішла по своїх місцях з непохитним завзяттям та відвагою, а як ще декого і брав острах, то й він мусив був зникнути перед лицарською відвагою більшості, що складала перевагу.

Оріся пішла на башту і, стоячи біля корогви, боролася з почуттям громадського обов'язку — не допустити ворога висловитись, і з почуттям страшенної спокуси — хоч ще раз перед

смертю побачити свого коханого друга. «Яке оправдання він може принести? — займався в Орисиному серці бурхливий осуд. — Нема в світі таких причин, щоб могли виправдати зраду своєї країни, зраду супроти свого народу, — нема їх!

Але він так щиро пише, так заприсягається, що він не винен... Гріх же не вислухати його і примусити обвинуваченим лягти в домовину!»

Орися підняла білу корогву і наказала впустити до брами одного лишень шляхтича.

Сонце кривавим вогневим колом уже сідало, виграючи червоним золотом на церковній бані, рожевою загравою квітчаючи зубці мурів, білі намітки молодиць, що стояли на них, і високі шпилі вартових башт.

Орися чула, як завищало залізо на ланцюгах мосту, як закрипіли окуті залізом ворота, — і зацікавилася, дожидаючи.

Але ось чутно кроки, і на баштовий мур зійшов стурбований Корецький і зупинився, мов остовпілий...

Орися, вагаючись, перша урвала важку тишу і здавленим голосом, бажаючи виявити певний спокій, сказала:

— Громада, вислухавши листа пана Лянцкоронського, ухвалила переказати через пана гетьманові, що жодна душа не згодилась на його умови, а всі ладні вмерти за Україну та за святу віру!

— Вислухай мене, Орисю, — благаючим голосом по довгім мовчанню почав Антось. — У моїй долі є страшенне безщасне непорозуміння, яке оплутало моє життя, зламало суджений мені талан і зсушило мій мозок. Твоя родина пригріла мене і виховала за рідного сина, а ти стала мені ближчою від сестри.

— Ох, не згадуй, пане, колишнього! — перервала Орися.

— Ближчою від сестри, від неньки, — підніс голос Корецький, — ближче навіть мого власного серця! Спочатку інколи ще впливали мені в голові зовсім інші картини дитячих літ, але дедалі вони поволі похмарніли і зникли зовсім... А те бурхливе, вільне та широке життя, яким жило наше козацтво, стало мені рідним і цілком привабило до себе моє серце. Я став козаком, я загартувався в їхньому безмежному завзятті, я неабияким став і межи запорожцями. Вір мені, що я й тепер таким же лишився... Півроку назад мене впізнав воевода Чарнецький.

— Цей хижий вовк, ця ненагла звірюка! — з жахом скрикнула Орися, сплеснувши руками.

— Так, він — звір, тепер і я це казатиму; а проте він матчин брат... Так от, Орисю, він разом з ключником упевнився, що я нащадок вельможного роду Корецьких, котрі стояли близько трону і володіли незліченими скарбами, що я з роду католик. Панське кодро я вважав за найбільшу кривду, котра перешкоджає королівській владі чинити добро і злагоду в своїй вітчизні. Чарнецький, езуїт душею, укупі з іншими побратимами, побачивши загартованість моїх поглядів, зумів, одначе, привабити мене на свій бік. Він признав мої погляди зовсім правдивими, але, немов справді по щирості, вимагав від мене, яко сина свого краю, державної мужності... Він вимагав, щоб я з своїми поглядами прийшов до стерна уряду і переконав туманіючу в мороці нецтва шляхту зректися цього братовбивчого рабування, не видирати від оборонців своєї країни їх права, не знущатися над їх святою вірою...

— Ну й що ж?! — запалаялась Орися, всім серцем спочувуючи знайомому, не вмерлому почуттю.

— виявилось, що все це брехня та лукавство! І в мене лишилась у серці тільки образа, що марно потрачено півроку, марно прийнято на душу муки через розлуку з тобою, через утрачене кохання...

— Не втрачене, — тихо промовила Орися, — але слухай, Антосю: за що ж я так страшенно каралася, коли й без того моє життя лічилося лишень днями?

— За що? Не знаю! Прости мені, моє ясне сонце, якщо я спричинив тобі хоч на хвилину страждання. Втікаймо від цього пекла; я маю великі скарби; ми знайдемо десь в іншому краї, де забажаємо, собі щастя!

— А мій батько та мої друзі загинуть під руїнами? — спитала зблідла Орися.

— А що ж робити маєм? Що робити? — Корецький схопив її руки і притулив їх до своїх уст. — Якщо ти не хочеш утікати, — вигукнув він розпачливо, — то візьми цю шаблю і вбий мене!.. Коли ти віддаєш себе на загин, то мені не лишається вищого щастя, як умерти, — і вмерти від дорогої руки!

— Так умерти зі мною, мій дорогий, коханий, — шепотіла Орися, поклавши свої руки на Антосеві плечі і гостро дивля-

чись йому в вічі, — задля тебе щастя? Так без мене тобі тяжко жити на світі?

— Страшенно!

— Ну, так слухай же! Коли ти мене так щиро кохаєш, о, тоді ми з тобою не розлучимось!..

— Мій ти раю! Щастя моє! — перебив її мов ошалілий з радощів Корецький.

— Слухай-но, вгамуй себе; за нами зорять, тобі час іти... Тут є одно потайне місце, де можна переховатись, приходь туди. Хоч би саме пекло гвалтувало, нас там не знайдуть. Перечекаємо трохи і потім не розлучимось. Ось ключ від потайних дверей, до них треба йти через печеру, що починається он там, край бескиду, де терни.

— І ти прийдеш? — захлипуючись від радощів, спитав Антось.

— Прийду. Ось візьми ключа. Коли я довіряю тобі таку тайну, то діймай віри й мені!

— Вірю, вірю!

— Дожидай третього вибуху з цієї «плющихи»: це буде гасло, що я йду в підземне місце, а тепер... бувай!

Шляхтича вивели за браму, і знов брама зачинилась за ним і піднявся на ланцюгах висячий міст. Але Антось тепер ішов без краю щасливий, цілюючи дорогий задля нього ключ.

XII

Лянцкоронський, одержавши звістку, що козаки зреклись його умов, поручив закінчити облогу Чарнецькому. Вночі Чарнецький присунув до пригорода гармашню і поставив її на окопах. Уночі ж обережно, гаразд замерзшим ставом, рушили й татари, оточивши містечко.

А сотник, востаннє зібравши решту своїх орлят, так почав казати:

— Слушайте, братчики! Хоча ми тут і поставили дві гармати, а, правду кажучи, тепер нас відразу задавлять.

— Проте не відразу, — відказав Шрам, — що ж, звичайно, сила й солону лямле...

— Так ось що: ти, Бабуре, і ти, Жидолупе, засядьте з молодятами на праву та ліву руч по хатах, і як вороги ринуть вже на майдан, то ви запаліть навкруги хати і вдарте ззаду.

— Чудово! — додав запорожець. — Хоч видно буде на той світ шляху шукати!

Всі зареготалися. Сотник звелів викотити два барила горілки і запросив козаків частуватись.

— Ну, товариші мої дорогі, щирі сини України, вип'ємо ж востаннє і на прощання за наш славний народ і за наші душі, — сказав він, — та даймо, братове, один одному козацьке слово: коли будемо коло світлих східців престолу Божого, то всім нам благати милосердного Бога, щоб послав він щасливу долю нашим братам і дав спокій нашій окурений димом і залитій кров'ю країні!

— Даємо слово козацьке! — відгукнулись усі одностайно.

Не встигло зійти ясне сонце, як у містечку над табором розгорнулося саме пекло. Задрижали стіни в хатах, посипалось з дзвюком скло і шарування на землю, застогнали, заревли ядра гарматні, пробиваючи дошки, ламаючи вози, розкидаючи тури і кришачи міцні замкові мури.

Сліпий кобзар, з розхристаними грудьми, без шапки, стояв на мурі і співав натхненну думу:

Он славо, козачая славо!

Така твоя доля кривава...

Ти за щастя рідного краю

Закликаєш нас завжди до раю!..

Але в одну мить з свистом прилетіла стріла і встромилася у саме серце народного співця... Затерпло воно, прикипівши кров'ю, і навіки затих його голос пророчий.

Козаки відбивались завзято, кожна куля несла у ворожі лави певну смерть, але на кожную кулю летіли з ворожого стану цілі сотні куль, і стукали вони об козачі кістки, пронизуючи наскрізь тіло. З гуком та гамором кинулися з трьох боків розсатанілі вороги на невеличку юрбу козаків; усі вони ринули натовпом — і поляки, і німці, і татари — з хижим воеводою Чарнецьким на чолі.

Замовкли вибухи, і почалась нерівна рукопашна різанина. Поранені стрілами, котрі ще стриміли у них на тілі, лицарі-борці налягали своїми останніми силами, щоб якнайдорожче продати своє життя, але на кожную їх шаблю опускалося десять. Озвірілі козаки з нелюдською силою рубали голови ворогів, сікли їм шиї, кришили кістки і самі падали під ударами

шабель без стогону й скарги, а скрегочучи лишень зубами, що не встигли помститися.

— Гей! — гукнув слабнучим голосом увесь скалічений сотник. — Боронитися нам більше несила, так не давайтеся живцем у руки, а краще рубайте, братці, один одного!

— Чуймо, пане сотнику! — відповіло навколо небагато вже голосів.

І сп'янілі відважні козаки, дивлячись на смерть, що буяла навкруги, мов несамовиті почали рубати один одного.

Усі вже товариші полягли навколо сотника, вже він востаннє зацідив своєму щирому другові перначем по чуприні, коли раптом схопили його за плечі п'ять дужих татар і накинули на шию аркана.

— Гей, братці, не давайте мене живцем на муки! — підняв до мурів помутнілі очі сотник. — Дочко! Не давай батька!

— Не дам, тату! — відповіла твердим голосом Оріся і стрельнула з мушкета йому саме в голову.

Куля добре влучила і заспокоїла сотникову турботу на віки вічні.

Оріся миттю спустилася з муру, прямуючи до ляди над льохом. Там уже стояла Катря з двома факлями. Розлігся тягучий дзвін «по мертвому» і прокотився сумною луною геть по долині.

Всі, що були ще живі, святобливо увійшли у відчинені двері церкви і засунули їх тяжким засувом. Панотець Василь у чорній ризі, роздавши усім по запаленій свічці, почав правити заупокійну панахиду по душах, що стояли вже перед ворітьми іншого, невідомого життя...

А вороги, густими хмарами оточивши замкові мури, не наважувались лізти на них, жахаючись шаленої відваги «схизматського бидла».

Викликалось кілька завязтців. З óстрахом полізли вони по драбинах на самі мури і здивувались такій несподіванці: на дворі замку все було пусто. Ця вістка зразу облетіла все військо; воно аж загуло від радості, і у відімкнуту браму посунуло цілими хмарами зажерливе до грабіжки, хиже військо.

А з церкви було чути журливі співи, і сумні акорди тихо коливалися у спокійному повітрі. Покидаючи цей світ, осяяні тьмяним блиманням свічок, усі спокійно дожидали смерті й велбно співали: «Со святыми упокой, Христе, души раб твоїх...»

А глибоко в льоху під церквою блимала факля, увіткнута в землю, де Оріся, тріпочучи серцем, дожидала Антося. От у дверях дзенькнув замок, і він, її виправданий друг, з'явився перед її очі, повний щастя.

— Мій любий! — кинулась до нього Оріся. — Тепер я скажу, що кохаю тебе, кохаю святою любов'ю і життя своє безталанне зіллю з тобою навіки!

— Навіки! До могили й за могилу! — з палом вигукнув Антось, схоплюючи її в обійми.

— Пора! — здалека почувся оклик в льоху. — Підпалюють церкву!

— Пора! Летімо ж, мін орле сизий, укупі! — міцно обняла Оріся ошалілого від щастя друга свого і лівою рукою кинула факлю в бочку з порохом...

Сяйнула блискавка, саме пекло розверзлося... «Орлине гніздо» укупі з святкуючими звитягу ляхами злинуло в повітря. Але не чутно було вже ні гуркоту, ні тріскоту руїни цим душам, що покохалися так щиро. Полинули вони в осяяну довічним сяєвом далину, де нема ні сліз, ні ридання, ні тяжкої журби, ні злоби, де панує лишень одна свята любов...

БОГДАН
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
Історична драма

ДІЙОВІ ЛЮДЕ ДО ПЕРШОЇ ДІЇ:

Зіновій-Богдан Хмельницький — сотник Чигиринський.

Тимко — його син, козак 20 літ.

Андрій } — теж сини, 12 і 8 літ.
Юрась }

Катря — дочка Богдана, 16 літ.

Ганна Золотаренко — вихованка, небога 23 літ.

Єлена — літ 18, полячка, вихованка Богдана.

Богун — молодий, завзятий козарлюга.

Чарнота — за 40 літ, з січовиків.

Бандуриста — сивий дід, старець.

Глоба — з козачої старшини.

Барабаш — старий, похилий полковник.

Чаплінський — підстароста Чигиринський.

Пробощ — єзуїтська фігура.

Домаха — господиня стара при будинку.

Джура — козачок, літ 12.

Юзя — служниця у Єлени.

Наймички, козаки і козачки, гайдуки, музика.

Діється 1647 року в новім будинку Богдановім, при Чигирині.

ДІЯ ПЕРША

Розкішний садок. Зліва на переднім кону — альтанка; од неї іде вглибину тіниста тополева вуличка. Праворуч широка луговина, обсаджена геть бузком; за нею надалі став з млином на тім боці; далі видко Чигирин. Між тополями і луговиною тече струмочок, через який перекинута мостик. На луговині справа — фасад будинку з кружганком. Внизу широчезний рундук.

ВИХІД І

Домаха, джура, кілька дівчат і козаків.

Домаха (до дівчат, що накривають на рундуці столи).
Пересунь скатертину рівніше! Так!

Перший козак. А ці жбани і кубки куди?

Домаха. Сюди, сюди на стіл — посередині; а кубки розставляйте біля мисок.

Джура. Пан господар казали, щоб вишняли срібні полумиски й тарілки.

Домаха. Ет! Витребенькує!

Джура. Та щоб уточили найкращого венгерського та запіканок, наливок, — щоб усього було вволю, бо ждуть якихсь поважних гостей... Либонь, чи й сам прибуде ясновельможний пан полковник.

Домаха. Якраз упору! Хіба, може, по покійній жінці обід справля? Царство їй Небесне, голубочці!

Прислуга те, друге вносить, прибира.

Джура. Так, тіточко, щоб все гаразд було; перекажіть і панні...

Домаха. Якій?

Джура. Панні Катерині.

Домаха. Я думала — Єлені...

Джура. То цапія...

Домаха. Щось мов не те... Ох, прости господи согрішення наші!

Джура. Хі, що се я балакаю, а мені загадано ще по бандуристу бігті та по співаків...

Домаха (б'є об поли руками). Світе-боже! Царице Небесна! Що ж се він — здурів, чи що? Сороковуст ще не ви-

йшов, а він і співи, і танці! Тут щодня тільки й чуєш про грабежі та про гвалти... Церкви замикають... нещасний люд то по лісах ховається, то по шибеницях гойдається. А старшина бенкетує! Ох, матінко! Чи не пошився він у кателика?... Через ту панію... Тепер про всіх така чутка йде...

Пропасі ми, пропасі! Наступа, певно, Страшний суд!

ВИХІД ІІ

Ті ж і Тимко. Між тополями Богун і Ганна.

Тимко (*хутко*). Панни Єлени не бачили?

Домаха (*грубо*). Там, шпацирує десь з своєю варшав'янкою...

Тимко. Де ж саме?

Домаха. Та до ставка повіялась... (*Виходить.*)

Тимко. Ага! (*До джури.*) Скажи стаєнному, щоб сивого огиря осідлав; нехай готовий у стайні стоїть!

Джуря. От тобі й положи ноги на плечі: мов шалені сьогодні — то туди, то сюди, то он куди! (*Побіг.*)

Андрій (*вискакує на ганок*). Тимко! Тимко! Візьми й мене з собою.

Тимко (*йдуча до ставка*). Одчепись!

Андрій. А в мене сагайдак є! Я й до тебе стрілкою докину! (*Стріля і ховається.*)

Тимко. От я тобі! (*Заходить.*)

Богун і Ганна наближаються до альтанки.

Богун

Дивуєшся, моя кохана панно,

Що тягне все мене сюди?

Ганна

Нема

Для лицаря-славути в нас примани...

Богун

Чому нема? Хто зна...

Ганна

Тут монастир...

І похоронний дзвін іще не змовкнув;

Немає в нас ні герців запальних,

Ні бенкетів...

Б о г у н

Зате тут любий спокій...

І в серці знов так лагідно стає,
Як після бурі в ясний, тихий вечір...
От і тепер, як з панною іду,
Мені ввижається, мов у тумані сизім,
Моя матуся; чеше гребінцем
Голівку синові та сльози ронить:
Все плакала, голубила мене...
А то пісень журливих ще співала,
І хороше ставало так мені...

Г а н н а

Давно було?

Б о г у н

Давно... а все той голос

Отут дзвенить... *(Показує на серце.)*

Г а н н а

Любила вас вона!

Б о г у н

Либонь... Забув... Чи то пак і не знаю,
Що є воно... як мати, чи сестра,
Чи дівчина?.. Зоставсь я сиротою —
І матір'ю вже стала мені Січ:
Пестив мене у полі буйний вітер,
Мив дрібен дощ, чесали лиш терни...
А доброму учила шабля гостра...

Г а н н а

А братчики?

Б о г у н

О, їх я полюбив;

Та і вони мене, як брата, друга!

Г а н н а

Що дивного? Не мав би той душі,
Хто б не злюбив завзятого юнака,
Покритого вже славою...

Б о г у н

Не всі

Так думають... а пана?

Г а н н а

Ех, козаче,

Що варта я для вояка-орла,
Та ще в таку злетяжкую годину?
Тобі — святий Вкраїни заповіт
І любая лишень вояцька втіха!

Б о г у н

Так, панно, так! Я геть жену нудьгу
І радісно цим серцем розцвітаю,
Коли зачую гомін січовий:
У куряві летиш конем, як вихор, —
Напружені і серце, і рука,
А у грудях кипить окропом сила...
І весело ж кирпату дратовать!
Або на морі, як, бува, скажене
Звірюкою застогне, зареве:
То здіймешся, злетиш на чайці вгору,
То в прірву знов пекельну упадеш,
А буря, знай, на клоччя рве вітрила
Та щоглу гне, аж ралить по воді...
І любо ж так!

Г а н н а

От бачиш, мій козаче, —
Душею ти в завятті потонув, —
Ніщо друге не вдовольнить...

Б о г у н

Одначе...

Г а н н а

Україні належить серце се!

Богун шановно цілує їй руку.

ВИХІД ІІІ

Т і ж т а А н д р і й.

А н д р і й (*вибіга*). Галю, Галю! Я горобця влучив!

Г а н н а. Не стріляй, голубчику, по пташечках: вони ж тобі
нічого злого не чинять?

А н д р і й. Є! Горобчики кричали «жив, жив!», як жиди
Христа мучили!

Г а н н а. То вигадки!

А н д р і й. Та вони й злодії: соняшники п'ють...

Г а н н а. Усякому їстки хочеться...
Б о г у н. Ти от краще стріляй вепрів, вовків...
А н д р і й. Я і ведмедю стрельну ув око! Ось подивись, як
я влучаю...

Б о г у н. Ходім, ходім! Похвались!!

Заходять з Богоном в садок за будинок.

ВИХІД ІV

Г а н н а і К а т р я.

К а т р я (*виходить назустріч*).

Голубочко, Ганнусю, розкажи,
Що сталося тепера з нашим татом?
Зовсім не той...

Г а н н а

Його гризе нудьга,
Що повстає з усіх усюд недоля...

К а т р я

Се знаю я, і про Варшаву ще...
Там про якусь зневагу... Але, рибко,
До нас він став не той... та і вона,
Єлена б то...

Г а н н а

Про цеє, зірко, годі!
Хто його зна... Лихе панує скрізь...

К а т р я

Ти наздогад... Мені б хотілось знати...

Г а н н а

Ох, серденька живого не вражай:
Ти перший цвіт прибить морозом хочеш!

К а т р я

Ти щось таїш?

Г а н н а

Ні!

К а т р я

А чого ж сама
Сумна, бліда, немов з хреста ізнята
З того часу, як тато повернувся?
Я бачу все... Ач, он бринить сльозина

На віях в тебе...
Ганна (змахує).
Ет, нічого... так...
Журюся я... що звідсіля поїду...
Катря
Куди? Куди?
Ганна
До брата.
Катря
Ох, не їдь!
Не кидай нас! Ти нам як рідна ненька!
Ганна
Ви всі мені... А зоставатись тут
Несила більш... Так важко, так нудливо...
Ти відпросись до нас...
Катря
А як брати?
Ганна
Заберемо; там буде безпечніше.
Катря
Андрійка — ні, не пустять...
Ганна
Ну, Юрка...
Ходім, ходім! Ще пакуватись треба!
Йдуть у будинок. Дівчата тим часом прибрали і стелять килими.

ВИХІД V

Єлена (іде між тополями й зупиняється край альтанки).
Ах, нудно як в сім хуторі самотнім
Після осель варшавських чарівних,
Де, мов в раю, я розцвіла душею...
Не до смаку тут все... і цей садок
Мені тепер здається диким гаєм...
Черемуха а чи канупір тхне?
Та медом що одгонить... Душно! Скучно!
Невже мої тут літа пропадуть

Дурнісінько? Невже я свій віночок
За марево Богдану віддала?
Невже жага підтоптаного діда
Задовольнить моє серденько вкрай?
Я важила, що розумом і статком
Він осягне і владу, і почот
Та зробиться ясновельможним паном;
А він зовсім не те на думці ма, —
Шепочеться з голотою, з попами
Та молиться все нишком по церквах...
Не приятель він Речі Посполитій,
А ворог злий! Так і жалкуй же сам:
Чого мені морочитися з дідом?..
Тимко — юнак завзятий, запальний...
Як неук той, що викохавсь на волі, —
І молодий, і перший хорошун...
А все ж йому далеко до шляхетних!..
Чаплінський пан, наприклад... Ні, краси
Не потоплю я марно в цім болоті!

ВИХІД VI

Т і ж і Ю з я, а потім — б а н д у р и с т а, Б о г у н і Г а н н а.

Ю з я

У нас сьогодні старшина: когось-то
До себе ждуть...

Є л е н а

Мені обридли страх
Ці бенкети і буйні, й небезпечні,
Де зараз гвалт і співи за ковшем.

Ю з я

Та тут гуляють по-мужичі, грубо...

Є л е н а

Запевне. Ах, моя Варшава! Там
Все чарівне, і делікатне, й пишне!
Магнатський смак! Як злotosяйний сон,

Мене все те проміннями окрило!

Ю з я

А панія як сяла там...

Є л е н а

Мовчи!

Не говори, бо, далебі, заплачу!

З-за рундука виходить Б о г у н з б а н д у р и с т о ю. Розмова ве-
деться учотирьох, тільки різною мірою.

Б о г у н (*край рундука*). Так нема радості, старче божий?

Б а н д у р и с т а. Біда! Біда! Такий скрут, такі злигодні
скрізь, що останні часи настають... Нема просвітку!

Б о г у н. Що ж тут коїться? У нас на Запорожжі щось не-
певне гудуть...

Б а н д у р и с т а. Що коїться? Грабіж іде, гвалт реве, стогін
по лугах розлягається... Нема вже у християнина ні жінки, ні
сестри, ні дочки! Наліта з ватагою пан... і тільки попіл та
крів'яні калюжі застаються від людської оселі!

Заходять далі.

Ю з я (*край альтанки*).

А як впадав за кимсь вельможний пан

І як дививсь у вічі моїй пані...

Є л е н а

Ох, не драгуй!

Ю з я

А пан той близько... тут...

Є л е н а

В Чигирині?

Ю з я

Либонь, що...

Є л е н а

Годі, годі!

Я збожеволію...

Ю з я (*крадькома*).

До пані осьде лист.

Є л е н а

Од пана?

Ю з я

Так!

Є л е н а

Чого ж ти затаїла?

Ю з я

Забулася...

Є л е н а

У, вредна! Ну ж, давай!

Ю з я (дає).

До горниць ще пан кликав паню...

Є л е н а

Далі!

Я хочу тут помарити сама. (Читає листа.)

Юзя відходить.

Г а н н а (виходить на ганок, зажурена).

Прощай, прощай! Садочку мій розкішний,

І квіточки, що я садила, й гай,

Де я гулять любила в самотині...

Як все вросло у мою душу тут!

Які ясні, щасливі дні снувались

Недавно ще! Як тіточка мене,

Хрещеницю, любила, пестувала,

Як дядько мій, дорожчий над усе,

Мене кохав, діливсь думками навіть...

А от тепер... якась сліпа жага

Величний дух і розум оп'янила

І серце те украла хижо в нас!

(Пауза.)

Але мене пече... невже б то рвія

І задрість до панянки?.. Боже! Гріх

Який тяжкий! і я його зігріла?!

Тікати, тікати... Царице, сили дай!

Ох, тяжко ж як з гніздечком цим розстатись...

Але ще тяжче зоставатись тут!

(Витирає сльозу й схиляється журно.)

Є л е н а (дочитавши листа, цілує його).

Мене коха... і визволить з темниці

На пишний світ!.. Він буде, буде мій!!

ВИХІД VII

Тимко, Єлена, Богдан і Ганна.

(Знов ведеться разом дві сцени: одна — край альтанки, а друга — край рундука.)

Тимко

Скрізь виганяв... Насилу-силу пташку
Піймав...

Єлена

Тимко? *(Ховає, змішавшись, листа.)*

Тимко

Я, зірко, я!

Єлена

Підкравсь!

Богдан *(виходить смутний).*

На терези сьогодні свою долю
Я кину... Ох, куди нагне вага?

Тимко

Ти лист, чи що, тут цмокала?

Єлена

Цікавий!

Тимко

Ти вся як жар... тремтиш...

Єлена *(заграючи).*

А винен хто?

Богдан

А ще й тепер дали б мені магнати
Високий почт, щоб став на їхню руч!

Тимко

Дай руку!

Єлена

На!

Тимко

Не ту!..

Єлена

Ще й вередує...

Тимко

Голубочко!

Є л е н а

І жодної не дам! (*Насупилась.*)

Б о г д а н

Невже про свій живіт я тільки й дбаю?

Невже засів у серце сатана?!

Ганна, запримітивши Богдана, сходить з ганку і тихо до його наближається.

Т и м к о

Драгуеш?

Є л е н а

Я ненавиджу цікавих...

Т и м к о

Так тут кипить!

Є л е н а

Окропу ж я й боюсь!

Г а н н а (*до Богдана*).

Я, таточку, прийшла прощатись...

Б о г д а н

Як-то?

Г а н н а

До брата їду...

Б о г д а н

Галочко! Чого ж?

Г а н н а

Так... час...

Б о г д а н

Тебе чи не образив, доню,

Хто тут?

Г а н н а

Ні, ні!

Б о г д а н

Ану, у вічі глянь!

Дивиться, гладить по голові; Ганна припадає до його.

Є л е н а

Ну, годі! Ну ж! (*Cina.*) У шийку мене цьом!

Т и м к о

Отрута!

Є л е н а

У, сердитий! Не люблю!
Як хмуришся! Ріднесенський, коханий!
Хлопчинонько! Ну, цьом іще!

Т и м к о (*цілує*).

Не муч!

Скажи, що там?

Є л е н а (*розсердилась*).

Е, це уже занадто!..

Пішла. Тимко їй услід.

Б о г д а н

Побудь ще в нас... Ти найрідніша тут...

Г а н н а

Ви всі мені... (*Втерла сльозу.*)

Б о г д а н

Без тебе діти гинуть...

Г а н н а

Пустить до нас.

Б о г д а н

Та се гаразд; але

Чого ти нас, лебідко, кинуть маєш?

Г а н н а

Тут тяжко... ще не заросла... сира
Могила неньки нашої...

Б о г д а н

Нещасна,

Вона страждала довго...

Г а н н а

А тепер...

(*Плаче.*)

Простить сльозам, що самохить...

ВИХІД VIII

Т і ж і Д о м а х а.

Д о м а х а (*виходить на рундук*).

Там люди

Ограблені прийшли... без хліба й свит —
Забрала все харцизи!

Б о г д а н (до Ганни).

От де горе...

В вікно скака, а я вагаюсь ще!

(Домасі.)

Звели бідах нагодувать, зодіть...

Та запроси на трапезу сьогодні

Усіх старців, незрячих і калік,

Та обділи їх щедро... Хай благають

Творця за нас, бо слухний час настав!

Домаха пішла.

Г а н н а

Сподіється на батька на Богдана

Весь люд...

Б о г д а н

А я достоїн зняти меч?

Чи по руці мені він? О, страшенна

То боротьба!

Г а н н а

Але без неї годі

І жити нам!

Б о г д а н

Без неї нам повік

Рабами будуть...

Г а н н а

Ох, милосердний Боже!

Невже така нам доля? Краще смерть!

Б о г д а н

Так, рибко, так! Не згине наша няня,

Коли таких дочок-лицарьок має!

Ховай тебе від лиха, милий Боже!

Г а н н а

Ні, тату! Хай Богдана криє Бог!

Богдан обнімає її.

ВИХІД ІХ

Ті ж і Єлена.

Богдан (до Єлени).

Нас Ганна кида...

Єлена (підходячи, заздру).

Що ж! Не вік тут жить:

За панною в тривозі брат...

Ганна

Він зна,

Що я в сім'ї, де наша друга мама...

Єлена

Де тато ваш другий...

Ганна

Так, пані, так!

Нам дядько був не другим — рідним батьком.

Ізмалку ще зі мною бавивсь він,

Учив співать про панські здирства думи,

Учив любить осиротілий край...

І та любов злилась з Богданом в серці,

Як пахощі ціновні та святі;

Не сором їй себе з'явити миру,

Бо не лукавство, не користь, не лжа

Її зростили... Прощайте, пані!

(Виходить.)

Єлена

Мене у вас всяк обража...

Богдан

Сама

Вразила ти її, Олесю, й дарма!

Єлена

За неї пан... я знаю...

Богдан

Не гаразд,

Моя красо! У неї щире серце...

Свята душа!..

Єлена

А в мене лядська?.. Так?

Б о г д а н

О ясочко! Хіба ще ти не знаєш,
Як заздрісно, шалене й боляче
Тебе люблю, кохаю страшним палом
Остатньої, пекучої жаги...

Є л е н а

Не видно щось... А шлюб?

Б о г д а н

Не час...

Є л е н а

Ба, пізно!

Б о г д а н

Олесечко!

Є л е н а *(пестуючись)*.

Пробач мені, прости,
Мій таточку, мій любий, мій коханий!
Ревнива я... а ти ще, мов на злість,
Ганнусю все голубиш, хвалиш... Орле!
Я б під крилом твоїм і день і ніч
Сиділа б все... *(Лащиться.)* О вуси мої любі!
Ну ж, не журись! *(Цілує руку.)*

Б о г д а н *(обнімає)*.

Зозулечко моя!

Багато дум і горя за плечима...

Є л е н а

Ти поділись...

Б о г д а н

Нащо тебе вражать?

Є л е н а

Не віриш все... не любиш ти поляків...

Б о г д а н

Суди їх Бог!.. А, ось і старшина!
Попорядкуй!

Єлена виходить.

ВИХІД Х

Ті ж і Чарнота, Глоба, Богун, бандуриста і Тиміш.

Ч а р н о т а

Пану сотнику чолом!

Богдан обніма.

Б о г у н

І наші голови!

Б о г д а н (обніма).

Богуне! Брате!

Г л о б а

Господарю мир в хату і шаноба!

Б о г д а н

Подай Господь! Але не ті часи! (Обніма.)

Ч а р н о т а

Та через те ж не вип'єш швидко й чарки...

Б о г у н

А нахильцем? (Обніма його.)

Ну, друже, будь здоров!

Ч а р н о т а

Бувай! Бувай!

Б о г д а н (до бандуристи).

А, в нас і старець божий?

Б а н д у р и с т а

З неділею святою!

Б о г д а н (обнімає).

Як живеш?

Б а н д у р и с т а

Та, на лихо, ще дибая, а очі,

Спасибі Богу, сліпнуть вже...

Б о г д а н

Чого ж

Ти рад тому?

Б а н д у р и с т а

Того, що зрїть не будуть

Нещасної України...

Г л о б а

Тепер

Усім би слід повипікати очі!

Ч а р н о т а

Щоб осліп пить?

Г л о б а

Чи в опанаса грать?

Б о г у н

Ні, щоб не мати сорому, панове,
Дивитися у вічі тим братам,
Яких до рук катюгам ми пустили...

Г л о б а

Хто попускав?

Б о г у н

А хто ж? Либонь, усі!
Якби це так, — коверзувать не стали б
Над нами тут ляхове та жиди!

Б а н д у р и с т а

Вже наступа кінець Україні нашій!

Ч а р н о т а

Що ж ми згорнули руки? Та давай
Хоч у горілці потопляти горе!

Г л о б а

Піп про своє!

Б о г д а н

Прошу вас за столи!
За чаркою й стогнати легше... Джуро!
Хрещеної!

Ч а р н о т а

І плакать веселіш...
Приносять. Богдан налива кубки.

Б о г д а н

О господи! Пошли вдові нещасній,
Україні, не розгубить дітей!

Б о г у н і Г л о б а

І ворогів позбутися навіки!

Ч а р н о т а

І процвісти на славу всім!

Б о г д а н

Амінь!
П'ють і мовчки сідають за стіл.

Г л о б а

Ну, що в Варшаві?

Б о г у н

Як там наша справа?

Б о г д а н

Пропаща річ! Нема там ні суда,
Ні захисту, ні правди нам, братове!

Ч а р н о т а

Не я казав?

Б о г д а н

Я й в голову не клав,
Щоб сейм з таким презирством на нас плюнув!

Б о г у н

О, діждуться!

Б о г д а н

На скарги всі мої
Вони сміялись прикро і кричали,
Що у раби повернуть козаків!

Б о г у н

Козак рабом не був ще споконвіку!

Т и м к о

Й не зігнеться, аж поки світі!

Б а н д у р и с т а

Ох, ох!

Хизуємось, а гнуть нас у три вирви:
Скрізь плач стоїть і лемент...

Ч а р н о т а

А король!

Б о г д а н

Та що король? Слуга покірний сейму,
Без голосу, без влади... Що хочуть,
Те й чинять з ним... В яснійшого я був
І говорив про все: він щиро слухав
І признавався, що сил йому дасть-бі
Поставити в своїм крулеветві правду,
Що любить він, шанує козаків,
Сподіється і сам на їхню поміч...

Б о г у н
Та що й казати, король вважа закон,
А королята...
Ч а р н о т а
Топчуть все під ноги...
Т и м к о
А шаблі де?
Г л о б а
Хоч молод, а козак!
Б о г у н
Лицарський дух!
Б а н д у р и с т а
По батькові!
Б о г д а н
В Варшаві
Ограбили... Я там благав, щоб нам
Хоч предківські вже закріпили землі,
Так сейм мене підняв іще на глум,
І староста надав собаці владу, —
Чаплінському, що нищить, грабить люд,
Що відтягав у мене хутір, землі,
Що наших донь безчестить і ганьбить..
Так от яка розбійнику відплата!
Ч а р н о т а
Так що ж нам дальш терпіти?
Б о г у н
Геть ляхів!
Б о г д а н
Та й сам король мені казав ласкаво,
Що привілеї суть в Барабаша,
Та він ховав їх в угоду сейму!
О д н і
Недоляшок і злодій!
Д р у г і
Зрадник! Кат!
Б а н д у р и с т а
О господи!
У с і
Смерть Іродову сину!

Б о г д а н

Брати мої! Вгамуйте серця пал,
А розуму надайте волю: вбити
Смердючого пса буде час, а тра
Нам перш дістать від цього привілея,
Тоді-то з ним підніmemo меча!

Г л о б а

А як дізнать, де сховано?

Ч а р н о т а

Попарить

Окропами або нагрить вогнем...

Б о г д а н

Тортури?! Ні! Ми гвалту тільки вчиним
І до часу покажем зуби; я
Придумав інше: Барабаш сьогодні
До мене в гості буде; ми його
Напоїмо...

Ч а р н о т а

До помочі я стану:

Хоч з шельмаком і пити не впада,
Та для України...

Г л о б а (*кепливо*).

Поступишся?

Ч а р н о т а

Та мушу ж!

Б о г д а н

Так помагайте ж, братці; язика
Замкніть в зубах, а думку в серці, друзі,
Щоб за ковшем не розгубить...

В с і

Гаразд!

ВИХІД ХІ

Єлена, Барабаш, Чаплінський, джура, пробош і перші.

Є л е н а (*входить з дверей на рундук*).

Шановному лицарству! (*Кланяється.*)

(Шепочеться з ними.)

Пробощ *(коло альтанки).*

Богдана слід од справ поспільних збити

І закрутить у власних...

Чаплінський

Але як?

Пробощ

У його єсть приймачка Леся...

Чаплінський

Знаю...

Розкішний квіт!

Пробощ

І пану до смаку?

Чаплінський

О, натуральне!

Пробощ

Пан вчинити може

Послугу нам, ойчизні...

Чаплінський

В чім же річ?

Пробощ

Одбить у сивого красуню...

Чаплінський

Мóге? мóге!¹

Пробощ

Жолнери в пана? Sapienti sat!²

Наганяють через місток других.

Богдан *(підходить ввічливо й гостинно до Барабаша, з котрим ідуть Чаплінський і пробощ).*

Шановний мій полковнику! Чолом б'ю

І дякую за ласку і за те,

Що вшанував мою убогу хату.

Барабаш

Для мене честь, мій куме... Ось новий

Підстароста — Чаплінський пан...

¹ Можу, можу! *(Пол.)*

² Для тямущого досить! *(Лат.)*

Б о г д а н
Я знаю...

Ч а п л і н с ь к и й
Свати були до позову...

Б о г д а н
Божий звол!

Б а р а б а ш
Ксьондз-пробоц наш...

Б о г д а н (звонтивши).
Наш?! Дуже, дуже радий...

Б а р а б а ш
Всій старшині, панове, мій поклон!

В с і
Чолом тобі, полковнику, за ласку!

Б о г д а н
Мій кумоньку! Венгерське посмакуй!
Ти знаєшся на винах і кобітах...

Б а р а б а ш
А! Добре! (П'є.)

Б о г д а н
Призволяйсь!

Б а р а б а ш
Старіше нас.

Ч а р н о т а
Заховане в льохах...

Б о г у н
Як привілеї!

Б а р а б а ш
Га?

Ч а р н о т а
Батьку наш, наливки посмакуй!

Б а р а б а ш (смакує).
Слив'яночка?

Ч а р н о т а
Аж чорна...

Б о г у н
Мов та совість...

Б а р а б а ш
Злипаються і губи... (П'є.)
Г л о б а
Ось скуштуй
Цього питва!
Б а р а б а ш
А! Запіканка польська?
Б о г д а н
Прошу, прошу! Мій куме, ушануй!
Б а р а б а ш
Та так мерщій уп'юся я, панове!
Г л о б а
Во здоровіє!
Ч а р н о т а
Охоти піддамо!
Барабаш скида шапку; Богдан бере її з рук і передає нишком
Тимку — до схову.
Б о г д а н (до всіх уголос).
Прошу за стіл пожити хліба-солі;
Вже вибачте, — що Бог послав, те й є!
Бо не застав, вернувшись, господині —
Прийняв Господь, а ці ще молоді...
(Показує на Єлену й Катрю, припрошуючи до столу гостей.)

ВИХІД XII

Ті ж і Єлена з Катрею.
Є л е н а (глянувши на Чаплінського).
Ой Єзус-пан!!
Б о г д а н (їй тихо).
Чого злякалась?
Б а р а б а ш
Панно!
А підійди! Красунечка... дочка?
Б о г д а н (ніяково).
Ні, куме мій... годованка... Ось дівочка!
Б а р а б а ш
О, гарна й ця!! А де хрещеник?

Б о г д а н

Десь

За горобцями...

Б а р а б а ш

Так і ми... А я вже,

Либонь, того... щось в голові гуде...

Б о г д а н

З чого б нам, куме?

Ч а п л і н с ь к и й (до Єлени).

Ясна, пишна панно,

Дозвольте рончку...

Б о г д а н (Чаплінському).

В нас того не слід...

Т и м к о

Се по шинках такий свавольний звичай...

Ч а п л і н с ь к и й

Цо, пане?

Т и м к о

То, що вже сказав...

Г л о б а

Гаразд!

Б о г д а н

За простий наш обичай вибачайте...

А от пресвітлих, дорогих гостей

Припрошуйте, частуйте, панни, гойно!

Б а р а б а ш

Од краль таких солодчий буде й мед!

Є л е н а

Таким панам сповняти кубки — вітаха!

П р о б о щ (Єлені).

Ти — квіточка, либонь, з райських садків,

Не тут цвісти їймощі...

Б о г д а н

Що ж, панове,

Не гребайте, вшануйте нам хліб-сіть...

Ось добрий борщ і з потрібкою каша,

Он осятер дніпровський до сливок,

Там порося, тут смажені карасі,

Що не доїв іще лядський щупак...

Регіт.

Не поганьбіть, мосцивії панове,
А молодих вшануйте господинь!

Б а р а б а ш

Пампушечки...

Ч а п л і н с ь к и й

Смашнесенькі...

Т и м к о

Про віщо

Говорить пан?

Ч а п л і н с ь к и й

Про віщо? Гм! Про страву...

Т и м к о

А йогомосць не пробував битків?

Ч а п л і н с ь к и й

Не пробував...

Т и м к о

То слід.

Г л о б а

Смашні!

Б о г у н

Давучі!

Регіт.

Б о г д а н

Що ж ви, панни? Частуйте охвітніш!
Припрошуйте, щоб спорожняли кубки!
Венгерського, столітнього несіть...
Щоб у ковшах аж через вінця грало!

(Підніма свій.)

За ясного полковника!

В с і *(п'ють)*.

Віват!!

Б а р а б а ш

Спасибі вам! (П'є.) Шумить вже...

Б о г д а н

Пить так пить!

Чарнота

Та це квасок... горілки б козакові!

Дехто

Гуляй, душа!

Богдан

Несіть усе з льохів! (*Підлива куму.*)

Прошу, вшануй!

Барабаш (*п'є*).

Над силу...

Чарнота

Як? За наше?

Барабаш

А! Ще за вас! (*Знов п'є.*)

Всі

Не оганьби... до дна!

Барабаш

Та чоловік же не скотина, діти,

Він більш відра не вип'є...

Чарнота

А відро

Подужа всяк!

Всі (*п'ють*).

Полковникові слава!!

Всі їдять і п'ють. Панни частують. Богдан з козаками іноді перешіптується. Чарнота все підлива Барабашу і смішить його; той регоче, втирається і роня хустку; Богдан крадькома її собі підхоплює. Тимко, завваживши, що Чаплінський сказав щось дуже люб'язне Єлені, ударив по столу кубком і мало на гостя не кинувся; його притримали. Єлена відсочила, з Чаплінський а пробощем відійшли в садок.

Впродовж цих сцен в садку співа гурт.

Гурт (*співа*).

Ой сів пугач на могилу

Та і крикнув «пугу»...

Чи не дасть Бог козаченькам

Ще хоч раз потугу!

Наші шаблі поржавіли.

Мушкети без кúрків,

А ще серце козачее

Не боїться турків;

Не так турка, не так турка,
Як ляха-магната,
Що віддана у оренду
Наша церква й хата...

Ой беруть за все побори
І за віру мито...
Та невже ж за то свавольців
Та не буде бито?!

Б о г у н

Ех, пісня ця рве душу...

К о б з а р

То не пісня,

А стогін наш...

Ч а р н о т а

От-от вже слухний час...

Розплатимось... *(Втира очі.)*

Запорошилось око...

Гуляй, душа! *(Підлива Барабашу.)*

Б о г д а н

Брати, свати, не спать!

Б а р а б а ш

Пісень, пісень!.. Та не сумних... веселих,

Як у Варшаві... «п'єнко-бардзо». Ах!

А «мазуречка-унесення»... чудо!

(Вийма ключі і дзвонить, приспівуючи.)

«Катажина панна

Пшишла до мене зрана.

І в моем покое

Встало слоньцув двоє!»

Ч а р н о т а *(йому підспівує й видирає непримітно ключі;
бряжчить).*

«Тра-ла-ла-ла, ла-ла!..

Встало слоньцув двоє!»

(Цілується з ним).

Б а р а б а ш

В Варшаві... ух! Співачки запальні...

А варшав'янки... гм!.. Біленькі... цяці;

Пампушечки... *(Зляга.)*

Ч а р н о т а (здійма у його тихо перстень, цілує).

Цмок! цмок!

Б о г д а н (бере ключі й перстень).

Тепер у нас все до спробунку... годі!

(Чарноті.)

Коли Господь попустить... Ти, як грім,

Впади на Січ хоч за день перед мене...

І приготуй... (До Тимка.) А ти, синашу мій,

Лети хутчій з оцим до жінки кума,

Перекажи полковника наказ,

Щоб віддала тобі до рук ту скриньку,

Де сховані козачі пакти...

Т и м к о (виходячи).

Вмить!

ВИХІД XIII

Ті ж без Тимка.

Ч а п л і н с ь к и й (наближається й відводить на передній кін Єлену).

Чи любий я коханій пані й досі?

Чи тут зреклась?..

Є л е н а (соромливо).

Я серцем не мінюсь,

Але...

Ч а п л і н с ь к и й

Вважай, Хмельницького вже доли

Лежить в пилу... Моя ж зійшла зоря.

Є л е н а

Світ любий всім...

Ч а п л і н с ь к и й

Так завтра я по справах

Геть виряджу Богдана і Тимка,

А сам сюди з жолнерами по паню...

Пакуй добро! (Хутко відходить садком.)

Є л е н а (сплеснувши руками).

Ох, Єзус-матко!

П р о б о щ (тихо).

Знай,

Що ти дочка католицького лона,
І наш костюл на те благословля...
(Виходить за Чаплінським.)

Б а р а б а ш

У! Варшав'янки лялі... бяле цяло...

Ч а р н о т а

Хропе уже!

Б о г д а н

Тут удалось, а там...

Б о г у н (*іде*).

Я виглядають піду мерщій на ганок.

Б о г д а н

Чи ж вигорить?

Ч а р н о т а

Надія наша — Бог!

(*Кобзареві.*)

Гей, діду мій! Хоч тугу нам розбий,

По струнах вдар, щоб кров заграла в жилах.

Б а н д у р и с т а

Та щоб недарма!.. Слухайте ж, орли!

(*Приграє і співа.*)

Зажурилась Україна,

Ніде ся подіти:

Витоптала орда кіньми

Дрібненькі діти;

Ой дрібненькі витоптала,

А більших забрала,

Назад руки пов'язала,

Під хана погнала...

Були часи, були лихі,

Та настали й злії:

Чи вмирати ж нам, чи дбати

На живі надії?

Г л о б а

Спасибі, так!

Ч а р н о т а

Нам умирати? Годі!

Стонадцять куп чортів їм в зуби всім.
Поборемось з панами!
Б а н д у р и с т а
Боже милий!
Скріпи їм дух і мужність дай серцям!!

ВИХІД XIV

Ті ж і Б о г у н, а потім Тимко.
Б о г у н (з ганку).
Летить Тимко з шкатулою!
Б о г д а н
Хвала
Тобі наш Боже!
В с і (ї Богун прибіг).
Слава! Слава! Слава!
Тимко
Добув! Добув! (Вбігає, показує скриньку.)
Б о г д а н (кладає на неї руку).
Се єсть нам меч на брань!
Б а н д у р и с т а
Тепер, Богдане, часу вже не гай!
Лети орлом на Запорожжа!
Б о г д а н
Сину!
Спровадь сю ніч до Хведора сім'ю,
Для мене ж хай готують зараз коні!..
Настав мій час... Поламано піхви...
На ворога меч голий треба зняти
І кинути на страшну гру кістки...
Подаймо ж ми на розставанні руки
На жизнь і смерть, товариші-брати!
Всі кладуть правиці на його руку при шаблі.
За наш народ ограблений, за віру,
За рідний край я голову несу, —
І хай Господь розсудить наше діло!
Завіса

ДІЙОВІ ЛЮДЕ ДО ДРУГОЇ ДІЇ:

Настя Г о р о в а — шинкарка.
Перша, друга дівчина — наймички.
Не чай — козак у рямі.
Чарнота — козак у спідниці.
Кривоніс — козак з перебитим носом.
Перший, другий козак — запорожці.
Перший, другий лейстровики — з України.
Сулима — з козацької старшини.
Тетеря — курінний отаман, запорожець.
Богун — козак з Брацлавщини.
Богдан Хмельницький — сотник Чигиринський.
Тиміш — його син.
Козаки, запорожці, поронщики, музики,
дівчата.
Діється в корчмі, на гряниці запорожських земель.

ДІЯ ДРУГА

Кін уявля глибокий узвіз; по кручах його густий ліс. Оддаєки синіє Дніпро; на другім боці мріють очерети. З правого боку, ближче до зрителів, корчма; перед ганком два столи й ослони; зліва корито, у яке вода джерелом б'є зі скелі; по дворищу розкидано каміння. Далі ліворуч, углибині, — повітки. За корчмою — кузня з станком до ковки коней; посеред дворища — слуп до прив'язі їх. Ціле дворище оточа острокіл.

ВИХІД І

Лейстрові — Сулима, Тетеря; запорожці — Нечай, Кривоніс, Чарнота; козаки й посполуд; наймички. До підняття завіси на кону чути разом різкі співи і гам. Лейстрові сидять за столами і п'ють; около них і дівчата в'ються. Бідніші козаки й запорожці по дворищу лежать мальовниче, люльки курять; дехто сидить, порається, броню справля; дехто спить.

Лейстрові (*уже напідпитку, співають*).

Ой не шуми, луже, зелений байраче.

Не плач, не журися, молодий козаче!

Не сам же я плачу, плачуть карі очі,

Що не спали з лиха аж чотири ночі!

Голі й (*співа вперек*).

Ой дурні татари, голомозі:

Через вас у мене голі носі...

Як я ноги оберну в солому —

Не втекти од мене вам нікому!

Химка (*галасує своє*).

Ой був, та нема,

Та поїхав до млина;

Бідна моя головонька.

Сама спати лягла!

Кривоніс (*затуляє їй рота*).

Цить!!

Ой був, та нема,

Поїхав на річку...

Голі й (*кричить*).

Почекайте ж, бісові татари,

Дайте тільки справлю шаровари!

С у л и м а. Та цить ти, кухво обдерта! Слухай лишень, як козаки добрі співають.

Г о л и й. Начхав я! Що ви, черевані, за пани? Що наділи жупани? А зась! Я сам козак вільний: ти собі що хоч співай, а я — впоперек; ти собі співай, а я — впоперек!

Ч а р н о т а (у спідниці сидить, щось шиє). А й правда: у кожного горлянка своя і воля своя; твоя, значить, горлянка, — ну й репетуй!

К р и в о н і с. Та де там, братчики, у його своя горлянка взялась? Тепер наші горлянки у єзуїтів проклятих та у людських панів, королят... пошкварив би їх любесенько!.. А він свою заставив ще Насті-шинкарці...

Д е х т о. Чи й справді?

К р и в о н і с. А гляньте! Сидить у рям'ї та ротом ганя, чи не всипле хто туди ледащиці? (Вийшов.)

Ч а р н о т а. Е, так і я буду ротом ганяць...

Д е х т о. Та тобі й слід з дороги...

З а п о р о ж е ц ь (з бандурою до дівчини). Вийдеш, чорнобрива, в садочок — розважити січовика?

Д р у г а д і в ч и н а. Та вам же гріх з нами й балакати...

З а п о р о ж е ц ь (приграє на бандурі).

Ой надіну кармазина,

Бо в садочку жде Марина...

Коли й є на серці горе —

Дівчинонька заговоре!

Од дуба та до дуба —

Дівчинонько моя люба;

Запорожця не лякайсь

Та міцніше пригортайсь!

Козакові тільки й долі,

Як горілки є доволі

Та як часом кароока

Сяде нишком коло бока!

Д е х т о. Так, так! У Роздерирота до кохання охота!

Сміх.

Козак (ззаду). Гей ви, дівчата! Устань котора та оброку коневі дай!

Друга дівчина. Іди до комори: зараз! (Пішла.)

Запорожець (з бандурою, до Чарноти). Скажи мені, будь ласка, небораче: чого се ти одяг жіночу спідницю?

Чарнота. Од милої подарунок...

Запорожець. А що ж ти там шиєш?

Чарнота. Повилазило хіба? Зшиваю посередині, щоб штани вийшли...

Дехто. Ну й голова! От пройдисвіт, паливода!

Запорожець. А свої де?

Чарнота. Свої?! (Свистить.) Пропив!

Запорожець. Оттака ловись!

Тетеря. Це вже достоменно вийшло, що пропив штани та й у боки взявся!

Лейстрові (з-за столу). Ха-ха-ха-ха!! Та скиньмось хоч по шагу та викупім у шинкарки штани лицареві.

Чарнота. Подавіться ви, гречкосії, своїми штаньми.

В мене й без вашої ласки вийшли штани, ще й ловкі!

(Встає й показує.) Он-то які!

Всі. Гля, братці! От мудрагель!!

Регіт.

Сулима. Нехай же він, братчики, і буде на прозвище «Бабій».

Всі. Нехай! Нехай!!

Чарнота (Сулимі). Ти коли вже наважився хрещеним батьком бути, то справляй і хрестини: частуй, мовляв, і кумів, і хрещеника!

Сулима. Гей, шинкарко, шинкарко! Горілки і меду!

ВИХІД II

Ті ж і Настя.

Настя (вбіга). Ач, хто гука! Розходився!

Сулима. Цуп сюди сулії та кухлі: хрестини справляємо... Та й сама не тікай!

Настя. Та я, мій орле, радніша, дак коли й туди тягнуть...

Ну, вже й молодці юнаки, запорожські козаки! Просто доторкнутися страшно: так і шматують!

Г о л о с (з корчми). Насте! Насте!!

Н а с т я. Зараз, зараз! Ну як мені одній на всіх настачитись! Хоч розірвись!! Гей ви, дівчата! Несіть сюди меду, і пиво, і оковитої, та глядіть мені, щоб лицарство не нудилося!

Чарнота. А про нас, низовців, і не дбаєш? Гей ти, Насте шинкова, козака болиголова! Оддай мені зараз пістолі і шаблюку!

Н а с т я. Навіщо вони Бабію?

В с і. Ха-ха-ха-ха!! І ця постерегла!

С у л и м а. Та ну, годі! Не сперечайтесь! Це, значить, кума... Ну так замість крижма подавай пістолі й шаблюку.

Н а с т я. Задля такого кума зараз! Подайте!

Ч а р н о т а. От за це спасибі!

С у л и м а (обнімає й крутить Настю). Ух, кума! Зведе хоч кого з ума!

Н а с т я (виривається). І самого чорта осідлаю!

ВИХІД ІІІ

Т і ж і К р и в о н і с.

Г о л о с (здалеку). Пере-во-зу — гей!

Г о л о с (а берега). Пожди!! Одпочину!!

Г о л о с (здалеку). По-ро-на да-вай!!

Г о л о с (в берега). Не лус-неш!

К р и в о н і с (входить, набива люльку). Не чуєте? Адже на тім боці гукають! (Сідає, креше вогонь.)

С у л и м а. Та розштовхайте хто отих лежнів!

Ч а р н о т а. А ви, пане, чи не протрусили б самі свого черева, дарма що одпасли його на наших, а тепер би то на своїх маєтностях?

С у л и м а. Маєтностях! Пане!?! Найшов чим вибивать очі, лежебока, п'янюга! Ми справунки правимо, землю пораємо, працюємо...

Ч а р н о т а. Так, так... тільки не своїми руками, а сусідськими... підневольними... на лядський кшталт...

С у л и м а. То тобі сп'яну здається...

Ч а р н о т а. Не бійся, ваша мосць, ми одно око заллемо, а другим все бачимо: заводиться у нас і кріпацтво... разом з шляхетчиною...

Кривоніс. Одпасуються на панський лад! (Курить.)
Перший лейстровий. Звісно, дармоїдам задрод, то й гавкають.

Чарнота. А щоб ти цілком опух, коли ми дармоїди; а за чиєю спиною усім вам, гречкосіям, безпечно сидіти?

Сулима. Та даймо... Тільки ви більше свою волю тішите...

Перший лейстровий. Іменно: не так оборона, як полювання на здобич...

Сулима. А через ті наскоки... часто здійсмають ще на Україну біду... байдуже їм до неї!

Чарнота. У вас вся Україна в кишені! Хіба ви дбаєте про неї? Старшина з ляхом наклада: он я вчора звідтіль прибув... Коли б ви бачили, братове, що там коїться?!

Кривоніс. Там уже через польську шляхту та й своїх перевертнів — аж стогне поспільство.

Нечай. Не через ляхів, а через панів: прості ляхи — такі ж харпаки... ми б з ними жили й вік, якби не ті ксьондзи та не дуки...

Кривоніс. Іменно, що всі дуки одним миром мазані...

Перший заporожець. Одного дідька діти!

Другий заporожець. Потурають і ксьондзам, і магнатам!

Сулима. А щоб ви так потурали невірі: вам би хотілось усіх значних винищити, а з поспільством розбоями жити?

Кривоніс. З поспільством колись і погуляємо.

Перший заporожець. Доріка розбоями, а чим його й жити, як не здобиччю з бусурмена!

Нечай. І Бог велів.

Перший лейстровий. Часом і наймити стаєт бусурменськими...

Перший заporожець. Становимось, та все проти тії ж невіри, а не проти своїх...

Другий заporожець. А ви наймити панські! По-захоплювали землі, злигались з урядом...

Кривоніс. Ще й хизуються, недоляшки під'яремні, що в лейстрові влучили: надбали собі привілеїв, та й дмуться, як шураг на вогні!

Сулима. Надбали чесно, а в ярмо шиї не вложили...

Не чай. А других упхнете? Записать у лейстрові всіх, та й уже!

Чарнота. Як у око, брате, вліпив: біди не буде!

Не чай. Пора завести вільність та рівність...

Перший заporожець. Та скасувати примхи значних!

Перший лейстровий. Так би то сейм і попустить!

Чарнота (*показує кулак*). У нас свій сейм буде — ось!!

Сулима. Забули тільки другого кулака, над собою Кодака?

Не чай. А луснув би ти з ним!

Кривоніс. Зрадники! За ворогами радіють!

Сулима. Ми зрадники? До зброї!!

Кривоніс і Не чай. До зброї! Гиньте! (*Добувають шаблі.*)

Чарнота (*між них кидається*). Стійте, братці!!

ВИХІД ІV

Ті ж і Настя, за нею козаки й музики.

Настя (*злякано*).

Ой лицарство! На бога! Угамуйтеся!

Розвалите ще корчму! Годі чвар!

Хоч пошануйте Настю Горовую!

(*Кланяється.*)

Нечаю мій! Ти, як вогонь, палкий,

Але в тебе добряче серце... Змилуйсь!

(*До лейстрових.*)

Шановнії та славні козаки!

Не ремствуйте: у вас же сивий розум, —

Чи лейстровик, чи братчик — все козак,

Все велетень... Тут веселитись треба!

Заporожці

Ага! Тепер якої завела?

Настя

Я зараз вам вточу і меду, й пива!

(*Бігає між козаків, частує, залицяється.*)

Дехто

Так би й давно!

Другі

А все провчити б слід!

ВИХІД V

Ті ж і Тетеря.

Тетеря (виходить з корчми).

Вгамуйтеся, панове і братове!
Де нелад є — там сили вже нема.
А у безсилового одніме кожен право.
Не в тому річ, щоб рівні всі були,
А в тому річ, щоб добре всім жилося:
Адже не всі на небі рівні й зорі?

Не чай

Так то ж на небі, а не на землі!..

Чарнота

Он коїться що в Польщі! Гвалт! Содома!
Своїх людей магнатство гне в раби:
Одні — пани від Бога, другі — бидло;
Один — жируй, а другий, бач, — працюй!

Кривоніс

Такі ж і тут заводяться звичаї:
Ляшки-панки, як миші в ожеред,
До нас біжать, ламають наше право...

Перший запорожець

А наші пак значні не пнуться теж
Помазатись шляхетським миром?

Другий запорожець

Вірно!

Тетеря

А де ж, панове, хата є без сох?
Для чого й в Польщі збит закон під ноги,
Бо голови державної нема,
То й гине все у гвалті та сваволі:
Без голови те ж буде і у нас...

Чарнота

А ми ж нащо?

Тетеря

Ми Україні руки...

Чарнота
А голова ж їй хто? Мо', Барабаш?!
Кривоніс
Перевертень!
Нечай
Шкарбун і зух!
Чарнота
Ще й зрадник!
Перший запорожець
От кошовий наш...
Тетеря
Баба, кваша!
Другий запорожець
[А] Морозенко...
Тетеря
Ще не твердий розум...
Все зопалу... Нам треба ж голови
Освітньої у посполитих справах,
Щоб зналася на шаблі й на пері...
Чарнота
От Хмель Богдан...
Кривоніс
Нема, як він!
Нечай
Ляхове
Його боятися, як вогню!
Тетеря
Не всі:
З Яремою не зіткнеться...
Чарнота
Чи й справді?
Тетеря
Побідник він на кволих...
Кривоніс
Не бреши:
Він бив татар та турків... а Ярему,
Собаку, я візьму на руки сам...
Життя своє заставляю...

Чарнота

Я Богдана

Сам добре знаю: ех, вояка він —
Палкий, стрімкий... і знається на пляшці.

Не чай

О? Значить, брат!

Чарнота

А розумом — за всі!

Сулима

А клопотавсь не хто, як він, в Варшаві...

Тетеря

За хутора свої та за значних...

Не чай

Не може быть!

Чарнота

Брехня та ще й велика, —

Я знаю сам...

Тетеря

Побачите колись!

Запорожці перший і другий

Перевелось козацтво...

Харпаки

Вже немає

Й заступника, либонь, нам...

Тетеря

Ні, брати,

Не згинула козача сила й слава,

І голова ще знайдеться; пильніш

Погляньте тут... надóкола!.. Панове!

Дозвольте річ держати?

Кривоніс

Ну, держи!

Тетеря

На те й стоїть братерство наше славне,

Щоб славою Україну вкривать...

Коли б не ми, — давно б вже поглинули

Україну татари та ляхи,

Бо поки нас, — їй поти жить безпечно...

Кривоніс
Гаразд сказав!
Дехто
Мов з книги!
Другі
Голова!
Тетеря
Так, значить, нам про Запорожжя й дбати,
Бо як воно на силах упаде,
То й Україна згине...
Чарнота
Правда, правда!
Тетеря
Так треба ж нам чимсь підживить себе?
Без здобичі охляли, підупали:
Ошарпані, обдерті... аж на сміх
Здіймають всі...
Кривоніс
Та він, присяйбі, діло
Провадить, бра! (*Набік.*) Тетеря щось снує...
Піймати б нитку...
Тетеря
Без війни, братове,
Де ж поживитись нам?
Нечай
Ніде, бо мир!
Тетеря
А для чого за морем є невіра?
Кривоніс
Щоб бить та вчить!..
Галас.
Лейстровики
Не можна з турком битись.
Запорожці
Чому? Чому?
Сулима
Річ Посполита...

Кривоніс
Цить!
А що нам Річ? Король хіба...
Чарнота
Він прагне
І сам війни...
Лейстровики
Що? Як?
Запорожці
Та цитьте?
Кривоніс
Годі!!
Тетеря
Послухайте...
Нечай
Не треба!
Кривоніс
Розумніш
Не скажеш!
Перший запорожець
В Січ рушай!
Другий запорожець
І гайда в море!
Більшина
Ну й молодець!
Чарнота
Чи ба, куди загнув!

ВИХІД VI

Ті ж і Настя.

Тетеря
Так на почин же вип'ємо!
Чарнота
Це — діло!
Настя ввійшла.

Тетеря (іі).
Настусю, гей! І меду, і вина —
Всього таскай, аби було досхочу...

Н а с т я

Ох, козаки, орли мої! Усіх,
Якби змогла, я б пригорнула разом!
Давайте й я ще пісню вам утну...

В с і

Гаразд, гаразд! Ану, піддай лиш палу!

Н а с т я *(співає)*.

Спать мені не хочеться
І сон мене не бере,
Що нікому пригорнути
Молодую мене.

Нехай той мене голубить,
Котрий щиро мене любить;
Нехай той мене займає,
Хто кохання в серці має...

Ох, ох, ох, ох! Хто кохання в серці має!

Г у р т

Ох, ох, ох, ох! Хто кохання в серці має!

Н а с т я

Із-під хмизу на піч лізу,
Аж луна по хаті йде;
А мій милий, чорнобривий
І на печі — то знайде!

Я на піч, а він за мною.
А я вкрилась з головою:
Відчепися — ти хоч гарний,
Цілувати незугарний...

Ох, ох, ох, ох! Цілувати незугарний...

Г у р т

Ох, ох, ох, ох! Цілувати незугарний!

Н а с т я

Я ж в морі купалася,
Я ж біди набралася;
Я ж море перебреду —
Яка була, така й буду!
Біс біду перебуде, —
Одна пройде, друга буде:

Як увізло в хвіртку лихо, —
Не зачинять її люди...
Ох, ох, ох, ох! Не зачинять її люди!

Гурт
Ох, ох, ох, ох! Не зачинять її люди!

Кривоніс
Ну й каторжна, як розпалила кров...
Музик сюди!

Тетеря
Настю! Підківками!

Нечай (*бере бандуру*).
Троїста музика ввіходить.

Якби таки або сяк, або так...

Гурт
Якби таки запорожський козак!

Дівчата
Якби таки молодий, молодий —
Хоч по хаті б поводив, поводив!

Настя
Страх мені не хочеться
З старим дідом морочиться!

Гурт
Якби таки або сяк, або так,
Якби таки запорожський козак:
Якби таки молодий, молодий —
Хоч по хаті б поводив, поводив!

Музика підхоплює. Виступає до танців перш Настя, за нею запорожець, далі кілька пар. Потім танцюють самі запорожці, і нарешті знов Настя і всі.

ВИХІД VII

Ті ж і Богун, верхи перепливши Дніпро.
Богун
Здорові, гей!
Всі

Богун! Богун!

Богун
Він самий.

Нечай
Відкіль узявсь?

Богун
Прямісінько з Дніпра.

Чарнота
Дивіться, бра! Він верхи переплинув!

Богун
В вас діждешся поронщиків...

Тетеря
В шинках
Долежують.

Кривоніс
Ну й велетень!

Сулима
Скажений!

Перший запорожець
Паливода!

Тетеря
На фіглі молодець!

Нечай
От з ким іти на турка!

Другі
Правда! Правда!

Всі
Орел-козак! І в пекло проведе!
(Оточують Богуну, здоровкаються.)

Чарнота
З'їв дутеля! (Тихо, глянувши на Тетерю.)

Тетеря (набік).
Звір'яйсь юрбі! За хвилию
Хто був божком — під лавою лежить,
А другий вже на покуті... їм треба
Нових цяцьок, як блазню-хлопчаку,
Або кийка, як на дурну отару!

Богун
Та стійте-бо, хоч чарку піднесіть!

Сулима

Шинкарко, сип!

Чарнота (*підставляє свій ківш*).

По купелі — до смаку...

Настя

От лицар наш, січовиків краса!

Такому піднести — за щастя! (*Подає ківш*.)

Богун (*бере*).

Годі!

(*До гурту*.)

Здорові будьмо!

Всі

Пий здоров!

Богун (*п'є і перевертає*).

За всіх!

Всі

Спасибі! Ну, тепер веди на море!

Куди? Чого?

Нечай

Провітриється пора

Та полататись чим-не-чим...

Запорожці

Ох, треба!

Богун

Панове, ні! Не та тепер пора,

І не до часу нам лицарські жарти:

Тепер склика Україна синів

І доруча свою нам долю-матір.

Дехто

Як так? Чого?

Другі

Хіба там сил дастьбі?

Тетеря

Нам же ніхто не помага!..

Богун

Братове!

Хто матері цуратися здола?

І без того давно вона, вдовиця,

У чужаків як наймичка жила...
А от тепер женуть її вже з хати,
Пожарами освічуючи шлях!..

Дехто

Не може бути!

Другі

Такого ще й не чуто!

Богун

Всім треба стать нам, друзі, як один!

Тетеря

За себе всяк...

Богун

Так? За свої кишені?!

За спокій свій? Простолюду ж сльоза

Вам за нівець?! Через кого Трясило,

Тарас, Павлюк і Гуня полягли?

Через своїх: не встали з ними разом, —

І воякам за волю, за свій край

Прийшлося самим із жменею завзятців

Боротися супроти ворогів!

Кривоніс

То правда...

Чарнота

Ох, та ще й яка!

Сулима

Так що ж пак?

Стояли ми за Посполиту Річ!

Ляхи ж свої...

Богун

Як сором ваші очі

Не витягне спідлоба? Мало ще

Тих шуляків, що нищать нашу віру,

Що шарпають всі землі, то й своїм

Ще потурать в смертельний час...

Всі

Що кажеш?

Кривоніс

Ти не лякай, а толком розкажи!

Всі

Мерщій, мерщій!

Богун

Я тільки єсть предтека:
Он їде той, що вам оповістить!

ВИХІД VIII

Ті ж і Богдан з козаками.

Богдан

Козачеству, преславному лицарству,
Україна б'є до землі чолом!
Вона тепер, немов підбита чайка,
До матері на лоно припада...

Дехто

Хмель-батько тут!

Кривоніс

Здоровий був, Богдане!

Другі

Що скоїлось? Яке знов лихо там?

Богдан

Старе, брати, й поновлене...

Нечай

Що ж сталось?

Богдан

Козачество! Дозвольте річ держать!

Всі

Держи! Держи! Ми слухать тебе раді!

Богдан

Вже десять літ в неволі ми цілком,
І Маслів Став похоронив права нам...
З того часу нас ворог опряга
Й затягує ярмо на наші шиї, —
А от тепер таке в нас завелось,
Якого зроду ви есте не чули:
Потоптані останнії права,
Зганеблена святая наша віра...

В с і

За віру — смерть!

Б о г д а н

Іезуїт розвів

Там унію до гвалту, до розбою:
Грабують скрізь у благочесних все;
Межує лях громадські наші землі;
Суда нема; скасовано закон;
Гвалтує пан, паскудить наші сім'ї...

В с і

Не може бути, щоб сміли?

Б о г д а н

Але так!

К р и в о н і с

А ви ж чому безправ'ю потурали?
Побабились? Звелися на тхорів?
Чи пощербилася козацькая кривуля?

Б о г д а н

Я скаржився і сейму, й королю:
На скарги ті сейм реготом одмовив...

Т е т е р я

А ясний круль?

Б о г д а н

Ось що мені сказав:

«Я вам надав ще більше привілеїв
І доручив Барабашу!» Вони
Ось де! (*Показує.*) Тут певне наше право —
На волю, віру, землю, військо й лад!

Т е т е р я

Так і гаразд!

Б о г д а н

Ех, тільки на папері!

Тому й додав мені яснійший круль:
«Безсилий я скрепить свої закони;
Коли цей сейм знищяє вам права,
То маєте ж шаблюки і рушниці?»

Б о г у н

Так, маємо! І Богом я клянусь,

Що ми дамо чортячу їм роботу!
Гей, козаки — лейстрові й низовці!
Під ноги геть топчімо хатні чвари,
На ірода всі станьмо, як один,
Щоб сатана аж затрусився в пеклі!

В с і

Так, брате, так! До бою всі!!

Б о г д а н

Я знав,

Що низовці протягнуть зразу руку!..
Спасибі вам! Я кликачів послав
По хуторах і селах... Всюди стогін
І гвалт стоїть од лядського ярма...

Ч а р н о т а

Рушаймо, гей!!

Тра помочи...

Б о г у н

Ми й сами!

Б о г д а н

Їз спільником певніше: Крим піде —
Я з Тугай-беєм приятель...

Д е х т о

З невірним?

З поганином?

Д р у г і

І віру боронить!..

Т е т е р я

Чудне немов...

Д е х т о

Та й гріх!

Ч а р н о т а

Гай-гай, та й годі!

Чи татарва ж зачепить що святе?
Поможе нам зігнуть магната-ката,
Що гірш невір... а там — пани вже ми!

Б о г д а н

Тра знищить впень... а Польща вельми дужа...

Б о г у н
А якби всі повстали?
Б о г д а н
Все певніш
Із спільником...
К р и в о н і с
Та хоч з рогатим чортом.
Аби лиш бить ляхів-панів!
В с і
Так, так!!
Б о г у н
Ну, так хутчій, бо вже сверблять і руки!
Б о г д а н
Сьогодні в Січ, а завтра в Крим...
С у л и м а
А ми
Вшикуємось...
Н а с т я
Козацтву до послуги
Моє добро: все на церкви даю!
П е р ш и й з а п о р о ж е ц ь
Ну й Настя, га?!
Д р у г и й з а п о р о ж е ц ь
Сестра, сестра козача!
Д і в ч а т а
Візьміть і в нас всі дукачі й персні!
Б о г у н
От і жартуй з дівчатами! Та я
Готовий [вмить] на ворога ударити!
О д н і
Та ще з таким от батьком на чолі!
Д р у г і
Не згине Русь!
В с і
Богдан її звеличить!
Т е т е р я
При сонці враз погасли зорі всі,
А місяць-князь ще зможе посвітити

Позиченим хоч світлом. (Богдану.) Батьку мій!
Бувай здоров і хвален во вся віки!
Б о г д а н (обніма).
А, пане брате любий, як живеш?
Т е т е р я
Учусь, служу козачій правді серцем —
І до землі я кланяюся їй...
(Кланяється Богдану.)

ВИХІД ІХ

Т і ж і Т и н к о в ч о в н і.

Т и м к о
Насилу встиг... Нещастя, горе, батьку!
Я третього загнав уже коня,
Летючи вслід...
Б о г д а н
Що скоїлось, мій сину?
Т и м к о
На дім новий Чаплінський наскакав,
Все зруйнував, спалив, добро пограбив,
Єлену взяв, а братик мій Андрій
Під канчуками вмер!..
Б о г д а н
Небесні сили!
Де ж правосуддя? Боже правий, де?!
Невже в тебе святого гніву мало,
Щоб блискавицями напасників побить?
Невже ще плач і стогін твого люду
Не долетів до янгольських осель?
За що, про що замучено дитину,
Потоптано усі людські права?!
К р и в о н і с
На палі їх!
В с і
На муки, на погибель!
Т е т е р я
Хай нас веде на ворога Богдан!

Нечай

Так, братці, — це найщирше наше серце:
Славутою воно повніш за всі!

Чарнота

Він, як орел, на шуляків ударить!

Всі (*шапки вгору*).

Богдан Хмельницький! Гетьман наш! Хвала!!

Богун

О, затремтить тепер вся чорна кривда,
Охреститься земля в її крові!

Богдан

Спасибі вам, товариші-брати,
За шану цю! (*Кланяється.*)

Росте і кріпне сила!

Я підніму бунчук за рідний люд, —
І все живе повстане скрізь за мною.
Підніметься, як хвиля нависна, —
І ворогів-напасників потопить.

До помсти ж, гей!

Всі (*добувають шаблі*).

За віру!! За наш край!!

Завіса

ДІЙОВІ ЛЮДЕ З ПЕРШОЇ ОДМИНИ ТРЕТЬОЇ ДІЇ:

Фірлей — вельми древній, регіментар.

Адам Кисіль — брацлавський воєвода.

Заремба

Ясінський

Ржевуський

Чаплінський

} військова шляхетна старшина.

Єлена — уже жінка Чаплінського.

Юзя — її служниця.

Ярема Вишневецький — князь.

Гонець.

Гайдук.

Шляхта, військові пани й панії.

Діється у Збаражі.

ДІЯ ТРЕТЯ

О д м і н а 1

Кругла зала в Збаразькій замці. На першому плані — колони й склепіння. Попід колонами — канапи. Все вбрано зоружжям. Справа від зрителів — високе кріселко; поруч, через увесь кін, стоять півколом другі, нижчі. Двері просто — вхідні, праворуч — до молельні; ліворуч — до покоїв, з пишними завісами.

ВИХІД I

Є л е н а і Ю з я. При піднятті завіси чути в молельні орган і гуртовий спів.

Г у р т (за коном).

Під покров твій, свята панно,
Прибігаємо, нещасні;
Зборони нас од напастей,
Порятуй од стріл ворожих,
Крий од наглої нас смерті!

Ю з я (йде до молельні, мочить святою водою голову й стає на коліна). Пан Єзус! Матко Свента, змилуйсь!

З молельні виходить в сльозах Є л е н а.

(Піддержує її.) Що з вами, пані кохана?

Є л е н а. Ах, Юзю! Там правили літтю... Пробощ казань читав... щоб сповідались всі і готувались до смерті... Щось чекає страшне!

Ю з я. Ох, Єзус-Марія! Пропащі ми! По місту стоїть лемент... Кара, кара Божа!.. Усюди смерть...

Є л е н а. Смерть?! Я не хочу вмирати!.. Рано... рано!.. Не нажилася я... життя мені слалось квітками... (Ридає.)

Ю з я. Заспокойтесь, пані! Може, ще зглянеться над нами панна свята!.. (Веде Єлену і садовить її на канапі під колонами.)

Чути спів.

Г у р т

Коли й гріх на нас тяжів,
Згляньсь на наші дрібні сльози
І пробач рабам покірним:

Ти еси-бо ласка й милость
Споконвіку і до суду!

Є л е н а. Ні, ні!.. Не зглянься!.. Я не можу нести щодня таку муку... Тремти за кожну хвилину... Прислухайсь до стогону, до пекельного гуку гармат... Ах! Чи ж сподівалась я такого?

Ю з я. Хто ж міг і пречувати, моя пані ласкава? Спочатку складалося все так гарно й щасливо: вельможний пан навіть шлюб з панією узяв...

Є л е н а. А як же б інакше?

Ю з я. Ну, з бранками, пані, часом не церемоняться...

Є л е н а. З бранками, з хлопками... а не з панією Єленою! Я знаю силу своєї краси і дешево б її не продала зроду! Я б і сивого упертого Богдана заставила женитись... Тільки доля поманила на інше...

Ю з я. О моя пані дрѳга, маєш рацію! Такої ясної зорі на ціле крулевство нема... І всі мусили б перед панією до ніг падати.

Є л е н а. Я про те й марила, а доля мені зраду ковала. (*Замислюється.*) Жорстоко тоді Стась учинив: всю челядь перебив... А хлопчика Андрія на моїх очах канчуками замордували... Стара няня кинулась обороняти... а їй проломили келепом голову... Ух! Я аж зомліла... Може, за це й кара?

Ю з я. За схизматів? Що пані гадає?

Є л е н а. Все ж люди... І от тепер страшний Богдан помститись і змива крив'ю весь край! І все те — через мене... (*Лама руки.*)

Ю з я. Не побивайтесь, пані кохана: то ж не по панській волі вчинилось...

Є л е н а. Але я вмовилась... втекла... і доля одурила мене, одурила, насміялася!.. Старий сич тепер гетьманом-королем, усе тремтить під його булавою, а мій магнат у пастці, мов тхір!.. Нам у вічі дивиться смерть або й катування лихі...

Ю з я. О Ченстоховська Божа Мати! Змилуйся!

Пауза. Орган грає.

Є л е н а. А як думаєш, Юзю: якби Богдан піймав мене — убив би, замучив?

Ю з я (*зрадівши думці*). Ні, пані! Як Бога кохам, ні!..

Є л е н а. Але він ревнивий... гоноровитий... не переміг би безчестя...

Ю з я. Пан гетьман без пам'яті коха мою пані... Один погляд — і його серце розтане як віск...

Є л е н а. Його серце не з воску, а з криці...

Ю з я. У панських руках і криця розм'якне...

Є л е н а. Ох, чи так же?

Ю з я. Та чи відомо ж гетьману, що пані по своїй волі втекла? Паню взято насилком, гвалтом... Я б присягнулась...

Є л е н а.. Та чи коха ще мене Богдан?

Ю з я. Чи ж здола хто панію зацурати?

Є л е н а. Ти підлещувеш... а коли б не так склалося, я б сіяла тепер владою... а тут... Ах, які докучливі думки печуть мені мозок!

Чути стукіт.

Ю з я. Ідуть сюди...

Є л е н а. Тихо!

Притаїлись.

ВИХІД II

Ті ж і Чаплінський, Ржевуський, Заремба
та Ясінський.

Чаплінський. Не знає панство, для чого нас заволаано тут?

Ясінський. Військова рада.

Заремба. Ні, лицарство хоче пана (показує на Чаплінського) наставити гетьманом...

Чаплінський. Веш, пане, що? Я зміг би ним бути, бо естем уродзоний, гоноровий шляхтич, а вацпану — зась!

Заремба. Та звісно, куди ж Волинському туру та пнутись до Литовської жертки!

Ржевуський. До правди! Чаплінських з п'ять пан за себе схова...

Чаплінський. Пане! Чаплінський ще не ховавсь ніде зроду!

Ржевуський. О? Так?

Ясінський. І по ровах бували-сьте, пане...

Чаплінський. Протестуюсь!

Ясінський (підходить близько). То я лгу, пане?

Чаплінський (ніяково). Я не кажу... але... пану, може... здалось...

Сміх.

Є л е н а (до Юзі). З його кепкують... а він...

Ю з я. То лицарські жарти.

З а р е м б а. Одначе, панове, рада радою, а моя утроба теж просить ради: тра б по чарці...

Ч а п л і н с ь к и й. Пан тільки про черево й дба...

З а р е м б а. А про ворогів панська турбація: за таким лицарем я можу спати спокійно!

Ч а п л і н с ь к и й. А що ж, пане, ваші Потоцькі та Калиновські наброїли? Одібрали есте пам'яткового при Кумейках, Жовтих Водах та Корсуні...

Я с і н с ь к и й. А для чого ж пан не прилетів туди з своїм завзяттям і хистом, а десь тинявся по закутках?

Ч а п л і н с ь к и й. Я... при справі був... на Волині.

Я с і н с ь к и й. А не в Чигирині? Не при своїм старостві? Гай-гай!

Є л е н а (Юзі). Він мене рятував...

Ю з я. А тепер на пана напасть...

З а р е м б а. Пан з Чигирина тікав із здобиччю...

Р ж е в у с ь к и й. А! З красною Єленою? Але Парісові, коли ним стати хотілось, повинно б бути у першій вогні... а не по задвірках...

Ч а п л і н с ь к и й. То клямство, пане!

Р ж е в у с ь к и й (підходить). Цо-о?

З а р е м б а (теж). Чи пан не вкрав Єлени?

Я с і н с ь к и й (теж). Чи не злодіяцьким гвалтом і нападом на самих баб?

Ч а п л і н с ь к и й (одступа). Панове, проше! Що ж то? Чаплінському ще не впадало брати гвалтом серце кобіти: кожна сама кидалась... Звичайна шляхетська потіха...

Єлена, як опечена, схоплюється; Юзя удержує.

Я с і н с ь к и й. А через ту потіху ціле пекло спалахнуло!

Р ж е в у с ь к и й. І через бабу... та шляхетська кров річками тече!

Ч а п л і н с ь к и й. Панове! Коли б я те пречував...

Єлена крикнула і закрила вид; але орган заглушив її покрик.

Я с і н с ь к и й. То зробив би пан друге паскудство?

Ч а п л і н с ь к и й. Я порохуюсь з вами, панове, за це опісля!..

Я с і н с ь к и й. Авжеж: перше Богдан Хмельницький по-
рахується з паном...

Р ж е в у с ь к и й. О, шкуру з живого здере!

З а р е м б а. Ходім до костьолу: там і воевода, і регіментар.

Всі заходять.

Ч а п л і н с ь к и й. Що ж це? Смерть? Неминучі тортури?
О триста дяблів!.. Треба тікати... і найхутче!.. Дізнайся про
потайний лаз... Де моя Леся?.. Чи брати її?.. Певно, там... *(Іде
в костьол).*

ВИХІД ІІІ

Є л е н а і Ю з я.

Є л е н а. Мене ганеблять! Усю ту кров на мою голову
плють? *(Істерично ридає.)*

Ю з я. Пані! Ластівко моя! Не діймайте тим словам віри!

Є л е н а. Чого ж вони все на мене звертають, чого? Самі
розлютували звіра... самі запалили пожежу — і на мене! А мій
Стась... ой, так не по-шляхетськи... терпить зневаги... хизуєть-
ся... Ох, як боляче! Отут горить... *(Показує на серце.)*

Ю з я. Пан не хоче дратувати їх, щоб на паню не ремство-
вали...

Є л е н а. Та пан сам готов у мене кинути каменем...
Ні, Юзю, ні! Коли сміються над любим подружжям, то чо-
ловік не рахує!.. Стась не любить мене... Жалкує, що взяв...
У!! Дурна я, дурна!! Так мені й треба!!

Ю з я. Пані здалось так...

Є л е н а. А коли любить, то ще гірше, ще гидше! *(Рве пла-
ток.)*

Ю з я. Заспокойтесь, пані!

Є л е н а. Не можу, не можу!.. Тхір! Курополох!!

Ю з я. Пані себе тільки змордує...

Є л е н а. А-а! Проклята я!! *(Зрива перли і кида.)* Слухай,
Юзю! Вони тут збираються... на раду... Я хочу знати... слуха-
ти... де б тут?

Ю з я *(кинувши оком).* Пані за тими завісами може схватись.

Є л е н а. Спусти їх! *(Ховається.)*

Юзя, зачувши орган на відпуст, виходить у двері.

ВИХІД IV

Фірлей, Кисіль, Вишневецький, Чаплінський, За-
ремба, пробощ, Ясінський і друга шляхта.

Фірлей (*сідає на крислі; поруч з ним пробощ*).

Шановнее, ясновельможне панство!
Я скликав вас на раду військову, —
Держатись більш у Збаражі несила.
Бракує в нас і хліба, і води,
Та і припасу бойового — годі!
У десять раз сильніший ворог нас
Стис в лещатах; обвалені окопи
І ранами аж світять скрізь мури...
Що нам чинить, преславні воеводи?
Чи полягти усім тут до ноги,
Чи місто здать?

Чаплінський

Ганеба, встид, панове!

Ржевуський

Це ваш Кодак!

Ясінський

Тут зброї повний склад.

Вишневецький

Цю тверджу здать — то відчинить ворота
У саме серце Польщі!..

Чаплінський

Єзус-пан!

Пробощ

О *virgo divina!* Pro nobis ora!¹

Фірлей

Так що ж чинить?

Вишневецький

Коронне військо тут;
Ми злучимось і цей ворожий табір
Розірвемо на два шматки...

Фірлей

Я жду

---

¹ О Божа Діво! За нас молися! (*Лат.*)

Від короля вісток; але, мій княже,
У його сила жменя...
Вишневецький
А мої
Гусари?
Чаплінський
Я б із жменею тих левів
Розпудив хлопів...
Заремба
Може, пане, баб?
Сміх.
Чаплінський
Цо, пане?
Заремба
То, що Збараж — не Суботів!
Пробощ
О illustrissimi!¹
Фірлей
До ради вас прошу!
Єгомосць князь провадить ждати круля;
Але як ворог ждати не дає, —
І за годину, ясне панство, тут
Заготить пекельний бенкет смерті!
Вишневецький
Її зустріть не хоче пишний пан?
Фірлей
Образа, княже! Ми не раз їй в вічі
Дивилися... Тут не про себе річ:
А чи гаразд останнє військо наше
На гибель дасть?
Вишневецький
Так крижем полягти
Перед лихим бунтовником і хлопом?
Ржевський
О, краще смерть!

---

¹ О найясніший! (Лат.)

Я с і н с ь к и й   Пся крєв!
 Ч а п л і н с ь к и й   На палі їх!
 З а р е м б а   Маш рацію, хоробрий пане; тільки
    Зверши її...
 Ч а п л і н с ь к и й   Не кат я!
 З а р е м б а   А Паріс?
 Ч а п л і н с ь к и й   Я з паном завтра...
 П р о б о щ   Не змагайтесь, діти!
    Тяжку годину Бог нам посила,
    Що не сповняли ми наказів Папи:
    Не вирвали ми схизми, а вогонь
    Очистив би їх, грішних, і настала б
    Скрізь католицька віра...
 Ф і р л е й   З цього й брань
    Знялась братерська...
 Ч а п л і н с ь к и й   Як? Брати нам хлопи.
 В и ш н е в е ц ь к и й   Лайдаки! Бидло!
 Ф і р л е й   Добрі вояки,
    Що боронили польський край від турка.
 В и ш н е в е ц ь к и й   У Польщі єсть лицарський славний меч!
 Ф і р л е й   Оборонив він нас при Жовтих Водах,
    При Корсуні...
 В и ш н е в е ц ь к и й   Нестети! Винні ви,
    Пани мосциві, а не військо! Зроду

Ви про війну не дбали і в гадках:
На розкошах розпестивши всю силу,
За клоччя ви вважали козака, —
Мов на бенкет, ішли його карати,
А в клоччі тім з'явилась сила й вас
Перевернула та й пішла пожаром...
Хто на чолі поставлений був там?

Ф і р л е й

Ті, що не раз служили Марсу славно!

В и ш н е в е ц ь к и й

Та й віддалились в лабети козаку...

Ф і р л е й

Фортуна зла і ненадійна зрада.

Ч а п л і н с ь к и й

І необачний вибір ватажків...

З а р е м б а

Але, панове, що було — минуло,

А ми тепер даремно гаєм час:

Богдан влетить і нас живих пошкварить.

Мені ж свого жаль сала, далібуг!

Р ж е в у с ь к и й

А пан придбав його...

Я с і н с ь к и й

З цебер...

З а р е м б а

Тим бардзей!

П р о б о щ

Salutio ex coelol¹

З а р е м б а

Треба нам

На час хоч замиритись.

К и с і л ь

Ясне панство!

Дозвольте річ держати.

Д е х т о

Хто? Кисіль?

---

¹ Спасіння з неба! (Лат.)

Другі

Ми раді вчуть і пана воєводу.

Кисіль

Як ситая, незорана земля
Лиш будяки замість пшениці родить,
Так воля в нас безкрая, золота
Не на користь іде, а на сваволю...

Вишневецький

Зневага то!

Чаплінський

Ганеба!

Пробощ

Пан — схизмат?

Кисіль

Так, я схизмат, я грецького закону,
А серцем я — щиріш за вас поляк
І боляче люблю свою країну!
Сто літ тому, перед Жігмондом ще,
Україна єднатись стала з Річчю —
І справа йшла любесенько, без чвар.
Ріднились ми, росла на силах Польща,
І багатів та цвів наш пишний край...
Коли це враз — чи то пекельна заздрість,
А чи пиха безглузда — збили гвалт:
Пани пішли забрать козачі добра,
Ксьондзи взялись їм віру поламать —
І занялося пекло! Панство, друзі!
Одумаймось, не лиймо дарма кров,
Одсахнемось од гвалту та розбою:
Нехай любов приспить оту злобу
І заживить ойчизні тяжкі рани!

Вишневецький

Пан гетьман теж одної думки?

Фірлей

Так!

Вишневецький

Щоб бунтарям дать пільгу й одростити

Ще пазурі та зуби на панів?
Фірлей
Князь помиливсь... Тепер вони лиш можуть
Нам пільгу дати... а ваш вогонь та меч
Зміг роз'ярить приборканого звіра,
А не спинить...
Кисіль
Панове! Fiat рах!¹
Вишневецький
Як мир? На чім? На тім, що Хмель з нас правив?
Шляхетство дати значнім лейстровикам.
Знести усі костьоли на Україні
І вигнати католиків, жидів?
Пробощ
Єзусе-пане! Свента вяра гине!
Ржевуський
Знущаються над Sacramentum² пси!
Кисіль
А хто жидам давав церкви в оренду?
Одні
Ет, то пся крев...
Другі
Схизматам муки!
Пробощ
Амен!³
Фірлей
Король того не хоче...
Чаплінський
Цо там круль?!
Ржевуський
Ми сами крулі!..
Ясінський
Шляхтич на загороді
І воєводі рівен, пане!

---

¹ Хай буде мир! (Лат.)

² Святощами (лат.).

³ Амінь! (Лат.)

Другі

Так!

Пробош

Єдиний лиш над всі владика — Папа.

Дехто

Схизматів бить! До пекла їх!

Чаплінський

Завстид

Лякатись нам!

Вишневецький

Тим бардзей, що в поміч!

Одні

По згоді в нас однімуть хутори

І все добро...

Другі

Ганеба! Veto! Veto!¹

Фірлей

Панове! Дайте слово! Це не сейм!

Забули-сьте, що я коронний гетьман

І власть моя...

Вільшина

Той зрадник, хто — за мир!

Конецпольський, Заремба, Кисіль (*встають і до шабель*).

До зброї!

Вишневецький та Дехто

Вмент!

Пробош (*стає між них*).

О найясніша панно!

ВИХІД V

Ті ж і гонець

Гонець

Листа прислав ось найясніший круль.

Фірлей

От певна нам і рада, і надія.

(*Читає нервово.*)

---

¹ Не дозволяю! Не дозволяю! (*Лат.*)

Всі зразу притихли.
О, горе нам! Кара нас Божий грім...
Розбитий круль!

Всі
Коронне військо згибло?!

Фірлей
Лягло усе... Може, й яснійший круль...

Всі
Погибель нам!!

Пробощ
Voluntas tua fiat!¹
(Пауза.)

Заремба
Що ж нам чинить?

Кисіль
З Богданом Хмелем мир!

Фірлей
Тим визволим ми круля із лабетів...

Заремба
Так нарядить до Хмеля посланця...

Ясінський
А підкупити б?..

Заремба
Хмеля? Там і прорва!
Він Польщу всю ковтне...

Ржевський
А то татар:
Ті продадуть і батька за дукати!

Ясінський
Напевне, так, та треба і значних...

Пробощ
Виговського... він з шляхти...

Фірлей
Ні, Тетерю!

Чаплінський
І ошукати потім...

---

¹ Нехай буде воля твоя! (Лат.)

З а р е м б а
    А як хваливсь!
Я с і н с ь к и й
                                    Звитяжець баб, дітей!

З а р е м б а
    Його б оддять Богданові в заставу...
Д е х т о
    Він бучу зняв...
Д р у г і
                                    Нехай і визволя!

Ч а п л і н с ь к и й
    На бога, панство! Цо ж то?
В и ш н е в е ц ь к и й
                                    Гайда в поле!
    За мною!
Ч а п л і н с ь к и й
    Там видима смерть...
В и ш н е в е ц ь к и й (виходячи).
                                    У! Тхір!!

Д е х т о
    Шкодливий кіт, а на розправу — заець!..

ВИХІД VI

Т і ж і г а й д у к.

Г а й д у к
    Ворожі скрізь шикуються повки
    І оточають Збáраж!
П р о б о щ
    Finis! Finis!¹
О д н і
    Рятуймося!
Д р у г і
                                    Погибель, смерть нам всім!

К и с і л ь
    Спустити стяг!..

---

¹ Кінець! Кінець! (Лат.)

Дехто

Чаплінського віддати!

Чаплінський

Ой, змилуйтеся, мої пани ясні!

Тортури... смерть...

Пробощ

Панове! Слушна рада!

Чаплінського візьме для мук Богдан, —

І постраждать — то честь: єден — за мнозі!

Але щоб більш Богдана вдовольнить,

То віддамо назад йому Єлену.

Фірлей

Правдива річ, свята!

Чаплінський

Навіщо ж я?

Невже, пани... дасте ви... шляхту хлопу?..

Богдану треба жінки... хай бере!

Пошліть йому Єлену вже... на втіху...

На мене ж згляньтесь...

Фірлей

Жінку пан дає?

Чаплінський

Так, так... даю!.. Везіть йому Єлену!..

Наскучила... натішивсь — та й уже!!

ВИХІД VII

Ті ж і Єлена.

Єлена (*хутко і гордо виходячи з-за завіси*).

Я чула все — і сором криє щоки,

Що я змогла такого покохать!

Ви свій язик оmanoю мастили

І зброїлись у мужність хвастівну...

(Показує на серце.)

А тут у вас — гніздо гидкої жаби,

Де кублиться зрадецьтво, лжа і страх...

Чаплінський хоче щось сказати.

Від мене геть, мерзотний недолюдку!
Безчэсника не хочу й слухать я!!

Чаплінський пірнув у юрбу і втік.

А ви, мізернії нащадки сили й слави,
Звеличені безсиллям та стидом
І грізні лиш на похвалки та з кволим...
Ви дужому вклоняєтесь до ніг:
За спокій свій, за ласощі й розпусту
Готові ви оддати й честь свою,
І честь жони, і навіть доні цноту,
Аби самим закритись од біди...
Над іншим гвалт... неслава... і публіка
Вам за нівець... Що вам жіночий стид?!
Так! Я піду в ворожий стан Богдана,
І коли що в грудях його не лід,
То буду я над краєм панувати!

Всі остовпіли.

Завіса

ДИЙОВІ ЛЮДЕ ДРУГОЇ ОДМІНИ ТРЕТЬОЇ ДІЇ:

Богдан Хмельницький — гетьман.

Тетеря — полковник, близьке до гетьмана лице.

Виговський — писар при Богдані.

Богун
Кривоніс
Нечай
Морозенко
Чарнота

} полковники.

Тимко — син Богдана.

Бандуриста — сивий дід.

Джура.

Ясінський — посланець польський.

Єлена Чаплінська — бувша коханка Богданова.

Козаки, гайдуки.

Діється під Збаражем.

ОДМІНА 2

Середина намету Хмельницького, доволі розкішна: турецькі канапи, столи; багато дорогої зброї. Ввійстя вхідне і наліво до спальні.

ВИХІД І

Тетеря і джура.

Тетеря

Ясновельможний гетьман де?

Джура

В покої,

Я ось готую зброю.

Тетеря

Сповісти,

Що я прийшов...

Джура

В ту ж мить, вельможний пане!

Тетеря

А чи в гуморі єгомосць?

Джура

Вони

Щось гнівались страшенно на Чарноту.

Тетеря

Візьми собі на шапку — ось дукат...

Ти хорошун і славний в мене хлопець!

(Гладить.)

Ну, а про що розмова йшла? Не чув?

Джура

Про то... Еге ж, здається... про Чаплінських.

Тетеря

А сердився?.. Ось ще тобі дукат. *(Дає.)*

Джура

Либонь, про те, що він не розшукав...

Аж стукали по столу кулаком.

Тетеря

На стьожечку! *(Дає якусь монету.)*

Джура

Спасибі, ясний пане!

(Виходить.)

Тетеря

Ну, це гаразд! Тепера знаю я,
Що в сивого торить вогнем ще рана
І не вгасив її побідний гук...
Се буде знов мені шляхом в те серце...

Джура (*ввиходить*).

Ясновельможний гетьман пана жде.

Тетеря йде до спальні, а джура прибира намет і вибігає часами
у стан.

ВИХІД II

Богдан, Тетеря і джура.

Гурт (*недалеко за коном співає*).

Ой Богдане-тату!
Вернув нашу хату —
Щасти тобі Боже!
Не забуде зроду
Корсунь, Жовті Води,
Кодло все вороже!

Богдана (*голос*).

Вина сюди і люльку!

Джура

Зараз, вмить,

Ясновельможний гетьмане і пане!

Гурт

Та немає лучче,
Та немає краще,
Як у нас на Україні, —
Що немає жида,
Що немає ляха,
Та не буде й унії!

Богдана (*голос*)

Щоб румака готовили!

Джура

В сідлі

Вже він стоїть, ясновельможний пане!

Тетеря (виходить улесливо за Богданом).
Твої листи збентежили всю чернь:
Покинув скрізь славетний пан — крамницю.
Кравець — шитво, гончар — свої горшки,
А хлібороб — плуги й рала... і тільки
Лиш ковалі по кузнях, знай, кують:
На списи йдуть і лемеші, й чересла!
Загонами шикується весь люд
І полум'ям шляхи собі проводить.

Богдан
Гаразд, гаразд! Хай світять ворогам:
Згадається їм унія й Суботів!

Тетеря
Одно тільки: озвірена юрба
З п'яних очей не розбира нікого...
І всіх панів — бодай би то й свої —
Упень руба, а добра геть руйнує!

Богдан
Що діять? В них — вся сила...

Тетеря
Та лиха!
Коли в греблях вода, то зерно меле,
А як прорве, то понесе і млин...

Богдан
Та млин отой з греблями й є неволя...
Нехай знесе — поставимо другий...
А паводі тепер спиняти годі!
Я обіцяв голоті всі права,
Зрівняти чернь з лейстровиками навіть.
І тим підняв супроти ворогів
Таку страшну, необориму силу...

Тетеря
О, що й казать! Твій розум, що орел...
Але ж і те: обіцянки — цяцянки!..
Бо сили ті, що ясний гетьман зняв,
На всі боки пекельні й небезпечні:
Татарин звір, розсатаніла чернь...

Тим більш думок непевних...
Д ж у р а

Ясний гетьман,
Полковники-пави...
Б о г д а н

Проси, проси!
Тетеря виходить.

ВИХІД ІІІ

К р и в о н і с, М о р о з е н к о, Н е ч а й.
В с і

Чолом тобі, ясновельможний батьку!
Б о г д а н

Здорові, діти, лицарі-орли!
Що доброго?

К р и в о н і с
Од башти аж до річки
Ворожії гармати всі мовчать, —
Хоч зараз можна добувати місто.

Б о г д а н
Заціпило?

М о р о з е н к о
Шкереберть всі!

Б о г д а н
Гаразд!

Н е ч а й
А я ще скрізь околиці пошарпав.

К р и в о н і с
От жаль, що я між вами там не був —
Ех, з хлопцями ми погуляли б ловко!
Що за бенкет, як місто все пала,
А вороги мов смерть бліді трясуться.
Запалиш люльку з вогнища та, знай,
Тільки кричиш: «Ануге, хлопці, шпарче!
Піддайте жару, не жалійте рук
Та приговорюйте: «За те вам і за тее!»

Морозенко

Аж дух зрива! Так в січу б і махнув!

Богдан

Завзяті ви, полковники, занадто:

Як так чинить — пустиня буде скрізь...

Та й не впада, панове, будь жорстоким:

Лежачого уже, мовляв, не б'ють.

Нечай

А нас ляхи — як завжди шанували?

Кривоніс

Четвертували, шкварили в биках...

А надто той Ярема, пес пекельний...

Ну й допадусь!

Богдан

Так ми ж, бра, не ляхи!

ВИХІД IV

Ті ж і Богун.

Всі

Богун! Богун!

Богдан (*обнімає*).

Вітаємо звитяжця!

Богун

Товаришам і батькові чолóm!

Іще привіз братам я трохи слави!

Всі

Тобі хвала!

Богдан

Як справивсь, розкажи!

Богун

Під Зборовим було коронне військо.

Ми ж уночі болото перейшли

Та й вдарили нальотом з Тугай-беєм...

Не ждали нас відтіль пани-ляхи —

Шатнулися урозтіч — і до лясу...

Всі кинулись... А ми їм навздогін

Давай локшить та сікти на капусту:

Все поле вкрив блават і оксамит.
Сто двадцять маж обозу захопили!

Б о г д а н
Тепер, брати, вся Польща у ногах;
Здобудемо за дві години Збараж —
І до Варшави просто на їх сейм!

В с і
Хвала, хвала!!

Б о г у н
Ух, славно, батьку любий!

Б о г д а н
Венгерського нам, джуро, піднеси!

К р и в о н і с
Горілки краще, гетьмане!

М о р о з е н к о
А правда!
Вино — квасок.

Н е ч а й
Не пройме козака.

Б о г д а н
Ну, подавай скаженої, щоб грала
Та пінилась!

К р и в о н і с
Ця розворушить кров!

Наливають кубки, розносять. Видно, що за шатром Тетеря спиняє
чогось Чарноту.

Б о г д а н
За козаків, за славне Запорожжя!

Б о г у н
За Україну-матір!!

Н е ч а й
За наш стяг!
Щоб за годину над Збаражем маяв!

Б о г д а н
Дай Господи! Тепер на Збараж! Гей!!
Коня мені!
Кривоніс виходить.

ВИХІД V

Ті ж і Тетеря.

Тетеря (*хутко входить і тихо Богданові*).

Я маю новину...

Богдан

А що таке?

Тетеря (*одводить його наперед*).

Дізнався я, гетьмане,

Що в городі Чаплінські!

Богдан

О?! Невже?!

Тетеря

Їх видадуть гетьману, коли місто

Ощадимо...

Богдан

Що діяти?.. Біжи скажи мерщій,

Щоб привели... Хай посланці прибудуть...

Обох! Обох!!

Тетеря виходить.

Не чай

Що ж, батьку наш, рушать?

Богдан

Тривайте ще... Я дам, панове... гасло...

Богун

Тут вправитесь, братове, і сами,

А в поміч нам дай, батьку, тисяч зо три.

То короля в полон заберемо.

Богдан

Щоб маєстат? Його яснійшу мосць?!
Да не коснеться ваш повік і палець

Священної парсони короля!

Король — наш пан; йому — ми вірні слуги:

Не на його повстали ми — на сейм!

Богун

А защо ж він ішов нас воювати?

Богдан

Ну... дуки всі... і Річ те вимага...

Не ч а й

Не вмер Данило — трясця задавила!

Б о г у н

Ет, що й казать, хіба не один чорт,

Чи батька раз у лоба, а чи й двічі?

Б о г д а н

Ми захистим його крулевську мосць,

А він за те нас возвеличить гойно...

Не ч а й

Та ми тепер взяли права й сами!

М о р о з е н к о

А їх почот і шана на стобіса?

Б о г у н

Нас звеличає шабля, а не круль!

Б о г д а н

О сліпачі! Не меч царствá будеє,

А певний глузд у справах обчеських:

Без голови — нікчемні руки й ноги!

Я владою, наданою мені,

Всім бороню на короля вдаряти!

Тепер якраз нам можна мира взять,

Корисного для нас і для України, —

Того я й жду від міста посланців...

Б о г у н

Як? Збáража не будем добувати?

Не ч а й

Та ти ж подав до бою вже наказ!

М о р о з е н к о

Це штука!

Б о г д а н

Я... не хочу марно лити

Рідної крові... бо здадуть і так...

Б о г у н

Ей, гетьмане! Упустиш тільки дóбу

І час даси спочити ворогам.

А як, бува, лях в руки нас піймає,

То жодної ощади вже не жди!

Б о г д а н

Провчили ми магнатів... час і згоді!

Б о г у н

Уся Волинь, Україна й Подоль,
Коли зовсім ми не задавим ляха,
У пазурах застогне, й зарида,
І прокляне своїх братів навіки!

Н е ч а й

Ми власними кістками вкрили край —
І з півшляху звертати б то?

М о р о з е н к о

Не згода!

Упень рубать всіх наших ворогів!

Б о г д а н

Забули-сьте, панове, що я гетьман
І на війні мій голос — всім закон!
До лав усі! І ждять мого наказу!
Всі понуро виходять.

ВИХІД VI

Б о г д а н сам.

Б о г д а н (*вслід*).

Не похилить, панове, вам мене!
Згартована на крицю в мене воля,
І буде так, як порішить Богдан!
Вам хочеться гармидеру й сваволі, —
Не вдасться! Ні! Я певне право й лад
Постановлю, збудую на Вкраїні...
Вже кайдани розбиті... час, пора
Прикроїти їй власну одежу...
Тільки біда, що всяк бажа свого...
І мозок схне, як погодить бажання?

(Пройшовся, потираючи лоб, і сів, замислився. Пауза.)

Чи не чиню я кривди?.. Та невже
За ту красу продам я Україну? (*Встає.*)
О ні! Шельмовство пріч!.. Уже настав

Справдешній час дати мир... Я без принади
З них виправлю для України все!
У справах цих не зрушить мене баба...

(Пройшовсь.)

Та й то іще: мо', знаджують ляхи,
Щоб виграти годину?.. О, не раджу
Мене дурить!.. Все в попіл поверну!!
Перетрощу остатнюю цеглину!
Живого пса і кішки не лишу!..
Ні, там вона!.. Як тут пече, у грудях...
Зірвали знов з старої рани струп...

ВИХІД VII

Богдан і бандуриста.

Бандуриста

Бувай здоров, наш батьку, наш гетьмане!

Богдан *(обнімає)*.

А, друже мій! Відкіль? Коли? Куди?

Бандуриста

Із Києва сюди. Тобі владика
Благословення нерухоме шле.

Богдан

З смиренієм і благодією приймаю.

Бандуриста

Ти зняв меч за віру пресвяту.
За рідний люд, знеможений у муках, —
І по церквах знов дзвони загули,
І люд ожив, повеселів, одягся...
Вся Русь тобі низенько б'є чолом
І молиться за гетьмана-зборонця.

Богдан

Спасибі їй! Спасибі діточкам!
Для мене то найкраща нагорода!

Бандуриста

Тобі до рук Господь дав грізний меч
Так не зверни ж з високої дороги

Ні ради добр, ні ради власних втіх;
А пам'ятай, що лиш свята потреба
Здола замить пролиту людську кров.

Б о г д а н

Твої слова цілющою росою
На душу впали...

Б а н д у р и с т а

Там їх і ховай,
Та бережи, щоб не розвіяв вітер.

Б о г д а н

Ховатиму.

Б а н д у р и с т а

Спини ти татарву!
Розкинулось хижацтво геть по краю,
Плюндрує все і спільників своїх
Бере в ясир... Тікають бідні люди
Геть аж за Псло, в Московські вже степи...

Б о г д а н

Біда із нею... поміч і руїна...

Б а н д у р и с т а

Невіра, бач, і хрест...

Б о г д а н

То до часу,
А ми тепер в колодочки вже вбились,
І без невір заміцнимо права...
Готую я щось інше Україні...

Б а н д у р и с т а

Увесь народ надію поклада,
Що визволиш від рабства та неволі...

Б о г д а н

Україну я високо здійму,
Дай тільки час...

Тетеря ввіходить.

Б а н д у р и с т а

А вже б пора нещасній,
Зруйнованій, знесиленій в біді
Спочить певніш, загоїть тяжкі рани!

Богдан

Так... Але ти здорóживсь — одпочинь!

Гей! Нагодуй і дай притулок, джуро!

Богдан обнімає старця. Джура виводить його під руки.

ВИХІД VIII

Богдан і Тетеря.

Богдан

Ну що? Як там?

Тетеря

Все сповнять, як бажав...

Богдан

Коли ж, коли?

Тетеря

Вже поїзд рушив з міста...

Богдан

Де? Тут уже?

Тетеря

Ще їдуть за валом,

Але на башті білий стяг вже має.

Богдан

За півгодини... певно, будуть?

Тетеря

Так.

Богдан

А в поїзді...

Тетеря

Примітив, єсть і пані...

Богдан

І пані єсть? Мій друже, мій Стешко́...

Я щось хотів сказати... не згадаю...

Щось кров мені ударила в виски...

Перехилив венгерського надміру!

(Одкрива приполю й повертається до повітря.)

Тетеря

Ох, боже мій! Може, подать води?

Богдан

Ні, байдуже! На вітрі зараз пройде...

Тетеря

Спочив би пан...

Богдан

Ото ще! Не малий! *(Підходить.)*

Я дуже рад... тобі я дуже радий...

Умієш ти розважити нудьгу... *(Обнімає.)*

На́ перстень цей від щирої любові...

Тетеря

О гетьмане, мій батьку дорогий, —

Для мене то, ясновельможний, щастя!

ВИХІД ІХ

Ті ж і джура, а потім Виговський.

Джура

До милості гетьманської прийшов

Виговський пан...

Богдан

А, писар? Хай іде!

(До Тетері, що хоче йти.)

А ти куди?

Тетеря

На чаги. *(До себе).* Не люблю я

Писарчука... За шкапу в татарви

Богдан узяв до послуг цього лиса...

Не всидіть нам обом в однім мішку... *(Пішов.)*

Виговський *(низько кланяється).*

Величному, вельможнішому пану...

Богдан

Здоров, здоров! Ну, як там в тебе, що?

Виговський

Молдавського господаря Лупула

Прийшли листи: віта тебе, як брат,

І помочі проти волохів просить,

Що нападом на край його ідуть.

Б о г д а н

Послать мерщій господарю потуги:
Собратові докласти воза — слід!

В и г о в с ь к и й

Воістину. Май, пане, на увазі, —
В господаря красуня є дочка...
Чи не гаразд було б з ним поріднитись?

Б о г д а н

Тимка послать... Ця думка не пуста...

В и г о в с ь к и й

За нею вслід ще лине ширша...

Б о г д а н

Годі!

Ти знаджуєш...

В и г о в с ь к и й

Я вказую мету,
Куди сягнуть могутим льотом можна:
Вчинивши мир преславний з королем,
Пан впорядить безладдя на Вкраїні,
Молдавію ще візьме під крило,
Заручиться сусідніми панствами
Й сю булаву зміня на... берло...

Б о г д а н

Цить!

Не воруши таких гадок, бо з чаду
Лиш голова макітриться...

В и г о в с ь к и й

Слаба,

А не така, як в велетня — Богдана!

Б о г д а н

Зміркуємо... Ти одпиши листа!

Виговський кланяється й виходить.

ВИХІД Х

Б о г д а н, а потім д ж у р а.

Б о г д а н

А чом не так? Фортуна нам слугує...
Тимка женить... Молдавію здобуть...

Злучить Волощину, Мультанщину, Україну...
Самому стать... Ху! Аж мороз пішов
І догори піднявся волос... Джуро!
Давай вина, бандуру!.. Що смутний?

Д ж у р а

Ясновельможний гетьмане, за домом:
Там ненька є, сестра... а чи й живі?

Б о г д а н (*приграючи на бандури*).

Не сором пак журитись козакові!
Повернемось ми з славою назад...
Розвеселись! Бач, гетьман твій радіє...

Д ж у р а

Дай господи нам швидше в Чигирин,
А славному ще більше, більше слави!

Б о г д а н (*побренькавши, випив кубок, знов побренькав*).

Ні, щось мене не слухає струна,
Тремтить рука, тремтить щось тут у грудях...
Джура виходить; вбіга Тимко.

ВИХІД ХІ

Б о г д а н і Тимко.

Тимко

Ти, батьку, знов догоджуєш ляхам?
І випустить їх хочеш із лабетів,
Коли й король...

Б о г д а н

Про його й дбаю я.

Ми в вірності йому заприсягались!

Тимко

Всі ремствують, що гасла не даєш,
Що міста брать не хочеш через бабу...

Б о г д а н

Заціплю їм! У пельку вб'ю поклеп!
Мені здають все місто... миру просять...

Тимко

Але дають Єлену ще за те...

Б о г д а н

Украдене, своє я правлю...

Тимко

Тату,

Я б і не взяв, пробач мені...

Богдан

А як?

Лишив би там у ворога на втіху?

Тимко

Повісив би на шиї у ляха,

А злодія б посадовив на палю!

Богдан

І тільки б то? Злодюга того варт;

Але вона насилком, гвалтом взята...

Як боронить себе змогло б дівча?

Тимко

Вона сама втекла! По своїй волі...

Богдан

Не може бути!

Тимко

Я знаю, батьку, це:

Умовилась з Чаплінським...

Богдан

А-а! Гадюка!

Мені цього ти перше не казав!

Тимко

Не хтів вразить... Вона мене умисне...

Ні в чім не слід діймати віри їй!

Дурманить все...

Богдан

Але почім ти знаєш?

Тимко

Упевнився цим серцем... Ох, не вір

Ні пестошам, ані сльозам — одурить;

Пригорнеться, а ніж в руці хова —

І сонного зрадливо ним ударить...

Душа її невірна, як та ніч!

Богдан

Ти щось таїш? (Скаженіє.)

Тимко

Не вір, не вір їй, батьку!

За пазуху гадюки не бери...
О, я б таких спік на вогні і попіл
Розвіяв би на вітрі по степу,
Щоб не було й зарази!
Б о г д а н (*хапає його за руку*).
А! Тварюко!
Невже? Невже?
Т и м к о
Одвів мене Господь...
Б о г д а н
Уб'ю, як пса! (*Заміряється булавою*.)
Т и м к о
Я не боюся смерті —
Гріха не мав...
Б о г д а н
Але на батька йшов!
Т и м к о
Не відав я...
Б о г д а н
Так відала ж гадюка!
Т и м к о
Вона, либонь, щоб очі одвести...
Б о г д а н
О, каторжні!!
Т и м к о
Я в тім безвинен, батьку!
Б о г д а н
Клянись мені!!!
Т и м к о
Усім, що є святе, —
І матері могилою сирію! (*Пауза*.)
Б о г д а н
Збирайсь мерщій, в Молдавію рушай!
Т и м к о
Чого?
Б о г д а н
З повком господарю на поміч...
В його дочки ти серце завою!

Тимко

В пресвітлої? Це поглум наді мною!
Чи гляне ж пак вона на козака?

Богдан

На козака? На гетьманського сина!

Тимко

Ярема-князь туди небога шле...

Богдан

То що, як князь? Помірятись здолаю!
Я чоботом Ярему розчавлю,
Я поведу в Молдавію сто тисяч,
Я пишний край в руїну оберну,
А дочку ту в господаря дістану!

Тимко

Хай буде так, як твоя воля...

Богдан

Вмить

Готуйсь в похід!

Тимко

Прости й прощай, мій батьку!

Богдан

Бувай здоров!.. Я розпорядки дам...

Тимко виходить.

ВИХІД XII

Богдан і джура.

Богдан

Тимко поклявсь... Його язик ще зроду
Не знав брехні... Але вона, вона!..
З отцем жила, до сина залицялась,
А ворога манила до жаги...
І той влестив, підбив її до зради!
Ну, допадусь до харцизяки —
У! Проводи у пекло бучні справлю!
На вугіллях пектиму день у день,
Мотатиму на мотовилах жили,

Собаками...
Д жу р а (*входить*).
    Жде пані й посланці!
Б о г д а н
    Впусти її, а посланців тих згодом...
        Джура пішов.
Через хвилину, через мить одну...
Побачу знов мою побиту квітку...
    (*Хапається за груди.*)
Отут пече, немов смола кипить;
Але здавись і здержся в гніві, серце,
Помстись гаразд, не похопись судом!

ВИХІД XIII

Є л е н а і Б о г д а н.

Є л е н а (*у французькій сукні, зап'ята чорним флером*).
    Мій таточку, сподіваний, коханий!
Б о г д а н
    Подалі геть! Від пані ляхом тхне,
    І щоки ще палають од цілунків.
Є л е н а
    О, я безвинна...
Б о г д а н
        Силою б то взяв?
Є л е н а
    О, гвалтом!.. Я боролась до загину...
Б о г д а н
    Та й обняла в знесилоньці ляха
    Зрадливою, продажною рукою,
    Й на ліжко з ним покірливо пішла,
    Всміхаючись, голубила катюгу?
Є л е н а
    О боже, ні!.. Яка страдніця я!
    Мене взяли як бранку до світлиці,
    Сторожею обставили мене,
    Щоб не змогла на себе зняти руки...

О, скільки сліз я нишком пролила
 І скільки мук перенесла, мій орле!
 Б о г д а н
 Подумаєш, як настраждалась — страх...
 На ласощах ясновельможна пані!
 Є л е н а
 Я з голоду хотіла смерть прийняти, —
 Аж десять днів і ріски в рот не брала...
 Б о г д а н
 Не видно щось по панії поста...
 Є л е н а
 Мене слабу... без пам'яті звінчали...
 Б о г д а н
 Ну, зараз же і розговорілись...
 Є л е н а
 Ох,
 Хоч пошануй мене, вельможний пане!
 Ніхто мені там не подав руки...
 Я день і ніч Богдана виглядала,
 Щоб визволив нещасну із тюрми:
 Я думками тебе шукала всюди,
 Я серденьком з тобою лиш жила...
 Б о г д а н
 Може, з Тимком? Чи не забулась пані?
 Є л е н а
 Тимко... як син коханого отця...
 Був рідним теж... його любила кривно...
 Б о г д а н
 А більше ні? (*Лютю.*) Як здержала земля
 Тебе, лиху? У пеклі, в пеклі місце..
 На покуті!!
 Є л е н а (*гордо*)
 Тепера мою честь
 У багнищі, в смітті топтати вільно:
 Хто захист дасть мені від клямства, лжі?
 Я тут сама перед судом жорстоким...
 Дави, топчи!.. Бо не яка й хвала
 Над жінкою безсилою знущатись!

Б о г д а н

Лукавиш все! (*Тихо.*) Несила вірить їй,
А в душу крадеться той чарівничий голос.

Є л е н а (*на колінах*).

О гетьмане, мій соколе ясний!
Поглянь, поглянь на свою бідну Лесю!
Невже в тебе і жалоців нема
До ясочки, що так тебе кохала?

Б о г д а н

Кохала?! Встань!

Є л е н а

Не встану — краще вбий,
А не карай мене презирством, пане:
Накатувалась я вже через край!

Б о г д а н

Устань, устань... (*Набік.*) Я з серцем не здолаю...
Ножами знов пробите скрізь воно...

Є л е н а (*рида*).

О каторжна, пекельна моя доле!
Од милого насилком одняли —
І той тепер ногою відпихає!

Б о г д а н

Скажи, чи є в твоєму серці Бог?
(*Хапає її за руку.*)

Чи хоч одна сльоза твоя правдива?
Чи з уст твоїх злітає тільки лжа?

Є л е н а

Клянусь усім — тебе кохаю...

Б о г д а н

Правди!
На маківку благаю правди я!
За неї все — і хутори, й палаци,
І всі скарби... й життя своє віддам!

Є л е н а

Тебе люблю...

Б о г д а н

Поглянь мені у вічі!..
Як темно в них... ні променя...

Є л е н а

Тебе,

Мій соколе, носила завжди в серці...
Для мене ти... все щастя... цілий рай!

Б о г д а н (*одниха*).

І в рай отой другого ти пустила?
Ха-ха-ха-ха! Брехня! Брехня! Брехня!!

Є л е н а

Пропала я!

Б о г д а н

Устаньте! Не впадає
Вельможній панії валятись у ногах!..

ВИХІД XIV

Ті ж та Ясінський, Виговський, Богун, Нечай
і Тетеря.

Я с і н с ь к и й

Король і Річ преславна Посполита
Ласкаво шлють вельможному листа.

Б о г д а н

З шанобою й покірністю приймаю:
Я зняв меча на наших ворогів,
А королю я був слугою вірним. (*Чита.*)

Я с і н с ь к и й

Преславна Річ і ясний круль — одно!

В и г о в с ь к и й

Як сонця світ і тучі-хмари — буря:
Те — поживля, а це — усе знища...

Я с і н с ь к и й

Та компарація ж — не рація, панове!

Н е ч а й

Та рація — у нас у печінках!

Б о г у н

Коли король і ви, вельможні дуки, —
Єдина річ, то й шана вам одна!

Б о г д а н

Полковники, вгамуйте супереки! (*Цілує листа.*)

Ясніший круль ласкаво пише нам,
Що гніва він на нас не покладає,
А править лиш, щоб ми свій грізний меч
Усунули на спочив в шабельтаси...
До згоди ми й душею...

Не чай

Який мир?

Богун

Умовини які дадуть магнати?

Богдан

Побачимо... а поки що — вина!

Єлена

Пусти мене, вельможний наш гетьмане...

Не чай (*Чарноті*).

Це та?

Чарнота

Либонь.

Тетеря

Хороший шмат...

Богун

Бабій!

Богдан

Зостанься тут нам келехи сповняти...

Хоч панії Чаплінській і завстид,

Та що ж робить, — тра послужить і хлопам.

Богун

Кепкує він?

Другі

Так, батьку наш, гаразд!

Єлена

Хоч пошануй при людях... честь лицарська...

Богдан

Не вам про честь, вельможна пані, знать!

Єлена

Знущається! (*Плаче.*)

Виговський (*набік*).

Яка розкішна краля!

Б о г д а н (*грізно*).

Вино піднось! Я двічі не кажу!

Єлена хитається. Джура і Виговський помагають.

Куди несеш? Незграбна! Білі руки

Не на пуття викохувала ти!

Є л е н а

О, змилуйся! Повись мене хоч зараз (*ридає*),

Та не глузуй!

Б о г д а н (*піднімає келеха*).

За здрав'я короля!

В с і

Хай вік живе й панує! Слава, слава!!

Б о г д а н (*до Єлени*).

Візьми ковші!

Є л е н а

То джура твій...

Б о г д а н

Ні тхни!

Є л е н а (*гордо*).

Я не слуга, я не проста рабиня,

Я шляхтича коронного жона!

Б о г д а н

А гетьмана наліжниця!

В и г о в с ь к и й (*сплеснув руками*).

Нещасна!

Є л е н а (*зомліла*).

Ой! (*Істерика. Коло неї Виговський і джура.*)

Н е ч а й

Добре! Так!

Ч а р н о т а

Як в око уліпив!

Б о г д а н

А що ж Чаплінського не видно межі вами?

Я с і н с ь к и й

Чаплінського нема — утік...

Б о г д а н

Утік?

Побачимо! Ну, де ваші уклади?

Я с і н с ь к и й

Прийми, вельможний пане... ось! (*Подає.*)

Б о г д а н (*тупнув ногою, мало їх не вириває*).

Не пан, —

Ясновельможний гетьман я!

(*Чита з сміхом.*)

Б о г у н (*з Нечаєм і Чарнотою осторонь*.)

Ще й дмуться!

Я с і н с ь к и й (*тихо до Тетері*).

Де б з паном нам побачитись?

Т е т е р я

В яру.

Я с і н с ь к и й

Рятунок єсть?

Т е т е р я

Підмажеш — то поїдеш...

Б о г д а н (*зрізно*).

Жартуєте зі мною ви, чи що?

Щоб все було, як до повстання малось?

І пільги лиш, — що більш лейстровиків?!

Б о г у н і Т е т е р я

Не діждуться!

Н е ч а й і Ч а р н о т а

Не буде цього зроду!

Б о г д а н (*рве папір*).

От ваш уклад!.. Під ноги я топчу...

Не вам мені умовини писати!

При Корсуні, при Жовтих Водах я

Вам прописав їх шаблею своєю!

В с і

Так, гетьмане, так, батьку наш! Бігме!!

Б о г д а н

Я побреду в крові хоч по коліна;

Переверну Варшаву, Польщу всю,

А повалю в сміття вашу гординю

І настопчу ногою...

Є л е н а (*ламає руки*).

Єзус-пан!

Б о г д а н

Ви думали мене купити нею?
Даремна річ! Козацьку лиш пиху
Потішить хтів, аби шляхетна пані,
Паплюга крадена, за наймичку була!

Є л е н а

Ох, смерть моя! (*Падає.*)

Б о г д а н

Зомліла?.. Ніжна дуже!..

В с і

Душа козак! Хвала тобі і честь!!

Завіса

ДІЙОВІ ЛЮДЕ ДО ЧЕТВЕРТОЇ ДІЇ:

- Богдан Хмельницький — гетьман.
Виговський — генеральний писар.
Єлена Чаплінська — жінка Богданова.
Ганна Золотаренко — вихованка його.
Хведір Золотаренко — її брат.
Катря — дочка Богданова.
Чарнота }
Тетеря } полковники.
Богун }
Заремба — посланець польський.
Пані Заремба — його жінка.
Пробоцц — єзуїт.
Бандуриста — сивезний дід.
Гайдуки перший і другий.
Українки, панії, старшина, шляхетство,
гості, музики.
Посланці — турецький і молдавський.
Діється в Смілянському замку після Зборовського миру.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Розкішна зала в густі ренесанса. Пообіруч од рампи йдуть углибину колони, між якими стоять фігури; посередині — водомет. За першою залою йде друга, обмежовуючись трьома аркадами; у тамтій залі видко накріті пишні столи; на них срібна і золота посуда, канделябри, кубки і інше. У першій залі на переднім кону справа рундук, на йому трон з балдахином, убраний стягами, корогвами, бунчуками; колони теж повбирані у одбиті ворожі корогви і зброю. Над аркадами хори, а на них музика. Посередині висить пишна люстра. Багато світла.

ВИХІД I

Богдан сидить на кріслі під балдахином, при всіх клейнодах, за ним татари, гайдуків почет; далі, справа ж, півколом стоять Ганна, Катря, значні козачки, панії і панни; а пообіч кріселка — Виговський і Тетеря. Навпроти зліва: перед тройок — посланці, ближче ще — три джури з подушками, на яких лежать почотні подарунки Богданові — зброя, булави, мантії й т. п., далі за ними — значна старшина й козацтво. Просто супроти рампи — бурсачий хор. При піднятті завіси Богдан робить рукою знак; посланці, поклонившись, одходять, ніби після «прийому», джури теж з подарунками відходять.

Богдан

Яснійшії, величні посланці,
Намісники преславних потентатів!
Шановная козаца старшина
І дорогі та пишні мої гості!
Всіх дякую я щиро за ту честь,
Якою ви мене ушанували,
І радісно оповіщаю вас,
Що ми війну скінчили *victoriosos*¹
І всунули в піхви на спочив меч:
З поляками ми в Зборові недавно.
На славу нам, скріпили вічний мир;
А от тепер з господарем молдавським
Погодились і, коли Бог зволя,
То маємо і поріднитись навіть,

---

¹ Переможно (лат.).

На щастя — нам, Україні — на добро,
Узять дочку господаря Лупула
За сина нашого, хороброго Тимка.
Пора прийшла спочити Україні
Від злигодень, напастей, мук і бід...
Привів Господь вступить нам в свою хату...
Але не я це чудо сотворив:
Я тільки був слугою щиро-вірним
Громадській волі; підвелась вона,
Полинула на ворогів неситих —
І пала враз надломана пиха!
Вам — слава й честь! А нам — служить довіку
Моїй землі і возвеличить вкрай
Укохану і славному нашу ньеньку!

В с і

Гетьманові і батьку слава й честь!!

Х о р (*співає*).

Величає твою славу святоруський край,
Що скінчив війну криваву, спорудив нам рай!
Роздавив главу ти змію, зняв з нас кайдани
І натхнув в серця надію на щасливі дні!

В с і

Слався, слався, наш гетьмане, —
Визволитель християн!
І хвалу тобі, і шану
Шлють державці з усіх стран!

Б о г д а н

Спасибі вам! Тепер, вельможне панство,
До трапези ласкаво вас прошу,
А опісля й ногам дамо роботу!

*(Показує рукою велично на другу залу; пари пишно ідуть,
за ними й хор. Богдан зупиня турецького посланця.)*

ВИХІД ІІ

Богдан, Виговський і турецький посланець.

Б о г д а н

Я з радістю й утіхою райською

Довідався, що прихиливсь султан
Узяти нас під свою дужу руку;
Але про це оголошу після.
Посланець турецький
Твій розум, пан, як місяць серед ночі!..
Богдан запрошує рукою, і посланець іде до другої зали.
Богдан (*Виговському*).
Ти приготуй султанові листи
Покірнії, ласкаві...
Виговський
Чи додати
Про молдаван, що воювали ми
Султанові народ підвільний?
Богдан
Треба,
Ти виправдись... на милість його здайсь...
Виговський
А князеві Рагоці що?
Богдан
Найщирше
Бажаємо з ним сили з'єдинить,
Щоб помочі давав нам всюди... Врешті
Пообіцяй йому... так... навдогад
І польську корону...
Виговський
Ясний пане,
В тебе орлиний погляд... А ляхам
Що відписать, — і сейму, й Казимиру?
Богдан
Що ясний круль для нас од Бога пан
І ми йому повік покірні слуги,
Що раді й Крим для його звоювать...
Виговський
А світлому московському цареві?
Від нього все ідуть до нас листи,
Що він би то сприяє нам всім серцем...
Богдан
А відпиши, що серце і душа

До світлого, немов до батька, линуть, —
Готові ми, мовляв, усіх невір
Величному царю під ноги кинуть
І преклонить своє чоло навік...

В и г о в с ь к и й

Ясновельможний батьку, не цурайсь
Високої своєї долі! Вгору
Ти вознесеш себе і рідний край, —
Тільки не плюй фортуні добрій в вічі!
Приспи усіх, на силах окріпись,
А потім всіх пересвари — то й зловиш
В коломуті рибину...

Б о г д а н

А бува,
Щоб не піймати рака!..

В и г о в с ь к и й

О гетьмане!
Невже тебе...

Б о г д а н

Ні, бачу, що Господь
Мені надав до рук стерно високе:
Молдавщина, Волощина — за нас,
Ясний султан дає свої потуги,
Із Польщею, — що хочеш, те й чини,
Україну хоч одягай в порфиру...

В и г о в с ь к и й

Тоді вже ця залишня булава...

Б о г д а н

І я б оддав її напевно пану...

В и г о в с ь к и й

О гетьмане, мій доброчинцю! Час
Настав дерзати! Тепер, як дзвін, твій голос
Гуде й луна, — і від Карпатських гір
Його чутно аж до Дніпра-Славути;
Синоп сідий, Бахчисарай, Стамбул
Прокинулись од чарівного сону
Й, дивуючись, прислухують йому...
Москва схила до нас прихильне вухо,

А пишнії Варшава, Краків, Львів
Тремтять з страху і ждуть нового пана...
Богдан замислився; Виговський тихо відходить за аркаду,
Б о г д а н

Так, я стою при владі, на чолі,
Вознесений так високо над людом,
Аж голова йде колом од страху,
Щоб стрімголов з вершини не упасти.

(Пауза.)

Чи думав я, безсилий лейстровик,
Окривджений, ограблений панами,
Осміяний в Варшаві й на суді,
Відпóмстити в сто крат своїм суцїгам?
Чи я гадав, добувши в скрутї меч,
Безсилою, хоч вірною рукою,
На ворога всесильного в бою,
Перед яким тремтіли маєстати, —
Щоб гору взять в нерівній боротьбі?
А от знялись зі мною разом хвилі
З пролитих тут людських кривавих сліз
І понесли мене на верховини...
Я клич гукнув — і люд увесь повстав,
Я меч підняв — і ворог впав од маху!
Я, мов Давид на Голіафа, йшов,
І янголи направили правицю...
Так! Бог мені судив високу путь,
І поведу я рідний край до слави!..
(Повертається і гордо йде до трапезної зали.)

ВИХІД ІІІ

З а р е м б а і п р о б о щ.
П р о б о щ *(виходить з правої арки з Зарембою).*
Завважив пан — і трон уже воздвиг!
Постановив якусь почесну варту
Не з козаків, а з турків чи з татар?

З а р е м б а

Ще б, мій ксьондже, — скрізь царська пишнота:
Се Конецпольських палац. Взяв Богдан
Його з містечком Смілою за Збараж.

В с і (за аркадою).

За здорові гетьмана! Слава й честь!!

Б о г д а н а (голос).

За здорові усіх вас, пишні гості!

Музика гра.

П р о б о щ

Як пазурів люциперу не втять,
То проглине він Польщу...

З а р е м б а

О, заміри

В його страшні! Хлописько, бунтівник,
Тепер царем зорить...

П р о б о щ

І Польща, й вяр

Загинуть вкрай!

З а р е м б а

Наш сейм уже рішив

Зламати мир... Орудар Вишневецький...

Балакаючи, переходять залу і зупиняються наліво ближче.

Б о г д а н а (голос).

За рідний край! За славну його путь!

Ч а р н о т и (голос).

За козаків! За Запорожжя! Слава!!

Х о р

Слався, слався, наш гетьмане,

Визволитель християн!

І хвалу тобі, і шану

Шлють державці з усіх стран!

П р о б о щ

А збутись би... ad patres?...¹ З ласки Папи

Господь простить...

---

¹ До предків (лат.).

З а р е м б а

О, трудна річ; хоч он

Нам языка тут мати...

Б о г д а н а (*голос*).

Де Єлена?

Гукніть мерщій вельможну до послуг!

П р о б о щ

От наш язык... Господь нам посилав!

З а р е м б а

Довідайтесь про військо і про чернь!

Заремба вертається до столу в ліву, меншу арку. Пробощ іде йому
вслід і зупиняється за колоною край арки.

Б о г д а н (*під чаркою, показується в середній аркаді*).

Чого ж не йде? Покликать мені зараз!

Джура побіг через залу.

ВИХІД IV

Б о г д а н і Г а н н а.

Г а н н а (*підходить*).

Мій таточку! Не звійть її на глум,

На привселюдний посміх, на знуцання...

Б о г д а н

А як вона зневажила мене?

Через гадюку...

Г а н н а

Так, але то рвія

Бентежить все зневажену любов...

Вгамуйтеся!.. О батьку! Дух величний

Нездатен же на помсту дріб'язну...

Б о г д а н

Ти, горлице, за неї ще благаєш?

Ну, то нехай хоч вийде до гостей,

Та весело, без сліз!

Г а н н а

Я їй скажу це.

Ганна йде, ніби її стріти, а Богдан вертається назад.

Хор (*співа*).
Слався, слався, наш гетьмане,
Визволитель християн!
І хвалу тобі, і шану
Шлють державці з усіх стран!

ВИХІД V

Ганна і Богун.

Ганна (*зупинилась на переднім кону, зажурена*).

Її коха... То незагійна рана,
Як і моя... Ох дядьку, друже мій!
Тобі дарма і правда, й щире серце,
Тобі одна лиш примха дорога...
Без розуму ти хилишся до того,
Хто одпиха з ненавистю тебе,
А хто готов оддати і серце, й душу,
Й життя цілком за тебе — то тому
В подяку ти чи й усміхнешся любо?
Що ж? Доля, знать, така!.. Живи, терпи
І хорони від миру в серці муки!..

(*Замислилась.*)

Богун (*тихо надходить до Ганни з трапезної зали*).

Пробач мені, що нитку перерву
Твоїх думок, моя кохана панно!

Ганна (*здригнулась*).

Ах, лицарю, мій орле...

Богун

Так давно

Не бачив я тебе, що від гризоти
Аж занімів...

Ганна

Спасибі... я... не варт!

Богун

За цілий світ!.. Але ти стала тиха...
І мов смутна... змарніла навіть...

Г а н н а

Я?

То так... пuste... тривога в лихоліття...

Б о г у н

Ні, горлице, я бачу, що гризе

Тебе нудьга... і в очі одблиск муки...

Скажи мені, лебідонько, з'ясуй!

Г а н н а

Ти не вважай...

Б о г у н

Може, яку зневагу

Ти терпиш тут? Хоч словом натякни,

І я тому зневажнику, клянуся, —

Хто б він не був, хоч перший побратим, —

А голову йому знесу за тебе!

Г а н н а (*полохливо*).

Ні, ні... не те!.. Хіба самі себе

Не можемо ми гризти?

Б о г у н

Без причини —

Не думаю...

Г а н н а

Вам, славним воякам,

І в січах є дозвілля та утіха,

І у ковші ви топите нудьгу,

А нашому серденьку — сиротині —

Судилася сумна самотина!

Б о г у н

Ти думаєш, що я за ці три роки

Одно — бував? О, не дай бог кому

Те винести, що я ношу на серці!

Не відав я, куди шпурнуть нудьгу,

Чим одірвать гризоти в'їдні кігті?

Я кидався у пекло, у вогонь,

Між хмари стріл, між посвист куль ворожих,

Під блискавки гартованих мечів...

Так ждана ж смерть від мене скрізь тікала...

І от я знов, змордований, стою

Перед тобою, панно...

Г а н н а

Милий боже!

Що чую я? Невже, на горе й жаль,

Я наддала орлу-славуті муки?

Який же то недолі лютий жарт!

Чим відплачу вину тобі, козаче?

Б о г у н

Колись давно... я наздогад мовляв,

Що серце се тобою тільки й б'ється...

Мені ж на те сказала ти: «Не час

Про серце дбать, коли гуде скрізь буря!»

Але тепер та туча грядова

Пролинула і сяє знову сонце...

А з сонцем знов надія розцвіта...

Г а н н а

Коли вона морозом не пририта?..

Б о г у н

О, не вражай! Смолою тут кипить...

Мовчати більш не маю сили й волі!

Г а н н а

Не треба!.. Ой!.. Не говори!..

Б о г у н

Шкода!

Мене в сю мить мовчання задавило б!

Тебе, тебе, мій квіте чарівний,

Кохаю и над все життя, над волю,

Над славоньку, над радощі земні!..

Твій образ жив давно в моєму серці,

Він грів йому до рідного любов,

Він поривав мене завзяттям в січі,

Він надихав на душу молитви...

Ні серед бур, ні серед хвиль пожежі,

Ні в галасі смертельної борні,

Ні в стогоні неказаної муки —

Він не зникав...

Г а н н а (набік).

О горе!.. Боже мій!

Б о г у н

Убий мене, це серце розшматуй, —
Над силу вже мені його носити —
Без пам'яті, шалено, запально
Одну тебе на світі я кохаю,
Тебе одну...

Ганна плаче.

Ти плачеш? Може, я

Чим уразив тебе?

Г а н н а (*утира очі*).

Ні, мій козаче!

Б о г у н

Так слово ж хоч промов мені... Скажи,
Чи розтрощить в череп'я мені буйну,
Чи одігрить надію в серці?

Г а н н а (*важко зітха*).

Ох! (*Пауза*.)

Б о г у н

Чого ж мовчиш? Не бійся, бий одразу, —
Стрічалися ми з смертю на віку, —
Не муч... скажи, який вирок я маю...
Надію хоч не одбирай...

Г а н н а

Як жаль

Мені себе, коханий брате, друже!
Які слова... який душевний пал!
Навіщо я так пізно їх спізнала?..
Але тепер те серце золоте
Водити гріх! Забудь мене, козаче!
Не можу я надії навіть дати...
Тебе люблю як велетня, як брата,
Для іншого ж я мертва...

Б о г у н

І за те

Спасибі!.. Що ж? Спасибі хоч за щирість!
Не марити про щастя харпакам, —
Воно панам одсуджено в цім світі, —

Ми ж пасинки у долі... Ну, прощай!
Під шаблями знайду, либонь, пораду.
(Хутко виходить.)

Г а н н а (в розпачі).

Ой! Що ж чинить?.. (Ламає руки.)
Богуне! Друже мій!!
(Вибіга вслід.)

ВИХІД VI

Є л е н а і п р о б о щ.

П р о б о щ (забачивши, виходить з-за арки назустріч Єлені).

Святий отець, непогрішимий Папа
Тобі своє благословення шле.

Є л е н а

О ксьонже мій! Тяжка мені покута!..
Богдан той — кат!! (Плаче.)

П р о б о щ

Ти Божий хрест взяла,
Виборнее святої церкви чадо, —
І сльози ті, як перли дорогі,
Скрасять вінець царський святої панни...

Є л е н а

Нема вже й сил знуцання тут нести!

П р о б о щ

Позбудь катів і визволи ойчизну
Від гибелі...

Є л е н а (з жахом).

Ай!!

П р о б о щ

Пригадай Юдіф...

На крик увиходить Г а н н а і зверта увагу, прислуха.

Г а н н а

Нема його... Але то з ким Єлена?

Є л е н а

Піднять ножа?.. Морозить серце жах!

Пробощ

Юдіф піти в ворожий стан рішилась
На глум, на смерть — за люд і святий храм —
І голову злобителю відтяла...
За те і нині, й прісно, і повік
Її ім'я шанує церква Божа...

(Передає до рук їй в папірці отруту.)

О, стань же ти Юдіф'ю й задля нас!

(Іде, оглядаючись, до трапезної.)

ВИХІД VII

Єлена, Ганна і джура.

Ганна

Трутизна? О, злочинство! *(Подалась хутко вперед.)*

Єлена *(стоїть з папірцем).*

Що чинити?

Тут смерть в руці... Тремтить у мене все...
І кригою узявся мені мозок...

Джура *(ставить жбан і кубки на столі).*

Ясновельможний наказав, щоб ви
Несли гостям на шану цієї кубки...
Ось сповните і цей гетьманський ківш...

Єлена

Щоб я... сама? Йому?.. Нечиста сила

Цю руку пха...

Джура *(кепкуючи).*

Сьогодні ж свято! *(Відходить.)*

Єлена *(рішуче, навіжено).*

Так!

Але бодай чи не прощальне свято?
Останній раз сей місяць, свідок злий,
Буде вбачать отут мою публіку...
Не раз, не два байдуже сонце те
Ховалося і з-за гаїв вставало,
Як сльози я ковтаю крив'яні

Г а н н а

Ха, рвія ще!

Є л е н а (зухвало).

Ну й дарма!.. А за що ж,

За що ж мені Богдана так любити?

За те, що взяв дитиною мене

І спокусив лестивими словами?

За те, що серця молодого пал

Не помиривсь з морозом смертодайним,

Чи пак за те, що привселюдно, скрізь

Мене на глум, на поквіл він виводить?

Г а н н а

Не так, не те! Лукавиш, пані, всеї

Чи не сама ж ти способів шукала

Збентежити його величний дух?

Чи не сама ж ти вкралась йому в душу

Принадами фальшивої жаги?

Для цього ти усі жіночі чари

Напружила: моторність, жарти, сміх,

Привабливі зітхання, скритий стогін

І продану за ласощі сльозу?

Ти всім отим причепурилась, пані,

Щоб досягнуть корисної мети!

Коли ж його, Богдана, щире серце

Спалахнуло під променем краси,

То чим йому віддячила за ласку?

І зрадою гидкою?..

Є л е н а (змішавшись).

То напасть...

Там гвалт вчинивсь...

Г а н н а

А, чули ми і знаєм!

Такий же гвалт, як ниньки продаєш

Його й наш край...

Є л е н а

Навіки мене збутись

Бажаєш ти...

Ганна

Зрадниці плата — смерть!

Єлена (*гірко*).

Ха-ха-ха-ха!! Який вирок правдивий!
Ти сивому загоїш рану вмить,
Привабливі для його ліки знайдеш,
Яких він перш у мене лиш шукав;
Тепер тобі, мій безсторонній суде,
Утіхою вже буде моя смерть...

Ганна

Мерзота!..

Єлена

О, хапайся мене збутись:

Поміхою твоїм замірам я...

Ганна

Яким, яким?

Єлена

Помститись ти бажаєш

За любовці зневажені свої:
Тебе зрива і рвія, і жадоба
Через мій труп до булави сягнуть...

Ганна

Ти поклепом свою гидоту криєш!

Єлена

Так наступай ногою: я слаба,
Від катувань моя й краса злиняла, —
Ти ж дідові загари додаси
І чарами первотніми напоїш,
Як свіжа ще коханка...

Ганна

Пані, лжеш!

Богдана я як велетня шаную
І як отця, як Божій дар, люблю;
Але не тим мізерним закоханням,
Яке на мить лиш грів нашу кров, —
А всім життям і цілою душею,
Без заздрості до любовщних утіх!..
До кари ти не підеш через мене —

Не плакався на руку цю ніхто;
Але його не дам я на погибель
І захищу!.. Коли ти хочеш жить,
То їдь мерщій на хутір, бо зрадниці,
Отрутниці не потерплю... Йди пріч!

(Показує рукою.)

Єлена, схиливши голову, виходить.

ВИХІД VIII

Ганна, Богдан, Тетеря, Катря і всі гості. Музика починає полонеза. За дверима гам.

Б а н д у р и с т и (голос).

Мене пустить!

Г а й д у к

Куди?

Б а н д у р и с т и (голос).

Та вже ж сюди!

Г а й д у к

Нікого більш не велено пускати!

(Причиня міцніше двері.)

Богдан виступа в першій парі; за ним — значне панство; Виговський з Катрею. Ганна стоїть осторонь.

Б о г д а н (по закінченні полонеза, кланяючись пані Зарембі).

Учора Марс, а ниньки рай Кіпрідин...

П а н і З а р е м б а

Тут рай, а скрізь розводить пекло хлоп!

Б о г д а н

Не може быть — я строгі дав накази!

П а н і З а р е м б а

Либонь, за ніц гетьманський голос їй!

Відходять далі.

К а т р я

Я й танців сих не знаю...

В и г о в с ь к и й

Ет, ходити...

Катря

Щось знай нове...

Виговський

Це ж польський полонез...

Катря

Ненавиджу... то через ту все... тато...

Виговський

І ремство скрізь...

Катря

О боже борони!

Заходять.

Ганна (*проходить за Богданом*).

Єлена проситься поїхати...

Богдан

У Польщу?

Ганна

На хутір хоч...

Богдан

А тут не до смаку?

Ганна

Пустить її, мій батьку: від наруги

І збожеволіти вона ще може тут...

А там поки їй буде безпечніше...

Відходять.

ВИХІД ІХ

Ті ж і Чарнота.

Горілки ще! Геть к бісу оці вина!

По-нашому бенкетовать... не так!

Це лядщина!.. Бач, ходять полонеза!

Не треба! Годі!! Гей, музико, цить!!

Всі збентежені. Зам'ятня.

Богдан

Що там за гвалт?

Тетеря

Чарнота вельми п'яний...

Богдан
    Вгамуй його!
Чарнота
    Грай зараз гопака!
    Ну ж, ріж!
Хведір (*значний козак*).
                    А правда! Тни, музико!
    Ушкваримо, як любо козакам!
Дехто
    Метелиці! Метелиці!
Тетеря
                    Панове!
    Не подоба бешкетувати тут!
Хведір Золотаренко
    Так к бісу вас!! (*Виходить геть.*)
Чарнота
                    Не хочу лядських танців!
    Метелиці!
Тетеря
                    Горілки принесли!
Чарнота
    Де?
Тетеря
                    Там!
Чарнота
                    Ходім, шляхетська глище!
Тетеря
    Он, проведуть...
Чарнота
                    Ні, цуцику, йди сам!
Тетеря веде Чарноту в трапезну. Виговський підходить до Богдана,
тихо балака. Музика гра.

ВИХІД Х

    Ті ж, без Чарноти й Тетері.
Богдан
    Нечинства тут! Шинок якийсь!

В и г о в с ь к и й

Чарногу

Допоють там до безчуття...

Б о г д а н

Було б

Спровадити к нечистій неньці...

В и г о в с ь к и й

Пане

Ясніший мій! Зчинили б гвалт страшний;

Тра обачніш поводитися з ними:

Козак привик до вільної гульні...

Б о г д а н

Але час знать, що я вже їм не рівня!

(Піднімає голос.)

З усіх усюд я чую, що й тепер

Свавольства йдуть, розбої по Україні...

Я закріплю і право певне, й лад!

Д е х т о *(ззаду)*.

Ого! Чи ба, як вишкіряв зуби!

Д р у г і *(глухо)*.

Побачимо!

Відходять до другої зали, купчаться й гомонять.

ВИХІД ХІ

Т і ж т а д ж у р а.

Д ж у р а *(подає листа)*.

Від гетьманенка лист!

Б о г д а н

А! Від Тимка?

Д ж у р а

Еге, ясновельможний!

Богдан чита. Виговський стоїть осторонь. В трапезній гомін росте.

Б о г д а н

Так оттакі поплічники мої,

Помагачі моїм тяжким зусиллям —

Україну з панствами порівнять?

Їм благо що? Свого лиш тішить волю,
Топтать закон; а хто стоїть над ним,
Той — ворог їм! Того вже геть під лаву?!
Я тільки й дбав — підняти їм права,
Нобілітас ще дати, як повсюди;
Я совістю своєю поступивсь
І слово те, що дав народу, сплямив, —
Все задля них, все їм же на користь, —
Вони ж за те на мене чернь бунтують...
Я їм гадав освіту дати і блиск,
Зрівнять цілком з лицарством найпишнішим,
Щоб в супрязі Україну возвишать, —
Вони ж мене втопить готові в ложці...
От і звірайсь — все зрада, всюди лжа —
І сам-один держись на високості:
Не вистачить ні влади, ні снаги
Те погодить, що погодить несила...
І крадеться в мій мозок вже мороз...
Що ж? Попустить вудила необачний
І відступить? Зректись тії мети,
Куди я брів в крові аж по коліна?
Ні, стрепенись, Богдане! Булава
На те в руках, щоб нею бити незрячих,
Озвірених сваволею... Бур'ян
З корінням рвуть на хлібородній ниві...
Карать на смерть — і завтра ж!

В и г о в с ь к и й (*підходить*).

Як? Кого?

Б о г д а н

Ізрадника гетьманського Сулиму:
Він посягнув на булаву мою
І хтів Тимка посадовити на чолі;
Але мій син його прислав сюди,
Відтявши перш ізводнику правицю...

В и г о в с ь к и й

Встає біда...

Декотрі наближаються.

Б о г д а н

Її ми опряжем!

У диби взять, гадюку! Завтра кара!

Д е х т о

На милость!

Г а н н а (*підбіга*).

Ой, яка там кара ще?

Мій таточку, голубчику!?

Б о г д а н

Нічого...

Звичайна річ... Пусте! Мазура грай!

Сьогодні ми зійшлись повеселитись,

А завтра вже про справи будем дбать, —

Бо кожному довліє дневі злоба...

Музика починає грати, але ніхто не рішається танцювати.

ВИХІД XII

Т і ж і Б о г у н т а б а н д у р и с т а.

Ч а р н о т а (*іде до дверей, за якими чути гам*).

А хто там, гей?! Ходи сюди на баль!

Тут панський пих...

Б о г д а н

Заціпте йому рота!

Б о г у н а (*голос*).

Як не пускать?

Г а й д у к

Не велено!

Б о г у н (*розчиня натиском двері*).

Так вдерж!

Б о г д а н

Хто сміє тут галасувати?

Б о г у н (*підходить, за ним бандуриста*).

Я!

А чи тобі відомо єсть, гетьмане,

Що діється по Україні скрізь?

Вся старшина, і кателицька, й наша,

Поспільство знов у плуга запряга;

Хто самохить в ярмо не ложить шиї,
Того на смерть катують шельмаки...

Богдан

А чинить що значним твоя голота, —
Не палить впень, не грабить, не вбива?

Богун

Що дивного! Борониться від гвалту,
Напасникам вет за вет оддає:
Зламать ляха допомогло поспільство
І кровію купило всі права...
Його ж товчуть... Встає скрізь ремство, буря;
Люд скривджений з України тіка
В Московщину... Сулима теж не встояв...
Пробач йому: він чесний січовик!

Богдан

Він зрадник злий!

Тетеря

І гетьману, й Україні!..

Чарнота

Лисице, ш-ша! Не слухай, батьку... ні!
Сулима — брат... Тетерю хай на палю...
Хай крутиться... як крутить тут хвостом...

Виговський

Наш батьку, згляньсь! Покарано Сулиму...

Богдан

Що збувсь руки? То зраднику за жарт!

Ганна (*підбіга*).

О гетьмане! Май ласку! Через край
Вже напилась крові і сліз Вкраїна...
Прости, пробач Сулимі! (*Падає на коліна.*)

Богдан (*підніма її*).

Зоре, встань!

Чарнота

Не бійсь, не дам я друга на поталу...

Ганна рида.

Всі

Ясновельможний! Всі б'ємо чолом!

Б о г у н

Коли душа твоя бажає крові —
Мене скарай: я краю послужив,
Так послужу ще й козаку-славуті!

Б о г д а н

Я розберу це діло...

Б о г у н

Ти ляхам

Звіряєшся знов, гетьмане наш любий,
І через їх набрѣхи чиниш суд...
Не доконав доценту ти магнатів
І миром дав знов силу ворогам,
А на твій мир не важать королята!

Б о г д а н

Не може бути!

Б о г у н

А вір мені, що так!

Ярема-князь які звіроцтва чинить:
Волинь усю геть виголив до пня —
І немовлят, і всіх старих катує,
Попів чесних змордує на смерть,
Провірчує свердлами їхні очі,
Долотами втина їм язики!

В с і

Страшенна річ!

Б о г д а н

Посланниче від Польщі!
Питаю я, що сеє визнача?

З а р е м б а

Я одібрав наказа в цю хвилину,
Яким король мене оповіща,
Що з гетьманом поламано вже згоду, —
І Польща вся на вас війною йде...

Б о г д а н (*люто*).

Іуди! Пси! Узять його в заліза!

З а р е м б а

Я — посланець!..

Б о г д а н (*тупа ногою*).

Закатувать на смерть!

Зарембу схопили; його пані ридає. Всі збентежені.

Ч а р н о т а

А що... звірявсь?

Б о г у н

Не докінчив?!

Б о г д а н (*хапається за голову*).

Шельмовство!!

Б а н д у р и с т а (*виступа посеред всіх*).

Тепера сам, одступниче, карайсь,

Бо преступив ти заповіт од Бога:

Він дав меча за віру пресвяту,

За добуття побраттям меншим долі;

А ти свою гординю тішить хтів?

Ти не вважав, чого бажає матір,

Знеможена на ранах, на сльозах, —

І сам тепер накликав рідній муки.

Ну, і неси ж її все горе сам,

Не сподівайсь нізвідкіль милосердя:

На небесах гнів праведний достиг...

Вже одвернув Господь від тебе око;

Ударить грім на голову твою —

І порохом розвіються заміри!

Завіса

ДІЙОВІ ЛЮДЕ ДО П'ЯТОЇ ДІЇ:

Богдан Хмельницький — гетьман.

Виговський — генеральний писар.

Золотаренко } полковники.
Богун }

Ганна — сестра Золотаренка.

Циганка — стара ворожбитка.

Джура.

Перший, другий, третій козаки.

Перший, другий, третій поранені.

Гайдуки, татаре, вистовники.

Діється під містечком Берестечком в 1651 р.

ДІЯ П'ЯТА

Лагер під Берестечком. Річка Стир в крутих берегах, покритих лісом; надалі мріє Берестечко. Справа — намет Богдана; зліва — менший намет; за ними — другі. Доба обідня. Спочатку ясно, а далі темніє від хмари і мли.

ВИХІД І

За Богдановим наметом стоїть татарська сторожа; деякі з них сидять, лежать і поють. Круг меншого намету, й за ним розкинулись коло казанка мальовничими купами козаки. Далі по кручах стоять вартові.

Перший, другий, третій і інші козаки та татаре.

Козаки (*співають*).

Заспівач

Ой не знав козак, та не знав Сохрон,
Як славоньки нажити...

Гурт

Гей, зібрав військо, славне, запорожське,
Та й пішов орду бити.

Заспівач

Ой у неділю рано-пораненьку
Сохрон із ордою стявся...

Гурт

А в понеділок, в обідню годину,
Сам у неволю попався...

Заспівач

Ой і ти, козаче, козаче Сохроне!
А де ж твої прегромкі рушниці?

Гурт

Гей, мої рушниці в хана у світлиці,
Сам я, молод, у темниці!

Другий козак. Готовий куліш! Виймайте ложки!

Дехто. Горілки б хоч по чарці...

Перший козак. Он татарва лига чихир!

Третій козак. Який там чихир? Просто ракію!

Перший козак. Тобто нашу преподобницю?

Третій козак. Еге ж! І закону свого не додержують...

Ну, як же на таких покладатись?

Другий козак. А козачий гетьман вже не козакам віри
діймав, а невірі...

Дехто. Ото-бо й ба!

Починають коло казана їсти. Татари частують вартових. Один та-
тарин почина грати на зурні, другі підспівують.

Гурт (*татарський, співа*).

Мін ель хамде лільян

Туйганча осадим;

А шаб туй масав

Я лаб туй масан!

.....

Перший козак. Ач, як виють, мов вовки у пили-
півку.

Другий козак. Аж сум наводять...

Перший козак. Може, через них і Богдан наш завжди
зажурений? То, було, перше бенкетує, співа; поведе оком —
орел білозорець; гукне на коні — земля двигтить... а тепер усе
осторонь...

Третій козак. І до війська не вчаща — все з знахарка-
ми та чаклунами: якась його дума гнітить, аж змарнів...

Перший козак. Я знаю яка: він потурчився і вас по-
турчити хоче, дак чорти тепер у печінках його й сіли... і вночі
не дають спати...

Дехто. Невже? Свят, свят з нами!

Другий козак. Як? Нас потурчити? Що ти верзеш?

Третій козак. Ми билися за землі, за віру благочесну,
грецьку, кров лили, щоб унії збутися, а тепер би то — на
тобі! — в бусурмени пошитись?! Та такого б гріха не вдержала
і земля!

Дехто. І пекло завалив би!

Татари п'яні лягають спати.

ВИХІД II

Ті ж і Ганна.

Перший козак

Он панночка, зірниця наша!

Другий козак

Правда,

Такої вже душі і не знайти:
Піклується про нас, як рідна ненька,
За хворими і день і ніч впада
Йї смертельному натхне надію тиху...
Ганна (*кланяється*).
Добрідень вам, братове! Хліб та сіль!
Всі
Чолом тобі!
Третій козак
От, хліб сухий...
Перший козак
Ой, з ласки б,
Хоч чим-не-чим горлянку промочить!
Ганна
В поході ж вам заказано вживати?
Другий козак
Ми стоїмо без діла...
Перший козак
Та й не всім:
Он татарві — так батько наш сприяє.
Другий козак
Невгодні ми... а ті аж попились
І розляглись, пробач, немов ті свині...
Третій козак
Ми батькові лобами здобули
І славу, й честь...
Ганна
І він вас всіх шанує...
Тепер же щось немов тільки слабій...
По чарці ж слід... (*Дає гроші.*)
Ось за його здоров'я!
Перший і другий козаки
Спасибі! От так панна!
Другі
Ге, сестра!
Всі
За гетьмана й за тебе, наша зоре!
(*Весело гуртом виходять.*)

Ганна

Як ремство скрізь на батька накипа,
Зрина щодня наклеп, невдача, зрада...
Ох, одверни, мій Боже, гнів од нас
І ласкою окрий твого вибранця!

ВИХІД III

Виговський і Ганна.

Виговський

Вельможная панянка моя знов
По табору, либонь, слабих шукала?

Ганна

Навідалась і, слава богу, трьох
Нечаяних вже бачила при ділі,
На милицях...

Виговський

Ти, панночко, свята
Заступниця нам, хворим...

Ганна

Годі, пане!

Я не люблю цих лестоштів; усяк,
Хто чим здола, повинен послужити
Україні і сиротам її:
Ви — шаблями, ми — доглядом... а врешті,
Коли, бува, настане скрут страшний, —
Українки вмирати чесно вміють!

Виговський

Хвала, хвала!

Ганна

Що, гетьман як? Слабий?

Виговський

По трапезі заснув він... та натура
Міцна в його, як криця...

Ганна

Але й та

Зігнулася...

В и г о в с ь к и й

Не тілом він недужий...

Г а н н а

Душею... так! І рана та тяжка!

В и г о в с ь к и й

Пан гетьман сам...

Г а н н а

О, на орла, я знаю,

Коли йому пострелено крило,

Готові всі шуліки напосісти.

В и г о в с ь к и й

У гетьмана суть певні друзі...

Г а н н а

Ні!

Одні його думок не розуміють,

Другі ж — собі на думці...

ВИХІД ІV

Т і ж і Б о г у н та З о л о т а р е н к о .

В и г о в с ь к и й (у г л е д і в ш и).

А, Богун!

І Хведір!

Г а н н а

Брате!

Б о г у н

Де гетьман ясновельможний?

В и г о в с ь к и й

Ще почива...

Б о г у н

А єсть недобра вість:

Ляхи ідуть; уже стоять за гаєм...

З о л о т а р е н к о

А кримський хан непевний...

В и г о в с ь к и й

О! Невже?

Б о г у н

Кругом його так і витає зрада...

Хоч би прийшов з підмогою Тимко, —
А то сидить на хуторі без діла
Та мачуху від когось стереже...
А ми сами опинимось в лабетах!

З о л о т а р е н к о

І хан продасть...

Г а н н а

О Діво Пресвята!

Це догризе Богдана!

Б о г у н

Може, панно;

Але йде річ про військо наше все:
Тут тисячі, десятки тисяч марно
Погинуть враз, — і тяжкі кайдани
Навік тоді скують козачу волю!

Г а н н а

О, доля всіх — то перша річ...

В и г о в с ь к и й

Пани

Полковники! Поки ясновельможний
Одпочива, — обрадимось; тобі ж,
Моя хороша панно, я б пораяв
З обозними до замку поспішить...
Тут небезпечно...

Г а н н а (*показує на Золотаренка*).

Я його сестра!

Брат не тікав іще ніколи з січі, —
Не буду й я ховатися з страху, —
І коли смерть, то сміло гляну в вічі!

З о л о т а р е н к о (*обніма її*).

Ти честь моя!

Б о г у н

І доля всіх! Коли

В українок таке левине серце, —
То ворог нам ніякий не страшний!

Виговський, Золотаренко і Богун з кону виходять.

ВИХІД V

Ганна сама.

Ганна

Повстало все... Знов лихо тяжке суне...
Невже талан Богдана відцуравсь
І батько наш, мій велетень, схитнеться
Від бур і хмар, що облягають край?
Не раз, не два він мірявсь з ними грізно, —
Чого ж тепер нудьга мене бере
І мов струна порвалась в моїм серці?

(Замислилась.)

Не вірю я, щоб відступивсь Богдан
Од тих думок, які носив у серці!
То вигадки напасників лихих...
І не чужих, а побратимів навіть.
Бо заздрості жало їм дошкуля, —
Вони добро, що він вчинив, нехтують,
А вергають на його все лихе...
Така-то скрізь на сьому світі правда!
Чого ж Богдан немовбито глухий:
То не зверта уваги на наклéпи,
То у ковші розважає нудьгу?..
Його гнітить якась страшна гризота:
Чи серця жаль, а чи незбутність дум?
А може, ще все журиться за... тою?..
О доле зла, запроданко сліпа!
За віщо так мене ти не злюбила?
Одна нудьга і мука навісна!..
Рятуй мене від неї, Мати Божа!
Загой йому ту рану уразну,
Що день у день величний дух руйнує!..

(Пауза.)

Ох, орле мій! Розправ ти крила знов
І ворогів шугни геть з України!
За тебе я молитись буду вік...
А ти не знав... не знатимеш ніколи:

Ти звівся зрадливійшій красі,
Що й зрозуміть величчя не здолала!
(Сіда зажурена. Кін від хмари і мли сутенів.)

ВИХІД VI

Ганна і Богдан.

Богдан (збентежений).

Гей, гайдуки! Де ви? Померли всі?

Ганна (схопилась).

Мій батьку!

Богдан

Хто? Хто там?

Ганна

Це я, небога...

Богдан

Ох, руку дай... мені щось негаразд...

Ганна

Крий господи! Я зараз... (Хоче бігти.)

Богдан

Ні, не кидай!

Де джура мій?

Ганна (б'є в долоні).

Гей, джуро!

Джура (вбігає).

Я!!

Ганна

Мерщій

Води подай вельможному гетьману!

(Під руку садовить.)

Спочиньте тут!.. Чоло у вас як жар...

Пропасниця чи, може, вогневиця?

Не дай господь!

Богдан (до джури з водою).

Постав тут ківш і йди!

(По виході джури.)

Ох, тяжко як!!

Г а н н а

Та що вам є, мій тату?

Б о г д а н

З того часу, як бандуриста-дід
Мені прорік небесний гнів і кару,
Душа моя бентежиться з страху...
На серці нуд, в очах криваві плями,
І стукотить сумління у виски...

Г а н н а

Бог жаліслив... Той не вчинив злочинства,
Хто визволив з неволі рідний край...
Не шарпайте зневір'ям свого серця, —
Зневір'я — зло...

Б о г д а н

Неси́ла! І вином

Не можу я залить страшного болю
Та важкого на серці пречуття...
От наступа рішуча мить у брані,
А я з нудьги і руки опустив,
І не знайду колишньої відваги,
Бо серце все сточили робаки:
Воно пита щодня і щохвилини,
Навіщо я змив крив'ю рідний край?
Чи визволив тим люд свій із неволі,
А чи завів ще в гірші кайдани?
І все мені перед очима мріє,
А надто ще на самоті, смерком:
То ніби я стою уже в Варшаві,
Прикований до карного стовпа...
Кругом — кати... кліщі... смола і палі...
Надокола гогоче хижий люд
І радо жде тих катувань...

Г а н н а

О Боже,

Не доведи!

Б о г д а н

А то немовби враз

З пекельних пут зірветься туча-бура

І розжене сполохану юрбу,
Мене ж знесе з майдану, як билину,
Й почне крутить у темряві німій...
Аж б'є мені у вуха дикий стогін,
По всіх моїх сурелях оддає...

Г а н н а

Ви, батьку мій, думкам дали, знать, волю,
А їхній гвалт вогнем займає кров
І наклика хворобу...

Б о г д а н

О, смертельну!..

А то мені ввижається, що я
Стою один на височезній скелі...
Ні хмароньки!.. І в ясно-сизій млі
Усі краї з'являються на очі:
На схід мигтить сивизною Дніпро,
На південь геть синіє Чорне море,
На заході сріблом блищить Карпат,
На півночі бори німанські мріють,
А навкруги красується, пиша
Розкішний край, окутаний гаями,
Вперезаний стежками ясних вод,
Оквічений вишневими садками...

Г а н н а

Україна?

Б о г д а н

Але уся в крові:

Замісто сел — чорніють скрізь руїни,
Замісто нив — біліють скрізь кістки...

Г а н н а

Ворожі більш... але, мій батьку любий,
Як викупить ту волю без крові?

Б о г д а н

Ох, рибонько, багато вже... занадто!..
Мені не раз вдається, ніби тінь
Од хмар лягла по цілій Україні,
А придивлюсь — не хмари то сумні,
А сарана, крюки, шуліки, галич —

І всі летять на наш веселий край!
Г а н н а
    О Господи, мій милосердний Боже!
Б о г д а н
    За ними вслід — плач, стогін, лемент, гвалт,
    Хижацький крик і сатанинський регіт...
    Вогонь пала, червоні язики
    По хуторах і по садках мигочуть,
    А дим клубком — задушливий, чадний —
    Скрізь котиться, підноситься до неба
    І стискує у персах моїх дух
    Мов каменем могильним... Піт холодний
    Вкрива чоло... а в серці ніби ніж...
Г а н н а
    По знахарку піду я... хай одшепче:
    Напасники на вас нагнали сум,
    І він стиска кліщами ваше серце...
Б о г д а н
    О, так стиска, що я б радніший був
    З моїх грудей те серце зараз вирвать
    І розчавить ногами... бо на що
    Воно здалось, нікчемне та безсиле?
    Нікому вже воно не дороге!
Г а н н а
    Ні, тату, ні!
Б о г д а н
                    Мені всі зневіряють,
    Я сам себе ненавиджу... З сім'ї
    Лихі вістки, пекельні...
Г а н н а
                    Про Єлену?
    Душею я давно постерегла,
    Що через ту зомлили серцем... Тату!
    Невже ланцюг навіки прикував
    Ваш славний дух до отії нікчеми?
    Та вас вона не цінить, не коха...
    Крижина, лід у неї замість серця!

Б о г д а н

О, лід!.. Змія! Гадюка! Тут, отут
Вп'ялась мені своїм жалом двоїстим
І труїть кров...

Г а н н а

Так одірвіть її:
Не варт вона, щоб ваш величний дух
Гризотами за бозна-що нудився, —
Богдана вся Україна коха
І простяга з заліз до батька руки!

Б о г д а н

Так! Винен я, бо ньеньку забував
Я іноді для гадини тієї...
Я одібрав два тижні від Тимка
Листа отут: він про ту відьму пише,
Що мов вона... повія...

Г а н н а

Не нове!

Б о г д а н

Ти знаєш що?

Г а н н а

А хоч би й пан Чаплінський!

Б о г д а н

О, гаспид той! *(Скрегоче зубами.)*

Г а н н а

З очей полуду зняв...
Але ж вона на що зміняла батька?
На стоптану бридоту...

Б о г д а н

І тепер

Спізналась, мов паскудниця, з гевалом...

Г а н н а *(сплеснула руками).*

О господи!

Б о г д а н *(на серце).*

Так, тут кипить смола...

Я написав Тимкові, щоб дізнався,
Допевнивсь, піймав на вчинку злім
І сповістив... Але несила ждати...

Щось порива мене туди летить,
Досвідчиться й натішитись на карі,
Та на такій, щоб сам Ярема зблід.
Ох, як вона мене катує люто,
Аж мозок схне!.. Тут доля на вазі
України, а я злиденним серцем
В Суботові... коло тії змії!
І не зберу думок, бо розлетілись...
Пекельний жарт! Я дужих подолав,
Перемогти ж себе не маю сили!

Г а н н а

Бо дужчі всіх...

Б о г д а н

О, пекло! Всіх чортів
Часами я готов на неї скликать,
Щоб з ними враз закатувать лиху,
А потім знов, як ту красу згадаю, —
То і себе б для неї скатував...
Стидота, глум! Щоб козаку — за бабу...
Гидую я... запитую себе...
А от візьми ж!..

Г а н н а

То чари, тату, чари:
Вона, либонь, з нечистим наклада
І розставля пастки на вашу душу...
Вас окурить хоч ладаном святим
Та Богові...

Б о г д а н (*хмуро*).

Бог відступивсь від мене...

О, порятуй! Який страшний вирок!

Г а н н а

Нема кінця безмежній ласці Божій...

Б о г д а н

Ти херувим... тебе послало небо...
Єдина ти утіха, вірний друг!

Г а н н а

Ох, орле наш! Розстав ти крила знову
І шуляків з України геть шугни!

За тебе я... й на тебе я молюся...

Б о г д а н

О світе мій! Ти променем живиш
Мої тяжкі, непереможні рани, —
Ти, зіронько, у серці топиш лід,
Женеш з душі ніч темну, непрозору...
Нащо, про що... мені те пекло знов,
Коли тут рай? *(Тримає Ганну за руку.)*

Г а н н а

Ой Боженьку! Дай сили!
Тебе... весь вік...
(Цілує йому руку й вибіга.)

ВИХІД VII

Б о г д а н, В и г о в с ь к и й і потім Б о г у н.

Б о г д а н *(злякано до Виговського).*

Га? Що? Лихе?! Давно ти

Вже не несеш одрадісних вісток...

В и г о в с ь к и й

Чим винен я?

Б о г д а н

Я, певно, винен — знаю:

Тепер за все, Богдане, одвітуй!

Ну, швидше — що? Бунти, свавольства, зради?!

В и г о в с ь к и й

Жартують все з панами козаки...

Нечай спалив і сплюндрував Немирів,

Вернигора...

Б о г д а н

На палі їх, катюг!

Вони весь край повернуть на руїну!

В и г о в с ь к и й

Так, гетьмане!

Б о г д а н

Вели мерщій!.. Тривай,

У справах цих — не потурати гніву,

А розуму спитатись перше тра...

Б о г у н *(надходить)*.

Ясновельможний гетьмане! Для чого
Ти одіслав від броду два повки
І одчинив ляхам ворота в табір?

Б о г д а н

Там Тугай-бей з татарами...

Б о г у н

А що.

Як він ляхів пропустить?

Б о г д а н

Схаменися!

Мій побратим, мій спільник?

Б о г у н

Нишком він

Стосунки ма з ляхами...

Б о г д а н

Клямство, дано!

Б о г у н

Ще мій язик від роду не брехав:
Я б вирвав сам його за тее.

Б о г д а н

Брате!

Не може быть, щоб Тугай-бей, мій друг,
Якого я у смерті двічі вирвав,
Мене продав.

Б о г у н

А як звелить Гірей?

Та й в Збаражі хто нас нагнув до згоди,
За лядськії таляри — чи ж не він?
Того й прошу, щоб свого власну варту
Туди послав...

Б о г д а н

Я верховодар тут

І керувать не розучився, Йване!

Б о г у н

Ну, так дивись, гетьмане; як, бува,
Не дай господь, нас Тугай-бей ізрадить,
То військо все погине і вина

Тоді впаде...
Богдан На мене? Добре знаю:
Я всім — чоло!
Богун Ми — серце, і вмирать
(виходячи)
За рідний край, за нашу честь ми вмієм...
Богдан Невже і тут?
Виговський Прийшов з Стамбула лист,
В яким султан корить тебе за зраду,
Що молдаван пошарпав...
Богдан От в чім річ!
О, всі на нас!.. Так от які ми леви
І велетні, що марили сами
Перевернуть усіх народів долю, —
А нас цькують зусюди, мов собак!
Що ж діяти? Де наша буйна сила?
Хто вкрав її?
Виговський Сусіди...
Богдан Ні, сами
Розвіяли...
Виговський Всьому виною зрада
Та спільники лихі.
Богдан От в тім-то й річ, —
На спільників не покладайсь у справі,
А на свою лиш правду й власну міць...
А де вона, як в хаті пекло й чвари?
Виговський Не прикрутив ти цупко...

Б о г д а н

Чим і як?

Чи лейстрових посполством, чи голоту
Лейстровиком? От тут-то й скрут! А ти б
Порадив чим? Мовчиш... Думки розбіглись!..
(Пройшовся.)

Де б допомі?.. (Пауза.) Ти вчора говорив,
Що від царя прийшли листи ласкаві...
Так! Тільки там!.. Самим — загин!.. Готуй
Ти посланців в Москву... мерщій; я зараз
Сам напишу до світлого царя
Про спілку з ним... Щоб швидше дав
підмогу...

В и г о в с ь к и й

В Москву послів?

Б о г д а н

В Москву, кажу, в Москву:

Туди й без нас втекло пів-України...

В и г о в с ь к и й

Ой, боязко з тим спільником...

Б о г д а н

А з ким?

З католиком чи знову з бусурманом?
Не ввірилась ще їхня кривда, ні?
А тут скріпля єдина грецька віра,
За котру люд кістками полягав...
Доволі вже руїн, пожеж і крові!

В и г о в с ь к и й

Як панський звол...

Б о г д а н

Примушений... Хапайсь!

Виговський виходить.

Тепер всього від долі сподіватись —
І горлиці ще очі заклують!
Давно було — весь Київ з корогвами
Мене стрічав; народ валявся в ногах
І величав збавителем ойчизни!
А от тепер скрізь ремство та злоба,

І проклянуть ще свого батька діти!
Чого ж кругом з моїх думок росло
Одно лихе та невсипуще горе?
Так, я добра простоті не вчинив
І зважився лиш на свою гординю,
Що маревом все тішила пиху?
Від мене й Бог одвів свою правицю,
І праводен твій присуд пресвятий!
Що завтра жде?! (*Замислюється.*)

ВИХІД VIII

Богдан, знахарка і козаки.
Перший козак (*тягне з другим циганку*).
Не опинайся, крале!
Другий козак
До дерева!
Циганка
Ой, змилуйтеся, пани!
Богдан
Що там за гвалт?
Перший козак
Піймали зараз шпига,
Вельможнійший!
Богдан
Ведіть його сюди!
Циганка (*в ноги*).
Згляньсь, паночку! Нехай дітей не вбачу,
Нехай піском я розпадусь, коли
Й на думці що! (*Цілує ноги.*)
Богдан (*про себе*).
Обличчя мов знайомо...
(*До неї.*)
У Смілі ти була?
Циганка
Була, була!
І гетьман там так обдарив ласкаво...

Б о г д а н

Се ти мені гадала?

Ц и г а н к а

Я!

Б о г д а н (до поганів).

Пустіть!

(Маха, щоб ішли.)

Ц и г а н к а

Ой господи! Ховай тебе від лиха!

Щоб щасним був та уродливим вік,

Щоб не взяла ні шабля, ані куля,

Щоб ворогів під ноги скрізь топтав!

Б о г д а н

Спасибі! Встань! Колись гадала щастя...

Ц и г а н к а

Ой гетьмане вельможний, шаблю дай!

Б о г д а н (собі.)

Чи знов вирнуть у вічі хижій долі,

Чи краще — ці?... А може... (До неї.) На́, дивись!

Ц и г а н к а (злива щось на шаблю).

Ох, боже мій!

Б о г д а н

Що, що? Кажі!

Ц и г а н к а

Не треба!

Б о г д а н

Кажі, не бійсь!

Ц и г а н к а

Не силуй!

Б о г д а н

Смерть моя?

Ц и г а н к а

Не те, не смерть, ти сам ще будеш жити...

Б о г д а н

Так що ж? Кажі!

Ц и г а н к а (тремтить.)

Сьогодні хмара та

У знахарства всю одібрала силу...

Б о г д а н

Я хочу знать! Велю! Кажі ж!.. Ні, цить!

(Махнув рукою.)

Іди собі до отого намету.

Циганка пішла.

Як тяжарем гнітить мене мій гріх!..

Наступає хмара і мла. Чути часами здалеку гуркіт.

Біда гряде... Не смерть, а гірше смерті!

Вже, може, тут? Бодай би хоч скоріш

На голову упала мені кара!

Що часу ждять — втомилася душа...

Як мертво скрізь: насовується хмара;

Всю землю геть укрила сива мла

І коїться непевне щось надокіл —

Мов наступа день Страшного суда!

Чути гуркіт.

Чи грім луна? Чи здалеку гармати?

Ні, тихо... *(Гуркіт.)* Знов! Гей, гайдуки, сюди!

(Стріля з пістоля.)

Поснули ви? Чи кинулись навітки?

Хтось тупотить? Як Каїн, я тремчу, —

Так все мене полоха і вражає...

Де ж сила, де? Невже її цілком

Загарбало поточене сумління?!

Козаки, гайдуки, вартові шикуються у лави. Грім і постріли.

ВИХІД ІХ

Б о г д а н та г о н е ц ь .

Г о н е ц ь *(вбіга).*

Ясновельможний гетьмане! Ляхи

Ударили на табір наш з-за броду;

Вже Дженджелій січе їх.

Б о г д а н *(до себе).*

Вдарив грім —

І суд настав! *(Кричить.)* Коня, коня! До зброї!!

(Сіда й добува шаблю.)

Рушай у льот! За мною, козаки!
Згадаймо їм Кодак і Жовті Води!!
Всі за Богданом рушають; поруч його — стяг і бунчук. Який час на кону пусто; дехто перебіга. Чути гук січі, постріли, грім.

ВИХІД Х

Ганна і циганка.

Циганка (*вибіга*).

Ой лелечко! Ой матінко! Куди
Сховатися? (*Біга*). Скрізь скаженіє пекло!

Ганна (*вибіга*).

Всі кинулось у сіну... Гетьман де?
Хто біга тут?

Циганка (*лама руки*).

Ох, смерть іде! Я, панно!

Ганна

Чого ти тут накликуєш біду?
Негнулося лицарство й не погнеться:
Де гетьман — там і слава!

Циганка

Не тепер...

Ганна

Ти відаєш?

Блискавка.

Циганка

Я знахарка й гадала...

Ганна

О, горе вам!

Знов блискавка і грім.

Циганка

Ой, краще нагла смерть,

Аніж до рук тим ворогам упасти! (*Забіга*.)

Ганна (*з сльозами падає на коліна*).

О Господі! На наші сльози згляньсь
І поверни гнів праведний на ласку!
Своїх дітей від гібелі рятуй!
Пошли з небес на поміч херувимів

І ризою окрий твого раба:
Ти дав еси свій меч йому до брані,
Прости ж вини і дух йому озброй
На визвол нас од ворогів неситих!!

ВИХІД ХІ

Ті ж і козаки з пораненими.

Їх ведуть і несуть на марах.

Перший поранений. Братці!.. Добийте!
Другий поранений. Во-оди!.. Хоч крапельночку!
Третій поранений. О-ох!! Не поминайте лихом...
Смерть!

Ганна (*підбігає*). Знахарко! Сюди! Мерщій! Несіть з намету того паси! Води! Сюди кладіть! (*Порається.*)

Циганка (*надходить*). Пусти, панно! Я вмю кров замовлять.

Піднімається буря і дощ.

Ганна. Гаразд! (*До другої юрби.*) Як там, братці?

Четвертий поранений. Золотаренко й Богун пробились до Дженджелія, але ворог перемага силою.

Ганна. А гетьман де?

Четвертий поранений. Там ріжеться... Його білий кінь блискавкою літа по ворожих лавах.

Ганна. Козаки ж не гнутьсья?

Четвертий поранений. Крий боже!.. Тільки Гурський щось не тее...

За пораненими біжать купи козачі. За третіми — найбільша.

Перший козак. Під гетьманом коня вбито!

Ганна (*сплеснувши руками*). Милосердний боже!
А гетьман?

Другий козак. Гурський подався! Пустив ворогів!

Багато (*біжать*). Зрада! Зрада! Татари відсунулись, тікають! Хто в Бога вірує, рятуйтесь!

Ганна (*вихоплює у пораненого шаблю і зупиня юрбу*).

Куди, зайці? Своїх покинуть в скруті?

Товаришів?! Срамотний глум і гріх!

Назад усі до січі! Ані кроку!

Сам Бог кара полохунів лихих!!

Юрба шарахнулась, розступилась півколом.

ВИХІД XII

Т і ж і Б о г д а н.

Завдалі посеред кола з'являється Б о г д а н ; голова йому без шлика, пов'язана хусткою, в крові. За ним несуть коругов з розбитим держалном. Ганна, уздрівши, опустила й шаблю. Всі остовпіли. Буря, дощ, блискавиці; голос січі наближається. Від Берестечка заграва пожежі.

Б о г д а н

Погибель! Смерть!! Така пекельна зрада!
Іуда сам здригнувся б од жаху!
Не вірив я... Через, мою гординю
Братерська кров річками знов тече!
Ламається там воля, — і кайдани,
Кайдани ждуть! Усім, усім — ярмо!
Будь проклят час, коли я світ побачив,
Коли мене вперш мати сповила!
Гей! Сповістіть Золотаренка й Носа,
Щоб одійшли від броду... Дарма лить
Не треба кров... Встояти ж нам несила...
Вістові біжать.

Г а н н а

Не побивайтесь, батьку! Воля Божа:
Він побідив, та він і вознесе!

Б о г д а н

Мене карай! За віщо ж їх караєш?
Чим винен люд? Хіба щоб їхня кров
Пекла вогнем жерущим моє тіло?!

Г а н н а

Не рвіть себе! Ох, лелечко! З чола
Аж рине кров... Я хоч обмию рану!

Б о г д а н

Нехай горить, нехай вона зія,
Бо все їдне — чоло се палить сором,
А печінки — гадюча, чорна кров!

(Зриває пов'язку.)

Публіка! Глум! До звіра-сіроманця

Тікають в бори! Хай терен тіло рве,
Нехай знесе чуприну буйний вітер, —
Вона тепер ганеба на чолі!

ВИХІД XIII

Ті ж і джура з листом.

Джура

Яснішому прибіг ось лист із дому!

Богдан

А! Знов... Подав! (*Бере.*) Від сина, від Тимка...

(*Зрива печатку, пробіга.*)

Перший козак

Либонь, спішить з підмогою...

Другі

Коли б то!

Богдан (*несамовито*)

Повісив?! Ай!! На матір руки зняв?!

Замордував син батька?! Пекло, де ти?

Суди! До нас! Такого ще сміху

Над всім... святим... не бачило ти звіку!

(*Сатаніє.*)

Коня мені! В Суботів! (*Ламає руки.*) Ох, дарма!

Нема її!.. Могила і публіка!

Куди ж мені? На що я? (*Добуває шаблю.*)

Надто муки!

ВИХІД XIV

Ті ж і Богун з деким.

Богун (*вбігає скажено*).

Де той Богдан? Де гетьман славний наш?

Хіба на те тобі дали ми владу,

Щоб кидав нас невірі під ярмо?

Ганна

О, пошануй!

Богдан стоїть нерухомо.

Б о г у н

Нечуте лиходійство!

Навмисно він поставив на крило
Татарина, що ткав нам лишком пуха...
Не на братів — на Ірода звірявь!
І от тепер, як скоїлося лихо,
Іще повки назад свої бере,
А нас, бійців, на смерть видиму кида!

Б о г д а н

О, добивай! Твоя рука тяжка...
Не те я хотів...

Б о г у н

Про себе дбав, безумче?!

Іди ж поглянь на те, що ти вчинив:
Братів-орлів, зборонців чесних краю,
З усіх боків укрили вороги —
І з славою летять козачі душі
До праведних небес... ані один
Не відступа й на крок від того пекла!

Б о г д а н

Орли мої! О, проклят, проклят я!

Ю р б а к о з а к і в (*вбіга*).

Знов ворогів насунула тьма тем!..
Вже знемага у січі наша сила!

Б о г у н

А! Зраднику! Продав еси ляху
Через татар і волю, й Україну —
Здихай же й сам! (*Добува шаблю.*)

Ю р б а

Смерть, смерть йому!

Г а н н а (*кидається; заступа Богдана*).

Мене

Ти вперше вбий, а потім вдар у груди,
Які за нас він смерті підставляв;
Вкрий соромом бездолля!!

Б о г у н

Ні — могилу!..

Тепер — кінець!! (*Опуска шаблю.*)

Б о г д а н (*рве на собі волосся*).

О, розступися, земле,
І проглини у надра мене, пса,
Щоб не бруднив і смітниц своїм падлом!
Я — проклятий і небом, і людьми!!
Господь зміцнив потуги нам у брані,
А я... сп'янів од слави і хотів
Тільки собі украсти ласку Божу!
Сліпий робак!.. Я в думку собі взяв,
Що сам здійму на плечі Україну, —
І нахопивсь на тисячі ножів...
Та ще вмшав до них і власні муки...
Я меч збруднив? (*Лама.*) Не гетьман
більше я!

(*Оголя перса.*)

Як ласки жду — убийте мене, друзі!!
В с і (*зрушені*).

Живи, живи, наш батьку!

Г а н н а

І веди

До пристані Вкраїну!

Б о г у н

Твоя скорб

Знаймує ще душі велику силу:

Своїй землі послужиш ти... Брати!

За мною всі! На виручку гетьмана!!

У! Дорого себе ми продамо!!

Кидається; за ним усі. Богдан хитнеться; Ганна, ридаячи, і циганка
його піддержують.

Завіса

АПОФЕОЗ

По спуску завіси музика зараз проводить сумну мелодію, яка про-
ясняється в широку течію з народних пісень і розростається до
щиро-народного гімна «Гей, не дивуйте...». Тут з'являється пишна
жива картина — «Переяслівська рада».

Завіса

Київ, 12 січня 1896 р.

ЕПІЛОГ

На першій плані середина — нутро піддашка; направо і наліво по дверях; просто зрителів замість стіни широка завіса; коли розгорнуть її, то за нею — майдан, оточений будинками і валом. Убрання в піддашку розкішне — східні пишноти: килими, срібло, дорога зброя, клейноди. Направо — кріселко, коло його стіл, застелений кармазином, на йому на великім папері уклад, тут же і булава; а зліва стіл, уставлений кубками. Ранок.

ВИХІД І

Богдан сам.

Богдан (*спершись руками на стіл, чита уклад*).

«Єднаємось навіки, як брати;

Але як вільний з вільним, рівний з рівним».

(Замислився, і зрушено.)

Хвилини йдуть... ударить швидко дзвін,

І сповниться щербата наша доля...

Ох, що ж то жде Україну мою?

Чи за царем — жаданий миром спокій

І розвиток громадського добра,

Чи каїнське знасилля неборе?

Туман в очах... а далі — темна ніч...

(Пройшовся по кону. Пауза.)

Знемігся я, мене зігнуло горе

І всипало морозами чоло:

Лежить в землі моя гординя й слава...

Одружений з короною Тимко,

Який би дав Україні порфиру...

Зоставсь лиш син нездатний і слабий,

Що не здола й піднять моїх замірів...

Куди йому Україну захистить!..

(Замисливсь.)

Чи я ж таку для неньки прагнув долю,

Чи я ж туди хотів вести свій люд?

Яке жалке твоє жало зневір'я,

Як в груди ти гадюкою вп'ялось!

(Палко.)

Невже та кров, що пролили ми в полі
За ла́гodu, за землю предківську,
За зламані права наші, за віру,
Ще тяжарем на правнуків спаде?
Невже свою укохану Україну,
Настраждану магусю дорогу,
Син зраджує і продав за злото
З лобзанієм, яко Іуда той?!

(Пада на коліна.)

О Господи, Владико наш єдиний!
Перед Твоїм видющим оком всі
Стоять віки в черзі непорушимій;
Коли лихе мій люд нещасний жде,
То відведи правицею недолю
І розум наш на благо просвіти!

Молитовна пауза.

ВИХІД II

Богдан і Виговський.

Богдан

Ну що і як? Балакав з посланцями?

Виговський

Непевна річ; хоч всі панствá вража
Негадане з Москвою поєднання,
Але ніхто потуг нам не дав
Одбитися від ворогів окружних,
Бо віри вже ніхто нам не дійма...

Богдан

Брехнею, бач, геть світ широкий пройдеш —
Назад тільки не вернешся!

Виговський

Бува!..

Проте завваж: хоча Москва й стверждає
Усі права і привілеї нам,
Але з речей Бутурліна я бачу,
Що то на час... а з Польщею тепер

Зробить уклад далеко корисніший
Нам самостійно б можна...

Богдан

Марна річ!..

Все збреше сейм...

Виговський

То що, ясновельможний?

Хай польський сейм свавольний, навісний,

Але зате слаба на силах Польща —

І з нею нам боротися з руки;

А от тоді що станеться, наш батьку,

Коли Москві ми силу зміцнімó

Та на себе ж ту силу й приготуєм?

Богдан

Не дай господь! Непевність скрізь... Але

І з Польщею єднатись люд не схоче:

Уїлися — і унія, й пани!

Виговський

Тепер вони вже обачніші будуть...

Богун

Горбатого розправить лиш труна!

ВИХІД ІІІ

Ті ж і Тетеря.

Тетеря (*весело*).

Сейм надав шляхетство всім...

Богдан

І люду?

Тетеря

Ні, старшині й значним лейстровикам;

В сенат пуска... Твоїй гетьманській мосці

Дав скарби і булаву у рід...

Богдан

Не спокушай!

Тетеря

Ох, не цурайсь Варшави, —

Тепер її дойти...

В и г о в с ь к и й

Як же быть?

Богдан вагається, мовчить. Чути дзвони.

Б о г д а н

Вже рушив люд... Хай б'ють у склик на раду,

І старшину оповісти...

В и г о в с ь к и й *(поклонившись)*.

Іду! *(Вийшов.)*

Т е т е р я *(до себе)*.

Упартий чорт! Зірвав мої заміри!

(Пішов.)

Б о г д а н *(згортає молитовно руки)*.

Дух гордості від мене оджени!

(Схиляє голову на груди і безсило мовчить.)

ВИХІД ІV

Богдан і Ганна.

Г а н н а *(увійшла з других дверей і по паузі)*.

Чого єсьте смутні, мій рідний тату,

В такий великий день?

Б о г д а н *(цілує її в голову)*.

Чого? Того,

Що скрут веде до шлюбу удовицю...

Г а н н а

Єдина віра манить всіх...

Б о г д а н

Так, так!

Г а н н а

Крім того, люд спокою прагне...

Б о г д а н

Знаю;

Чи діждеться тільки його?

Г а н н а

Бог дасть!

Він зглянеться на наше безголов'я;

Та й за що б він карав своїх дітей?

Хіба за те, що боронили віру?!

Б о г д а н

Голубонько! Ти чистим серцем все
Надієшся на милосердя Боже;
А я в борні й надії розгубив,
Як губить лист те дерево під осінь.

Г а н н а

Але не дуб...

Б о г д а н

Який я дуб? Верба,
Поточена негодами й побита...
Один стою на цвинтарі німім...
В землі усе, що гріло думку й серце...
Товариші і друзі відійшли...
Недоля б'є... Одна лиш ти, утіхо,
До мене ще, як рідна...

Г а н н а (*чуло, з сльозами*).

Я б за вас...

Життя моє і душу!..

Б о г д а н

О, спасибі!

(*Притягає її за руку.*)

Без тебе я на світі сирота...
Вірнішої, щирішої людини
Нема ніде... Одна сліпа жага
Мене тоді розраяла з тобою...
А й я зазвав би щастя...

Г а н н а (*тихо плаче*).

Світе мій!

Б о г д а н

Дала б мені ти силу, — не розраду...
І справі всій другий би був вінець...
Що ж? Пóпуст злий! Така моя недоля...
Тепер би й рвавсь душею, та дарма:
Поточене кому потрібне серце?

Г а н н а (*палко*).

Поточене?! Величне й дороге!..

Б о г д а н (*чуло*).

Так ти б мене не зацурала?..

Ганна (*сплеснувши руками, закрива вид*).

Боже!!

Богдан

Порадонько! Утіхо моя!! (*Пригорта.*)

Ганна

Ох,

Мій велетню, мій орле!.. Ні... над міру!..

Чи варта ж я?..

Богдан (*поцілувавши, палко*).

О, зглянувся Господь,

І пустку цю осяв небесний промінь!

Так будь же ти дружиною мені

І освіти мою темряву душу!

Ганна

Усе життя! (*Припада.*)

Богдан (*пригорта міцно*).

Тепер я дужий.

ВИХІД V

Богдан, Виговський, Юрась, князь Бутурлін, Чарнота, Кривоніс, Тетеря, Глоба, Богун і другі.

Ганна виходить за другі двері.

Богдан

Пристапимо ж во ім'я Боже!

Виговський

Зараз!

Бере папір і розгорта. Тим часом задня заслона розкривається і на очі з'являється переяславський майдан. Окопи й дахи вкриті снігом.

Усюди повно козацтва і люду.

Богдан

Козачеству і люду — наша честь! (*Кланяється.*)

Люд (*без шапок*).

Яснійшому гетьману вічна слава!!

Богдан

Ось писар наш вам прочита листа,

А ви притніть і розумом, і серцем!

Люд

Ми раді слухать! Тихо!! (*Надівають шапки.*)

Б о г д а н (Виговському).

Починай!

Поки Виговський розправляє папір і тамується гам на майдані, Богдан здоровкається з Бутурліним і старшиною. Повертаються лицем до майдану, а до глядачів спиною — Богдан, Бутурлін, Виговський, Юрась, джура; а обличчям до глядачів на переднім кону дві групи старшин, — в одній Кривоніс, а в другій — Чарнота. Богун, хмурий, понурий, стоїть, згорнувши руки, осторонь.

В и г о в с ь к и й (чита слово по слові, однотонно). «Терплячи з усіх усюд шкоди і обиди многі, а не маючи зможности супроти напасників наших і гонителів благочесної нашої грецької віри силою своєю стояти, і пам'ятаючи, а що руський одновірний народ єсть кость од кості нашої, а плоть од плоти нашої, а що з Києва, матері городів наших, пішла єсть Руська земля, а що пресвітлого величества цар московський помазанець єсть од Господа Бога Всевишнього на зборону віри святої і всього благочесного люду, — того ради удавалисьмо до пресвітлої царської величності, просячи о милость до нас, аби з ласки прийняв, яко рівних до рівних, яко вільних до вільних... З ласки Божої, а за молитвами святих угодників печерських і чесного владика нашого, одібрали-сьмо тепер, через московського посланий, пана боярина, князя Бутурліна, од його пресвітлої царської величності, царя і державця Московії — Олексія Михайловича — грамоту: а що він жалує нас премногі свої милості, обіцяє від всяких ворогів і напасників нас боронити, змоцняє всі привілеї наші і права, старшину і козацтво із своєї казни жалованням жалує і зволяє нас під свою могутню руку прийняти на звеличання і славу християнської, благочесної віри...»

Впродовж цього читання йдуть по черезно — і на майдані,
і на переднім кону сцени.

На піддашку, на рундуку:

а) Н а п р а в о.

К р и в о н і с (старшині).

Бач гне куди? І вірте, що не дарма...

Г л о б а

Хтозна про те?!

Старшина

Та що його й чинити,

Коли вузлом усее затяглось!

Кривоніс

А не вертіть було хвостом!..

б) Наліво.

Чарнота *(до своєї старшини)*.

Виговський

Скомпонував сю штуку...

Тетеря

До ляхів

Нам краще б: всім дають шляхетство.

Чарнота

Дурять!

Не вірте й слову ані сим, ні тим:

Пошиємось колись у дурні добре!

На майдані.

Дід

Ох, господи! Помилуй грішних нас!

Козак *(бабі)*.

Дитині рот заціп!

Баба

Цить, цить, коханий!..

На рундуку.

Джура *(почувши щось од Богдана, до Ганни в дверях)*.

Ясновельможний просить, аби кубки

Ви сповнили!

Ганна

Гаразд! А чим? Вином?

Джура киває головою. Ганна виходить і почина наливать.

Кривоніс

Чи ба? Купить нас хоче хаптурями?

Ні, не такі!

Старшина

А що ж? Права при нас!

Кривоніс

Побачите, при кому вони будуть?..

(Виходить.)

ВИХІД VI

Ті ж без Кривоноса.

Б о г д а н

Преславнеє козачеє лицарство,
Шановная та чесна старшина,
Славетнії міщани й городяни
І благочесний, серцю рідний люд!
Господь схилив до нас ласкаве ухо
І після всіх напастей та скорбот
Нам благодать-розвагу посилає:
До Києва схилив Москву-сестру,
Любовію зогрів царево серце —
І рідний цар по вірі, батько наш,
Нас, як дітей, прийма до свого лона
І ризою од ворогів вкрива...
Чи волите, панове, під державу
Московського пресвітлого царя?

Г о л о с у н п е р ш и й

Чи волите, панове, під державу
Московського пресвітлого царя?

Д е х т о (*несміло*).

Волимо... волимо!..

Г о л о с у н д р у г и й

Чи волите, панове, під державу
Московського пресвітлого царя?

Д р у г і (*смільше*).

Волимо!.. Волимо!..

Б о г д а н

Чи всі за це, яко їден?

(Пауза.)

Б о г у н (*виступа хмуро*)

Не всі!

(Добува шаблю.)

[...] На бенкетах кривавих січ раз по раз
І дратував, і грався з смертю я, —
На кий же край мене ти ощаджала?

Щоб власними очима я уздрів,
Як братчики, степів розлогих діти,
Що з буйним лиш змагались за права,
Стоять отут, мов вівці ті, понуро
І мовчки ждуть срамотнього кийка!

(Пауза.)

З передніх рядів на майдані чути: «Правда, правда! Богун — душа,
не козак!»

Б о г д а н

Всяк поважа твоє завзяття, Йване!
Але вгамуй і славний серця гнів,
Та розумом притий до цієї справи:
Знемігся люд в пекельній боротьбі —
І вороги окружні, й хатній нелад,
І пишний край в руйновищі німім...
Без дужої допомоги — нам могила!
А цар скріпля усі наші права.
Та й віра в них одна і благочестя...

Б о г у н

Не знаю я... Нехай воно і так...
Може, в Москві — єдиний нам рятунок,
Може, права й дістануться значним,
Але прощайсь з ними навек, голота,
Та й з волею, козачество, прощайсь!

(Втира сльозу.)

Пробач мені, Богдане, прикре слово,
І ви, брати, пробачте мені теж:
Вершіть моїй Матусі рідній долю,
І хай Господь її хова від бід...

(Цілує шаблю.)

Сестра моя, незраднице єдина!
З тобою я за волю поріднивсь,
З тобою я за неї й ляжу в полі!

(Хутко виходить.)

Д в о є с т а р ш и н

Так, голубе! Прощайте! Й ми за ним!!

Виходять. Всі зрушені. Зам'ятня.

На майдані.

Дехто

Ой, старшина пішла! Тут щось непевне...

Другі

Та вже, либонь, касують нам права?

Бандуриста

Що мелете? При вас вони!

Князь Бутурлін

Панове!

Наш государь, великий русский царь,

Всем милостив и нелицеприятен:

В обиду он не даст боярам чернь,

Как польский круль магнатам своевольным,

А козаков, как воинов лихих,

Еще казной пожалует он щедро...

Земель у нас просторно, сколько хошь,

Ступай, селись везде, кому где любо, —

Ни татарва не тронет, а ни лях!..

Більшина

Так добре там!

Дехто

А мо' брехня?

Другі

Мовчіть!

Бандуриста

Хто сміє тут здіймати зрадливий голос,

Коли Україна вся Господа блага,

Щоб рідний брат дав поміч їй і спокій?

Хто проти нас? Під берлом нечужим

Оддишемо, загоїм трохи рани,

Напасників позбудемось лихих

І пишний край окрасим знов церквами!

Всі

Всі волимо! З Москвою жити вік!!

Богдан

Звершилося! Тобі, Царю Небесний,

Моя душа молитву возсила:
Оборони народний дух од згуби
І милосердним будь йому повік!

Втирає сльозу і підписує уклад, потім обніма Бутурліна; за ним те ж саме робить старшина; а на майдані гомін росте і чути де-не-де сварку.

Дзвони гудуть.

(Бере кубок і припрошує старшину, всі беруть кубки.)

За нашого...

Ч а р н о т а *(попробувавши).*

Отрута там! Не пий!

Б о г д а н *(упускає кубок; всі відхилили їх. Ганна вбіга злякана).*

Не може бути, щоб у святу хвилину

Та хто здолав піднять на нас ножа!

Г а н н а

Пий, гетьмане: сама я наливала!

(Бере кубок і випива.)

Ч а р н о т а

Та цей уклад його струїв до дна!

Я хтів себе перемогти, щоб випить,

Але пече... мов чую вже кнута,

Що стане нам порадником і братом...

Щасти вам Бог!

Б о г д а н

Чарното! Що ти? Стій!

Ч а р н о т а

І чаркою не знадиш мене, друже...

Бувай здоров! *(Виходить.)*

Пауза. Богдан глибоко зітха. Всім ніяково.

Б о г д а н *(до Ганни).*

Ганнусю, дай вина!

Ганна наливає, підносить; всі піднімають кубки.

Брати мої і друзі! Ще багато

Нам випаде і злигоднів, і втрат,

Хоч до братів ми горнемося щиро...

Поступимось і волею, й правами

Для спільного народнього добра...

А прийде час, настане час — те серцем,
Укоханий мій краю, чую я:
Настане час — і брат обніме брата,
Без каменя у пазусі, без лжі,
Без утиску душі його святині,
А з любовою сльозою на очах
Вчуватиме і нашу пісню-тугу,
Широкою, безкраю, як степи,
І нашу мову, голосну, правдиву,
Та, взявшись за руки, піде враз
Широкою дорогою до слави!

В с і (*зрушено*).

Дай господи!

Б о г д а н (*повертається до майдану*).

За здоров'я царя,

Пресвітлого московського державця!!

Старшина п'є. Народ здіймає шапки. Яса з гармат.

З а в і с а

Київ, 28 квітня 1895 р.

КОМЕНТАРІ

С. 13 ... *польське панство у спілці з прислужниками Лойоли...* — тобто разом із єзуїтами, представниками християнського чернецого ордену, який 1534 року заснував Ігнацій Лайола (1491—1556). Членів цього ордену ще називають «Солдатами Ісуса Христа» або «піхотинцями Папи»; їх девіз: *Ad maiorem Dei Gloriam* (лат.: Усе на славу Божу). Серед завдань ордену — евангелізація, освіта, наукові дослідження, розширення впливу римо-католицької церкви та зміцнення ролі Папи Римського.

...*розпанахана Україна мусила у московського царя Олексія Михайловича оборони шукати...* — виснажлива Національно-визвольна війна (1648—1657) змушувала гетьмана Б. Хмельницького (1595—1657) шукати союзників серед ближчих сусідів, наприклад кримських татар і молдован; з 1648 року почалися офіційні і не-офіційні перемовини про військово-політичний союз і з московським царем Олексієм (1629—1675), на який він не погоджувався майже шість років. Тільки зовнішні (кілька неуспішних воєнних походів) і внутрішні (народні повстання і смути) проблеми в самій Московії та в цілому слабкість України підштовхнули московського царя до цього союзу.

...*уже по Переяславській раді, послав свої потуги в Литву.* — Переяславська козацька рада відбулася 8 (18) січня 1654 року, на якій було проголошено військово-політичний союз між Козацькою державою і Московським царством у боротьбі проти Речі Посполитої, однак 1656 року московський цар порушив його, підписавши з польським королем Віленське перемир'я. Переяславська рада вважається нелегітимною, оскільки в ній не брали участі ні широкі верстви населення (тільки 284 особи), ні Військо Запорозьке, проігнорували її і прикордонні полки Брацлавський та Уманський, а населення і духовництво в цілому під страхом смерті відмовлялося присягати царю. Прийняті згодом «березневі статті», як доповнення до усної та односторонньої домовленості, суттєво обмежували права українців і стали початком колонізації України. Тут ідеться про спільні походи (весна 1654 р.) царського і козацького війська (очолював наказний гетьман Іван Золотаренко) проти Речі Посполитої на Білорусь і Литву, в результаті яких від поляків було звільнено низку міст (Мстиславль, Шклов, Орша, Могильов, Полоцьк, Вітебск, Смоленськ та ін.), які московити вирішили приєднати до своєї держави, а наказний гетьман, за розпорядженням гетьмана Б. Хмельницького, намагався зробити їх частиною Козацької держави, що викликало серйозний конфлікт між союзниками.

С. 13 «...у дідівську славу дзвонити...» — дещо змінені слова князя Святослава із «Слово о полку Ігоревім», коли той дізнався про невдалий похід руських князів проти половців. (Оригінал: «Тии бо бес щитовъ съ засапожники кликомъ плъки побъждают, звонячи въ праждьною славу».)

Це було восени 1654 року — у цей час об'єднані загони польського війська і кримських татар почали активний наступ на Поділля і Брацлавщину, руйнуючи і знищуючи все на своєму шляху.

Буша — тепер село Ямпільського району Вінницької області. У XVII ст. було містом-фортецею, яке 1648 року в результаті козацького повстання під проводом гетьмана Б. Хмельницького ввійшло до складу Брацлавського козацького полку. Буша, завдяки географічному розташуванню і надійним фортифікаційним спорудам, стала важливим стратегічним прикордонним об'єктом, який у січні і березні 1654 року намагалося захопити військо Речі Посполитої, зрештою їм це вдалося зробити в листопаді того ж року.

...знеможена від ненатлого гніву Польща, закупивши татарські загони... — під час Національно-визвольної війни (1648—1657) за домовленістю із кримським ханом Іслямом Ґераєм (1604—1654) татарські загони брали участь у битвах разом із козацькими, однак ці ситуативні союзники часто не дотримувалися зобов'язань і за більшу винагороду переходили на бік Речі Посполитої. Прикладом найдраматичнішої ханської зради вважається битва під Берестечком (1651). Кримський хан Іслям Ґерай у відповідь на відмову гетьмана Б. Хмельницького розірвати союз із Московією 10.07.1654 уклав «Вічний договір» із Річчю Посполитою, який передбачав допомогу у боротьбі проти будь-яких ворогів.

С. 14. *Від самого початку пожежі, що на Запорозжжі з залетілої з Суботова іскри спалахнула...* — йдеться про початок Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, котрому вдалося підняти запорозьких і спочатку тільки частину реєстрових козаків (які разом й обрали його гетьманом), широкі верстви населення до участі в повстанні. Суботів — маєток Хмельницьких, який шляхтич О. Конєцпольський вважав своїм і намагався відібрати силою, змусивши Б. Хмельницького навіть звернутися до короля Яна Казимира за заступництво.

...після січі під Корсунем та Жовтими Водами... — знакові битви козацького війська під проводом гетьмана Б. Хмельницького, в результаті яких було знищено частину армії Речі Посполитої. Ці перемоги дали потужний імпульс Національно-визвольній війні. Проте варто уточнити, що послідовність битв була іншою: 29 квітня—16 травня 1648 р. об'єднане козацько-татарське військо розгромило армію Речі Посполитої на річці Жовті Води, взявши в полон 3 тис. поляків; 25—26 травня 1648 року — битва під Кор-

сунем, у результаті якої 8,5 тис. поляків опинилися в козацькому полоні.

С. 14. *Бар* — містечко на Вінничині, яке було добре укріпленою фортецею і, зважаючи на стратегічне значення, часто опинялося в епіцентрі важливих подій.

С. 18. *Двадцять тисяч зонайкращого польського війська під гетьманством Потоцького й Лянцкоронського стоїть за півмили...* — Згідно з історичними джерелами, під містечко Буша 18.11.1654 підійшло 30-тисячне польське військо, до якого входили власне поляки, 1200 німців-найманців із Марієнбурського полку, два полки угорців. Об'єднане польське військо очолював коронний гетьман Станіслав Потоцький, польним гетьманом був Станіслав Лянцкоронський, коронним обозним — Стефан Чарнецький. З різних джерел також відомо, що серед керівників оборони міста були полковник Микола Махачинський (Махаринський), Михайло Зеленський, сотники Гречка та Завістний, а в містечку і в околицях села проживало 6—8 тис. осіб.

...пан Яскульський ... вилазив по Бахчисараю та Царгороду... — Маріуш-Станіслав Яскульський (?—1683) — військовий і державний діяч Речі Посполитої; брав участь у придушенні козацького повстання, під час Корсунської битви (1648) потрапив у козацький полон, гетьман Б. Хмельницький як винагороду віддав його татарам; через кілька днів його викупили з полону за 300 талерів і він вирушив до Польщі збирати гроші на викуп М. Потоцького та М. Калиновського. Навесні 1654 року прибув до Криму як посол Речі Посполитої, щоб схилити кримського хана до спілки проти козаків. Завдяки його дипломатичним зусиллям і через відмову гетьмана Б.Хмельницького розірвати військово-політичний договір (1654) із Московським царством кримський хан Махмед IV Герай (1610—1674) став військовим союзником Речі Посполитої.

С. 18 *...під червону таволгу...* — нестерпні знущання, наруга.

С. 19 *...славного нашого полковника Богуна...* — Іван Богун (?—1664) — талановитий козацький полководець, один із соратників гетьмана Б. Хмельницького; полковник подільський, згодом — вінницький і паволоцький. Походив із родини дрібної української шляхти; ще юнаком рушив на Запорозьку Січ. Запам'ятався знаменними битвами під Вінницею (1651), Берестечком (1651), Монастирищем (1653), Охматовим (1655); разом із І. Сірком і П. Дорошенком виступив проти укладання військово-політичного союзу з московським царем (1654), згодом очолив антимосковську старшинську опозицію.

С. 29 *...край намету коронного гетьмана Степана Потоцького жвавий клопіт...* — тут помилка: оскільки в повісті описуються

події листопада 1654 року, з історичних джерел відомо, що Стефан Потоцький (1625—1648), син великого коронного гетьмана Миколи Потоцького, як командир польського війська брав участь у придушенні козацького повстання, під час битви під Жовтими Водами був поранений, потрапив до татарського полону, а через чотири дні помер від гангрені.

С. 30 ...*Миколи Потоцького, що завершив сумно під Корсунем свою бойову славу...* — Микола Потоцький (1591—1651) — польський магнат, брав участь у придушенні козацького повстання, зокрема разом із М. Калиновським очолював польське військо під час Корсунської битви (1648); обидва потрапили у козацький полон; гетьман Б. Хмельницький віддав їх татарам, через два роки їх за великі гроші викупили з полону. М. Потоцький, щоб помститися за свою військову неславу і смерть сина, наказав зруйнувати місто Корсунь. За нечувану жорстокість М. Потоцького називали «ведмежею лапою».

...*сидить польний гетьман Ляницкоронський...* — Станіслав Ляницкоронський (1590—1657) — польський шляхтич, протягом 1654—1657 років був польним гетьманом, тобто заступником командувача армією Речі Посполитої.

...*сидить в сталевих шелягах воєвода Чарнецький...* — Стефан Чарнецький (1599—1665) — ополячений дрібний український шляхтич; учасник придушення козацького повстання під проводом Б. Хмельницького; брав участь у багатьох битвах (Зборів, Берестечко, Батіг тощо), у битві під Жовтими Водами (1648) потрапив у полон до татар; вирізнявся особливою жорстокістю, був противником будь-яких компромісів і примирення з українцями; займав різні посади: каштелян київський, староста: канівський, ковельський, ратницький та ін. Тут помилка: воєводою руським С. Чарнецький був протягом 1657—1664 років.

...*сина кримського хана Махмета-Гірея...* — Махмед IV Герай (1610—1674) — кримсько-татарський державний та військовий діяч із династії Гераїв, кримський хан (1641—1644, 1654—1666). Після смерті хана Ісляма Герая, котрий надавав військову допомогу гетьману Б. Хмельницькому у боротьбі проти Речі Посполитої, Махмед Герай став співником останньої. Під час російсько-української війни (1658—1659) надав військову допомогу гетьману Івану Виговському (1608—1664).

С. 31 ...*Беллона страх вередлива...* — давньоримська богиня кривавої війни, дружина Марса.

С. 32 ...*За Венеру ж, Бахуса та Меркурія...* — Венера — давньоримська богиня садів, що персоніфікувалася з «милістю богів»; Бахус — у давньогрецькій міфології бог виноградарства і виноробства; Меркурій — давньоримський бог торгівлі, спритності.

С. 40. *Михайло святий нам споміг.* — архістратиг Михаїл вважається покровителем військових, святкування припадає на 21 листопада, облога фортеці тривала протягом 18—20 листопада 1654 року.

С. 50 *...покрили червоною китайкою...* — давній звичай вшановування воїна, що пожертвував своїм життям, покривати його тканиною червоного кольору.

С. 66 *...Каїна, що підняв камінь на брата...* — за Біблією, Каїн (вважається засновником землеробства) через заздрість убив свого рідного брата Авеля (засновник скотарства): «І зглянувсь Господь на Авеля й на жертву його, а на Каїна й на жертву його не зглянувсь. І сильно розгнівався Каїн, і обличчя його похилилось». За такий тяжкий злочин Бог прокляв Каїна: «Коли будеш ти порати землю, вона більше не дасть тобі сили своєї. Мандрівником та заволокою будеш ти на землі». Тобто Каїн став символом злої і підступної людини, котра через заздрощі готова вбити навіть однокровного брата.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

Бабинець — одна з частин тридільного храму; місце в церкві, де стоять жінки.

Бантина — поперечна балка між кроквами.

Барило — зазвичай невелика дерев'яна посудина для рідини.

Батава — юрба.

Безбаш — тут: кинуто напризволяще.

Бескида — гора, скеля.

Бестія — лиха, хитра людина.

Бузувір — зла, жорстока людина, гнобитель.

Вельбучний — поважний, знатний.

Вельможний — родовитий, знатний, багатий, який має владу.

Гаківниця — довга і важка рушниця з гаком на прикладі, була на озброєнні козаків.

Гард — кам'яна перегороджа впоперек ставу.

Гармаш — людина, котра виготовляла або обслуговувала гармати.

Генеральний обозний — посада і військовий чин у Запорізькому війську; людина, котра відповідала за обоз і артилерію.

Голощок — крига, не покрита снігом.

Драгун — воїн кавалерійської частини.

Дука — багата людина.

Елоквенція — ораторське мистецтво; красномовство.

Єдваб — сорт дорогої шовкової тканини.

Єпітрахіль — елемент одягу священнослужителя; довга стрічка, що огинає ший і обома кінцями спускається на груди.

Кавалок — шматок.

Кармазиновий — сорт дорогого сукна темно-червоного кольору.

Келеп — старовинна ручна зброя у формі молота, насадженого на довгий держак.

Ківер — військовий головний убір із твердої шкіри.

Книш — один із видів білого хліба, край котрого загортаються всередину, змащується олією або салом.

Кобеняк — довгий суконний верхній чоловічий одяг з відлогою.

Кобіта — жінка або дівчина (від пол. kobieta)

Контентний — задоволений.

Кораблик — традиційний головний убір заміжніх жінок; невелика шапочка довгувато-округлої форми з низькими краями, що

щільно прилягають до втулини, а спереду та позаду стирчать ріжками догори.

Коронний гетьман — гетьман, котрого призначав сам король; у Речі Посполитій — очільник регулярного війська під час походів.

Коряк — кругла посудина з ручкою для рідини чи сипучих.

Костьол (костел) — назва релігійної споруди християн-католиків.

Криця — виріб зі сталі.

Кульбака — сідло.

Кунтуш — вид верхнього розпашного чоловічого і жіночого одягу.

Левенець — високий, дужий юнак; тут: назва повстанців на Поділлі.

Легурно — повільно.

Лотоки — канали водяного млина, греблі тощо, якими тече вода.

Ляда — рухома кришка, дверцята, що прикривають отвір середину чого-небудь.

Мажа — чумацький віз.

Михайлик — невеличкий дерев'яний ківш для горілки.

Ненатлий — ненаситний.

Оболонь — заплавні луки.

Очіпок — головний убір заміжньої жінки у формі шапочки, часто з поздовжнім розрізом ззаду.

Пантрувати — дивитися пильно, уважно.

Пернач — коротка палиця з металевим наконечником на зразок оперення; символ влади у козаків.

Пеньондзи — гроші (від пол. *pieniądze*)

Пластун — піший козак-розвідник.

Повин — тут: обов'язок.

Польний гетьман — заступник командувача армією в Речі Посполитій.

Потуга — тут: військова сила.

Розривка — відпочинок, розвага.

Сажень — давня східнослов'янська лінійна одиниця; з XVIII ст. дорівнювала 3 аршинам, або 2,134 м.

Скуфія — оксамитова гостроверха шапка чорного або фіолетового кольору в православного духівництва.

Старка — сорт міцної витриманої горілки.

Стожар — народна назва сузір'я Плеяд, а також деяких інших сузір'їв.

Суреля — трубчаста кістка.

Схизмати — у католиків — назва православних.

Улан — воїн легкої кавалерії, котрий, окрім шаблі, мав піку.

Факля — смолоскип.

Хідник — коридор чи тунель, що служить для переміщення куди-небудь.

Хорунжий — особа, що носила прапор або корогву війська, прапороносець; у XVII—XVIII ст. в Україні — особа, що входила до складу генеральної старшини й головним чином інспектувала військо, а також була охоронцем великого полкового і малого прапора.

Цебер — велика дерев'яна (рідше металева) посудина, що має вигляд зрізаної діжки, яку використовують для різних господарських потреб.

Чуприндир — чоловік, котрий має чуб, чубчик.

Шаплик — невисока широка дерев'яна посудина, що має вигляд зрізаної бочки.

Шермицерія — фехтування.

Шлик — старовинний головний убір, оздоблений хутром.

Ятаган — старовинна холодна зброя, середня між шаблею й кинджалом, має увігнуте лезо; поширена у народів Близького й Середнього Сходу.

Н. Т. Бойко

ЗМІСТ

Передмова. <i>Н. Т. Бойко</i>	3
Облога Буші. <i>Історична повість</i>	11
Богдан Хмельницький. <i>Історична драма</i>	91
Коментарі. <i>Н. Т. Бойко</i>	261
Пояснення слів. <i>Н. Т. Бойко</i>	266

Літературно-художнє видання

Серія «Шкільна бібліотека української та світової літератури»

СТАРИЦЬКИЙ
Михайло Петрович

Облога Буші
Богдан Хмельницький

Головний редактор *О. В. Красовицький*
Відповідальна за випуск *Л. І. Вакуленко*
Художній редактор *О. А. Гугалова-Мешикова*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *В. А. Мурликін*
Коректор *Р. Є. Панченко*

Підписано до друку 10.09.18. Формат 84×108^{1/32}.
Умов. друк. арк. 14,28. Облік.-вид. арк. 14,00.
Тираж 1500 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Сайт та інтернет-магазин видавництва:
www.folio.com.ua
Електронна адреса:
market@folio.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016